

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
UKRAINISCHES TECHNISCH-WIRTSCHAFTLICHES INSTITUT

Аркадій Животко

Історія української преси

з передмовою К. Костєва

Arkadij Žyvotko

GESCHICHTE
DES UKRAINISCHEN ZEITUNGWESENS

MÜNCHEN — МЮНХЕН

1989 - 90

diasporiana.org.ua

UKRAINISCHES TECHNIŠCH-WIRTSCHAFTLICHES INSTITUT

Arkadij Žyvotko

GESCHICHTE
DES UKRAINISCHEN ZEITUNGSWESENS

München 1989-90

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

Аркадій Животко

Історія української преси

з передмовою К. Костєва

Мюнхен 1989-90

© Ukrainisches Technisch- Wirtschaftliches Institut
Pienzenauerstraße 15, 8000 München 80

Druck: E. Mühlthaler's Buch- und Kunstdruckerei GmbH, München

ЗМІСТ

Зміст розділів	5
К. Костів: Передмова	7—8
I. Початок української преси	9—39
II. Роки 1860—1880	40—71
III. Роки 1880—1905	72—84
IV. Роки 1860—1905 у Західній Україні	85—149
V. Українська преса за океаном	150—157
VI. Роки 1905—1914	158—206
VII. Роки української державності (1917 — 1920)	207—236
VIII. Роки 1920—1939	237—277
IX. Європейська і заокеанська еміграція	278—288
X. К. Костів: Еміграція, друга світова війна й роки після неї	289—308
XI. К. Костів: Пресові агентури, організації та школи	309—313
XII. К. Костів: Моральні й етичні засади журналіста	314—319
Література	320—328
Зміст із підзаголовками	329—334

ПЕРЕДМОВА

Давно вже назріла потреба у виданні історії української преси, яка досі була мало досліджена й вивчена як в Україні, так і поза її межами. І ось УТГІ в Мюнхені, Німеччина, поступово здійснюючи свої науково-дослідні проекти, цього 1989 року видав чергову по-науковому оформлену працю свого викладача Аркадія Животко п. н. „ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ“ й таким чином заповнив прогалину в цій важливій ділянці української журналістики.

Книжка охоплює 10 основних розділів, дбайливо опрацьованих за хронологічною специфікацією, де докладно поданий фактичний матеріал, хоч, правда, не завжди узагальнений і пов'язаний із громадсько-політичною концепцією даної доби. За вдумливою аналізою її висновками Автора, українська преса не мала численних меценатів, а утримувалася головно на передплатах читачів; раз-у-раз наражалась на цензурні заборони, утиски й переслідування, а тому і її видання здебільшого мали короткотривалий характер, і тільки на еміграції вона почала буйно розвиватися.

Праця Аркадія Животка являє собою цінну цегlinу, положену в будові історичної правди про постання, розвиток і завдання української преси. Видавництво подбало подати в кінцевому 10-му розділі цінний додаток про Кодекс журналістичної етики, норми якого майже невідомі в Україні й діяспорі.

Знаючи всі труднощі й ускладнення студій джерел української журналістики, треба із вдячним серцем ствердити, що ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ Аркадія Животка — це солідна наукова праця, написана на підставі довголітнього глибокого вивчення джерел, і буде корисною для студентів журналістики, кореспондентів, редакторів, працівників пера та всіх любителів історичної правди.

Д-р К. Костів

Канада, 14. IX. 1989.

GESCHICHTE DES UKRAINISCHEN ZEITUNGSESENS

Zusammenfassung

Es besteht schon lange die Notwendigkeit, eine Geschichte der ukrainischen Presse herauszugeben, die sowohl in der Ukraine selbst als auch jenseits ihrer Grenzen wenig erforscht ist. Diese Lücke in einem wichtigen Bereich der ukrainischen Journalistik schließt das Ukrainische Technisch-Wirtschaftliche Institut in München mit der Herausgabe der wissenschaftlich gestalteten Arbeit seines Dozenten Arkadij Žyvotko unter dem Titel „Geschichte des ukrainischen Zeitungswesens“.

Das Buch umfaßt zehn grundlegende Kapitel. Sie sind nach chronologischer Spezifikation sorgfältig bearbeitet, mit genauer Angabe des faktischen Materials, obgleich es nicht immer verallgemeinert und in einen Zusammenhang mit der gesellschaftlich-politischen Konzeption der jeweiligen Epoche gestellt wird. In seiner eingehenden Analyse und in seinen Schlußfolgerungen vermittelt der Autor die Auffassung, daß die ukrainische Presse nicht die Unterstützung zahlreicher Mäzene hatte, sondern hauptsächlich von den Abonnenten getragen wurde. Ihr drohten oftmals Zensur, Beschränkungen und Verfolgungen, daher waren die Publikationen größtenteils nur kurzlebig, und erst in der Emigration erlebte sie ihre Blütezeit.

Die Arbeit Arkadij Žyvotkos ist ein wertvoller Baustein für die geschichtliche Wahrheit über Entstehung, Entwicklung und Aufgaben der ukrainischen Presse. Die Herausgeber fügten dem zehnten und letzten Kapitel einen Kodex der journalistischen Ethik bei, dessen Normen in der Ukraine und in der Diaspora nahezu unbekannt sind.

In Kenntnis aller Schwierigkeiten und Komplikationen beim Studium der Quellen ukrainischer Journalistik muß man mit Dankbarkeit hervorheben, daß Žyvotkos „Geschichte des ukrainischen Zeitungswesens“ eine solide wissenschaftliche Arbeit ist, nach langjährigem und tiefgründigem Studium der Quellen verfaßt. Sie wird für Studenten der Zeitungswissenschaft, Korrespondenten, Redakteure und für all diejenigen, die die geschichtliche Wahrheit schätzen, ein nützliches Werk sein.

I. ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Початки періодичної преси

Зародки періодичних видань сягають глибокої давнини. Дослідники вбачають їх у повідомленнях „Acta senatus“, що з наказу Юлія Цезаря вивішувалися на площі Риму, та „Acta diuina“, що подавали перебіг праці народнього зібрання, відомості про військові події, хроніку новин і т. д. Копії з них розсилалися до різних місцевостей провінції.

Десь у VIII—IX ст. початки періодичної преси бачимо в Китаю, де того часу виходить вже „Пекінський Вісник“. Далеко пізніше, а то в XV—XVI ст.ст. з'являються летючі листки в Німеччині (Flüg-blätter) з відомостями про політичні події, пошесні хороби і т. д. На їх же сторінках опубліковані були 95 тез М. Лютера. Згодом листи, що містили політичні, комерційні та ін. відомості, почали в німців зватися — „Zeitungen“, — отже, газети або часописи. Близьче підходили до поняття періодичних видань — „Messrelationen“ — („Ярмаркові відомості“), що виходили точно кожного півроку у вигляді рукописних листів.

До цих же часів належить і одна зі старших рукописних газет, що з'явилися в Чехії п.н. „Noviny leta Panê..“, яка переховується в Градці Королевім.

Подібні видання з'являються з бігом часу в інших країнах Європи, але всі вони носять ще випадковий характер і не освітлюють всеобщно громадське і приватне життя.

Друковані часописи з'являються щойно з початком XVII ст. і то майже одночасно в усіх країнах Західної Європи. Так 1615 р. починає виходити в Німеччині „Frankfurter Jurnal“, потім з'являється друкований часопис в Австрії, 1621 р. виходить перша газета в Англії п. н. „Weekly News“: 1631 р. у Франції — „Gazette“; в Італії перший часопис виходить 1636 р. (Фльоренція) і т.д.

Всі ці часописи подають вже ширші огляди, хроніку, починають обговорювати справи, зв'язані з діяльністю урядів і представництв, та інформують про події свого краю.

* Зародки української преси.

На українських землях, у порівнянні із західноєвропейськими країнами, преса з'явилася на 150 літ пізніше. Визначніші події з українського життя мали відгук і оцінку впродовж довшого часу лише на сторінках західноєвропейської преси. Так, напр., повстання Богдана Хмельницького (1648), перемоги і творення української держави знайшли відгук і освітлення на сторінках англійської, французької, німецької та ін. преси. Так само в цій же пресі можна було зустріти і інші відомості з українських земель.

Щойно за гетьмана І. Виговського можна побачити зародок української преси. Крім звичайних універсалів за час його гетьманування почали видаватися спеціальні друковані універсали для козацької старшини, в яких побіч різного роду наказів, законів тощо подавано вже і поточні вісті. Був це фактично своєрідний сурогат часопису, що появлявся і пізніш аж до 1709 р.

По полтавській битві московська влада заводить щораз то все більші обмеження прав і вольностей українських. На цей саме час припадає і наказ царя Петра I, яким забороняється друкувати українські книжки, а передруки наказано зрівнювати з московським: ... „На ново жадних книг, окрім церковних попередніх видань не друкувати; але і ці церковні старі книги за такими ж церковними книгами виправляти (справлять) перед друком з тими великоруськими друками, щоб жадної різниці й особливого наріччя в них не було“. За таких умов не могло бути й думки про будьякі публікації на східноукраїнських землях.

Народження преси на українських землях

Дещо легші умовини були на галицько-українських землях. Але і тут ще не скоро з'являється часопис. Щойно в 1776 р. появляється перший на українських землях. Це тижневик французькою мовою п.н. „Gazette de Leopol”, перше число якого з'явилось у Львові 1-го січня, що його власником і видавцем був ближче невідомий якийсь Chevalie Ossoudi. Проіснував цей часопис лише рік. Його сторінки (кожне число виходило на 4 стор.), як також сторінки його додатків приносили вісті зі всіх важніших міст Європи. Головно були це вісті політичного характеру, а подекуди і з приватного життя. Відповідали вони за формуною нинішнім телеграмам і хронікарським заміткам. Жадних статтей (редакційних чи інших) тут не було.

Серед цих вістей траплялися часом вісті й з українського життя, як місцевого характеру, так і зі східніх українських земель. З останніх особливу увагу звертають, напр., вісті про призначення гр. Румянцева ген.-губернатором України, про перенесення столиці України з Глухова до Києва, як також цікава російська записка про плавбу на Чорному морі, в якій подано причини зруйнування Запорізької Січі: зробити торговельний шлях Дніпром безпечним від запорізьких козаків.

На східніх українських землях постання періодичної преси сталося ще пізніше, а саме в першій половині XIX ст. Найперше появляється вона у Харкові, потім в Одесі, врешті в Києві.

Першим таким часописом був тижневик п.н. „Харковський Еженедельник”, що його почав видавати 1812 р. харківський книгар Лангнер при найближчій участі проф. харківського університету К. Нельдехена. Часопис близько стояв до університету, подаючи інформаційний матеріал, в якому відбивався місцевий побут та інтереси, якими жило громадянство тодішньої Слобожанщини. Появилося 12 чисел. Припинив своє існування з огляду на малу кількість передплатників, що було зазначено Управою Університету такими словами:... „в тутешньому краї дуже мало людей, що цікавляться такими творами (сочинениями)».

Першим щоденником на східноукраїнських землях став „Одесский Вестник”, що почав виходити в Одесі 1828 р. і протримався до 1892 р.

У Києві перший часопис (газета) появився 1835 р. Власне був це сурогат газети п.н. „Киевские Объявления”, що виходили в 1835—38 і 1850—57 рр. Появлялися вони щодня, але тільки впродовж одного місяця січня, під час контрактових ярмарків.

Врешті, з наказу російського центрального уряду з 1838 р. почали виходити в губерніальних містах „Губернские Ведомости”, що появлялися ввесь час аж до 1917 р.

Народження української преси, історичне тло

Скасування державних форм українського життя, скреслення українського народу як самостійного суспільно-національного тіла, безоглядне поборювання рештків українських політичних та національно-культурних прав, що розгорнулося на східноукраїнських землях з особливою силою по полтавському бою — не в силі було остаточно придушити ті змагання, що ще їх можна було

помітити наприкінці XVIII і на початку XIX ст. Низка історичних фактів виразно промовляє про ті акції, настрої, думки і змагання.

З цих фактів в першу чергу треба згадати хоча б т. зв. місію В. Капніста 1791 р., коли в його особі політичними українськими колами знову було винесено українську справу на арену європейської політики. У квітні того року один з найвизначніших українських діячів, що мав великий вплив в Україні, — В. Капніст, як представник українського суспільства лівого берега Дніпра, звернувся до Пруссії з проханням про допомогу Україні в її боротьбі проти тиранії російського уряду та національного поневолення ним українського народу.

Другим немалозначним фактом була праця масонських льож та українських таємних політичних товариств і участь у декабрському повстанню.

Зрештою рух українських мас з приходом в Україну французького війська 1812 р. та заснування Січі на Дунаю, що продержалася до 1828 р., все це вказує на те, що серед українського народу ще жили національні традиції, що ще не були скінчені визвольні змагання.

Втративши вигляди на привернення державно-політичних прав, українське суспільство на початку XIX ст. приступає до праці над збереженням пам'яті минулого та до захисту національно-культурних традицій, національної спільноти і культурного розвитку.

Початки української преси на східноукраїнських землях. Її характеристична риса. Мовний характер української преси.

На тлі такої історичної дійсності виникає на східноукраїнських землях преса, як чинник захисту української культури і збереження національної спільноти на ґрунті історичної минувшини. Характеристичною її рисою стає те, що виникає вона з ініціативи та старанням самого українського суспільства. Це виразно відрізняє її початки від початків преси богатъох інших народів і зокрема від початків преси московської, що була продуктом уряду чи урядових чинників, як напр., „Куранти” (1621), „Ведомости Московского Государства” (скорочено) — (1702) тощо. Діяльність їх редакторів і співредакторів була нічим іншим, як приневоленою, урядовою, часто немилою службою, яку мусіли виконувати з наказу відповідних урядових чинників. Відмінний був початок, а ще більше в пізніших часах стадії розвитку української преси. Її народження тісно в'яжеться

з відкриттям першого в Україні Університету в Харкові в 1805 р., що постає старанням суспільства. Тут скупчилися видатніші наукові, літературні та громадські сили того часу. Університет набирає значення науково-культурного центру, скупчує навколо себе всі громадсько-культурні інтереси Слобожанщини. З Університетом же в'яжеться новий цензурний закон (1803), яким після доби, що тяжіла над українським друкованим словом від 1720 р. (наказ Петра I.), передавалася цензура до рук професорських колегій університетів. Все це сприяло народженню української преси і то саме в Харкові, де незабаром і з'явилися її перші органи.

Як ці органи, так і наступні часописи чи їх заступники пізніших років у формі альманахів або збірників, з'являються в двох мовах: російській і українській, а часом лише в російській. Пояснення такого явища треба шукати в мовній та загальнокультурній асиміляційній дійсності, що на той час набрала вже поважної сили на українських землях під Росією, як також у проявах своєї чинності урядового „недремлющого ока“, що недоброзичливо дивилося на вживання української мови, як на прояв українського національно-культурного відокремлення.

Цей мовний характер української преси при її народженню і в пізніших ще часах, не слід розглядати, як характер питомий виключно українській пресі. Можна його помітити в різні часи й у інших народів, з яких згадаємо хоча б таких, як ірляндці, чехи, поляки тощо. Так, напр., в історії чеської преси зустрічаємо в її початках, як двомовність (чесько-німецьку), так чужомовність (німецьку): зокрема 1802 р. бачимо тут „Schönenfeld“ нову газету п.н. „Prager Oberpostamtszeitung“ або Єржабека: „Prager Neue Zeitung“ та ін., а 1827 р. починає виходити в Празі в мовах чеській і німецькій один з поважніших журналів, що його видає Т-во Чеського Нац. музею, а саме: Časopis Společnosti Vlasteneckého Musea, пізніше — Časopis Národního Muzea.

Програма перших українських часописів.

Програма молодої української журналістики в час її народження, дивлячись на хронікарський зміст, іде в двох напрямках. Один з них — науково-літературний (історія, етнографія, красне письменство, тощо), другий — сатиристично-літературний.

Обидва ці напрямки визначаються одною спільною рисою: не зважаючи на лояльність, що її вимагали умови політичного життя

і що її в різний спосіб[¶] мусів виявити той чи інший часопис, всі вони своїм основним змістом прислуговувалися пробудженню в українському суспільстві національної думки і почуття. Це провадило до організації національно-громадських сил й до створення основ їх розвитку.

‘ Перші українські часописи на східноукраїнських землях.
Піонери української журналістики. „Украинский Вестник“.

Представником першої течії в молодій українській журналістиці на східноукраїнських землях 1816 р. стає журнал, що виходить із професорських кіл Харківського Університету п.н. „Украинский Вестник“ за редакцією і співробітництвом визначних на той час наукових і літературних сил, як проф. Евграда Філомафітського (1791—1831), проф. Р. Гонорського (1791—1819), проф. О. Складовського (1793—1831), Гр. Квітки-Основ'яненка (1778—1843), П. Гулака-Артемовського (1793—1831).

Перше число журналу з'явилося з університетської друкарні за м. січень 1816 р. в формі маленької книжки (15 x 10 см). Цю форму задержано було й у всіх дальших числах.

Одним з головних завдань, що було поставлено видавцями і редакцією та зазначено у вступному слові, — було “... дати лучшее понятие о здешнем krae”... а також ознайомлення читачів з історією України та збудження почуття любови до неї. Висуваючи це завдання, видавці були свідомі труднощів, що стояли перед ними:

„Не можна ... ручатися — каже у вступній статті редакція, — щоб можна було дати найповніше уявлення, як про саму Україну, так і її населення, бо успіх в цьому залежить від багатьох сторонніх причин“.

Поборюючи ці причини, журнал впродовж чотирьох років все ж спромігся дати на своїх сторінках максимум того, що можна було дати за тих умовин, при яких довелося йому існувати.

Вже з першої книжки головним змістом журналу стає історія України та поодиноких її країв, етнографія, географія в оригінальних працях, як також описи і спомини, спроби української літературної творчості. Тут же переклади та матеріали місцевого хронікального характеру.

Перше число (за січень 1816 р.) принесло на чільному місці більшу працю п.з. „Гетьман Хмельницький“, що зайняла собою кілька чисел і була написана на підставі старих рукописів.

Подаючи добу гетьманування Б. Хмельницького, праця ця просякнута почуттям глибокої пошани до українського козацтва. Самого ж Хмельницького автор (дир. чернігівської гімназії Ц. Марков) характеризує такими словами:

„Невтомний, строгий до самого себе більш, ніж до других, — він виступає на арену, забуваючи навіть про славу“.

„Покличемо з темряви минулого мужа, — продовжує автор далі — що віддав всього себе на користь батьківщині: нехай буде він вічним докором для безжурних і твердою науковою для байдорих.

При імені Хмельницького, мало хто лишиться байдужим і не викличе в своїх думках тисячі споминів“.

З інших праць звертають на себе увагу такі, як, напр.: історичний огляд І. Квітки-Основ'яненка „О Малой России“, М. Грабовського — „Исторические замечания о Малороссии, от смерти гетмана Богдана Хмельницкаго до Полтавского сражения“, як також згаданого вже М. Маркова, який дав „Введение в малороссийскую историю“. Тут же цінні описи поодиноких місцевостей України — їх історичне минуле, побут, культурне життя тощо. Зокрема варто згадати опис України російським подорожником Лапшиним, в якому він такими словами характеризує українські пісні і мову:

„Їх (українців) пісні ніжні, виразисті і часто протяжні. Українці перевищують майже всіх мешканців Росії гнучкістю, чистотою та приємністю голосів“...

А далі про мову:

„Коли генії тієї країни звернуть увагу на українську мову і вироблять її, тоді українці може конкуруватимуть щодо слави своїх наукових творів із найкультурнішими народами Європи“.

Зустрічаються також на сторінках журналу кілька спогадів, з яких заслуговують на особливу увагу спогади швайцарця Вернете та Гесс де Кальве (про Григорія Сковороду, про Новгород Сіверський).

Критичні огляди (або скоріше реферати чи перекази) належать тут перу Масловича.

Окреме місце на сторінках „Украинского Вестника“ займають „Листи до видавців“ талановито вбрани в гумористично-сатиричну форму, скеровані на побут і вдачу представників тогочасного суспільства. Їх автором був Гр. Квітка-Основ'яненко, що виступив тут під прибраним іменем — Фалалея Повінухіна.

Представником української літературної творчости в „Украинскому Вестнику“ став П. Гулак-Артемовський, який здобув в історії

українського письменства належне місце по опублікованню тут відомої байки „Пан та собака“.

Крім того опубліковано було тут також ще низку його творів, в одному з яких („Супліка до Грицька Основ'яненка“) зазначується відрібність української мови від російської та надається їй літературної гідності.

Окремо був в „Украинскому Вестнику“ ведений відділ інформативно-хронікарський. Головне місце займають в ньому „Харківські записи“. Зокрема цікавим є повідомлення про працю Харківського Університету. Тут же про програми навчання в повітових школах („Уездных училищах“), гімназіях і врешті в університеті. З них довідуємося, м. ін., що серед предметів навчання в т. зв. „Уездных училищах“ (повітових школах) того часу поруч з граматикою російської мови стоїть також навчання „местного языка“, отже української мови.

Решта матеріалів, що з'явилася на сторінках „Украинского Вестника“, в більшій частні відбігали від місцевої і загальноукраїнської тематики.

. *Суспільство і „Украинский Вестник“.*
Передплата. Припинення.

Не зважаючи на те, що як видавництво, так і редактори „Украинского Вестника“, змагалися якнайкраще підійти до потреб і до вимог суспільства, журнал не зміг здобути ширшого кола читачів. Вже в першому році видавництво побачило, що перед ним стоїть поважне завдання — перевести відповідну підготову шляхом агітації. Треба було заохотити читача, треба було практично підвести його до журналу та ознайомити з його змістом і вичекати після того певний час. Тому першого року видавництво більшу частину з накладу 350 примірників розіслало даром. Це дало деякі позитивні наслідки. Року 1817 (другий рік видання) друковано було вже 500 примірників, а передплатників, що внесли гроші — 297. Року 1818 друковано 400 примірників, — передплатників 244. У наступному 1819 році зменшено наклад до 350 примірників. Хоч кількість передплатників, порівнюючи з попереднім роком трохи зросла, а саме — до 253.

Цікаво порівняти передплату „Украинского Вестника“ з передплатою часописів в інших країнах серед інших народів. Так, напр., згаданий нами „Časopis Narodniho Musea“ у Празі, що почав ви-

ходити 1827 р., спочатку мав щойно 436 передплатників у Чехії та декілька за кордоном. Так само такий російський часопис першої половини XIX ст., як „Москвитянин“ (Погодина) мав лише 300 передплатників. Або врешті — „Отечественные Записки“, що почали входити 1820 р., мусіли припинитися через брак передплатників і відновилися вже геть у пізніших роках.

Мусів припинити своє існування і „Украинский Вестник“, але з інших причин. Не зважаючи на, здавалося б, малу кількість передплатників, починаючи з другого року видання, всі видатки його видання повністю вже покривалися з передплат. Отже, про жадний дефіцит думати не доводилося.

Натомість журнал зустрівся з іншого роду перешкодами. З 1819 р. почала виявлятися поновно цензурна практика, що натурально тяжко відбилася і на „Украинскому Вістнику“. Журнал почав діставати попередження, які закінчилися тим, що 1820 р. число за місяць січень було цензурою затримано, а саме видання заборонено.

Трохи довше ще протримався тижневик „Харковские Известия“, що його також видавав Університет за редакцією проф. Вербицького в 1817—1822 рр.

*, Нова спроба „Украинский Журнал“.
Акція. Її наслідки.*

Щойно за чотири роки після „Украинского Вестника“ робить Університет нову спробу. Приступає до видання нового журналу, яким 1824 р. стає „Украинский Журнал“. Редактором цього нового журналу призначив Університет П. Гулака-Артемовського, що пізніше був ректором Університету, та проф. О. Складовського. Через недугу П. Гулак-Артемовський примушений був зректися редакторської праці, залишаючись співробітником. Таким чином редактором журналу залишився сам О. Складовський.

- Програма нового журналу охоплювала такі розділи:
- 1) все, що торкається історичних відомостей, успіхів в науці і мистецтві, хліборобстві, торгівлі, промисловості та інших достопам'ятностей України;
 - 2) всі роди прозайчної творчості;
 - 3) всі роди петичної творчості;
 - 4) різне.

Програма ця в практиці набрала характеру наукових викладів філософічних теорій, якими цікавилися того часу вчені та літератори, і зокрема викликала зацікавлення класичною літературою.

І хоч студії української історії та різні дослідження, що з нею зв'язані, разом із того сучасним станом життя в Україні і було заповіджено в програмі на першому місці, здійснення їх, коли і побачимо на сторінках „Украинского Журналу“, то все ж вдалося меншому розмірі, аніж то було на сторінках його попередника, а до того ж, коли і траплялися на ці теми, то носили вони характер більш описово-дослідний і місцевий. Правда, були ще праці, що все ж збуджували в громадянстві інтерес до української старовини, але менше захоплювали і поглиблювали національне почуття, що виходило б поза межі вужчої батьківщини — Слобожанщини. Проте можна було зустріти тут і винятки. Одним з таких винятків була хоча б така праця, як „Взгляд на поему под названием — „Войнаровский“. Не є це критична праця, лише виклад змісту поеми К. Рилема з цитатами з неї. Але можна бачити в ній, як глибоко співчував автор вкладеному в цю поему почуттю любові до України.

Серед наукових і літературних кіл суспільства „Украинский Журнал“ користувався атестацією ліпшого в ті часи наукового органу. Та, не зважаючи на це, все ж мусів він 1825 р. припинити своє існування. Був це час, коли реакція на чолі з кн. Голіциним розправляла свої крила. На куратора шкільної округи і Університету висунено було З. Карнієва, послідовника лихої пам'яті куратора казанської шкільної округи Магницького, а почесним членом Харківського Університету став не менш відомий в історії Росії граф Аракчеев. Все імена, що самі за себе промовляють.

„Харьковский Демокрит“

Представником другої течії в молодій українській журналістиці був часопис — „Харьковский Демокрит“, що виходив у Харкові 1816 р. Назву цього журналу, можна думати, — було запозичено від сатиричного місячника „Демокрит“, що 1815 р. виходив у Петербурзі.

Свою появу „Харьковский Демокрит“ завдячує одному з перших вихованців Харківського Університету В. Масловичу (1793—1841), який був і його редактором. Батько Масловича був за походженням серб. Мати — українка з роду Познанських, приятелів відомого етнографа грузина Цертелева, що посвятився українським етнографічним студіям. Ще за студенських часів виявив В. Маслович нахил до літературних студій і творчости (зокрема його студії над історією байки).

Приступивши до видання „Харківського Демокрита“, в передмові до нього він зазначив:

„За особливий свій обов’язок вважаю, щоб цей журнал поповнювався творами нашої країни“.

За змістом журнал цей можна поділити на такі відділи 1) гумор, байки, епіграми, оди тощо; 2) оповідання, казки, подорожі; 3) різні пісні; 4) забави, шаради.

Матеріяли цих відділів появлялися мовами українською та російською.

Масловича постійно тягнуло до української поезії, до української мови й літератури. Українська мова стала його рідною мовою і він заповнював своїми творами сторінки часопису, що часом прозаджували його гострий язик.

З тих творів згадати хоч такі, як поема про Харька, основника Харкова, на підставі народніх переказів, п. з. „Засновання Харькова“; сатиричну поему на українське життя п. з. „Утаїда“, в якій можна помітити вплив Котляревського; „Песнь Семейству“, що поза російським заголовком написана була доброю українською мовою, та інші.

Крім самого Масловича містили тут свої твори Гр. Квітка-Основ’яненко, Срезневський, Говорський та інші.

Вийшло „Харьківского Демокрита“ шість чисел. Перестав виходити в зв’язку з виїздом Масловича з Харкова.

Повстання декабристів 1825 р., польське повстання 1830 р., рух за кордоном, все це занепокоїло російський уряд. Маючи за собою вже досвід і традицію в боротьбі з українством, звернув він увагу на українське життя і став на шлях його чергового приборкання, бо побоювався розвитку його національного вияву і розвитку. Наслідком цього стає те, що понад тридцять років не бачимо вже на східноукраїнських землях жодного українського часопису.

Заступники часописів — Альманахи.

Тим часом українські літературні і наукові кола не думали про підготову до смерти. Навпаки, в боротьбі з реакцією вишукували вони інших шляхів, щоб промовити до українського суспільства. Таким шляхом стає видавання різного роду альманахів та збірників, що заступають собою журнали.

Першим з цих альманахів паявляється 1831 р., за редакцією проф. О. Шпигоцького — „Украинский Альманах“, в якому бере

найближчу участь тепер призабутий вже поет Л. Боровиковський (1811—1884) з його засадою, що мовляв, „неправдивою є думка, нібито українська мова придатна лише для вислову смішного і низького“.

Другим альманахом була „Утрення Звезда“, де містили свої твори Квітка-Основ'яненко, Гулак-Артемовський, Є. Гребінка та інші.

Зокрема звертає того часу увагу „Запорожская Старина“, яку почав видавати збірниками син співробітника „Украинского Вестника“ проф. Ів. Срезневського — Ізм. Срезневський.

В сорокових роках XIX ст. з'явилися чотири Альманахи-збірники.

В першу чергу це цінні збірники, що їх 1840 р. почав видавати М. Максимович п. наз. „Киевлянин“. Перші дві книжки вийшли у Києві в 1840 і 1841 рр. Третя у Москві 1850 р. Як мотто дано:

„Да ведають потомки православних

Земли родної минувшую судьбу“.

У програмовій передмові першої книжки видавець зазначив завдання видань такими словами:

...., дослідження і приведення до належної відомості всього того, що стосується Києва і всієї Південної Русі — Київської і Галицької“.

Завдання це було виконане якнайкраще з доповненням змісту історичного, на теми мови, бібліографічного і творами красного письменства.

В цей же час появляється Альманах п.н. „Ластовка“ (формат 13,5 x 10,5, стор.382).

Вийшов цей Альманах у Петербурзі 1841 р. у виданні і за редакцією Є. Гребінки.

Ще в 1830 р. Є. Гребінка робив заходи, щоб дістати дозвіл на видання українського часопису, але безуспішно. Так само безуспішні були його старання дістати дозвіл на український додаток при петербурзькому журналі „Отичевенния Записки“. Після цього взявся він до видання, бодай, літературного альманаху, який і з'явився під згаданою назвою.

Зміст його склався з творів українських письменників. Деякі з них стали широко популярними, доживши й до наших днів. (Є. Гребінка. „Ні, мамо, не можна нелюба любити“, Л. Чужбинського: „Скажи мені правду, мій любий козаче“, та інші).

Залетіла „Ластовка“ і на західноукраїнські землі, де зустрів її Маркіян Шашкевич такими словами у своєму листі до Мих. Козловського, якому він 1842 р. її посылав:

„Рідні, любезненькі! — писав М. Шашкевич — Несеся воздухами до Вас, мої миленькі, шпарка „Ластовка“. Ой ластівка ж то ластівка! Такої ще зроду ніхто не бачив, бо не то, що гарно виспівує та щебече та так мов промовляє, а то ще і на зиму не ховається, і все снується, і все літає і все виспівує, що забудеш і біду, і горе, і смуток, і журбу і здається тобі, що завсігди весна. От такато летить до Вас „Ластівка“...“

У прикінцевому слові Альманаху — „До зобачення“ звертається Є. Гребінка до земляків з такими словами:

„Полюбіте же, земляки, нашу ластовочку, читайте її швидко, бо незабаром може прилетіть соловій, тоді хто стане слухати Ластовку!“

Помилився видавець „Ластовки“. Ще довго довелося чекати українському суспільству на соловіїв.

Того ж 1841 року появився ще один альманах, що його видав Ол. Корсун п.н. „Сніп“. А в 1843—44 рр. появився альманах „Молодик“, якого вийшло чотири книжки. Видавцем його був І. Бецький. Видано було у Харкові, а потім в Петербурзі мовами українською й російською на користь харківського дитячого притулку для сиріт.

Преса на західноукраїнських землях.

Історичне тло. Перші спроби.

Не в лішому стані була в цей період справа періодичних українських видань і на західноукраїнських землях. З часів створення т.зв. Руського воєвідства та прилучення його до земель польської корони й до кінця XVIII перебувала Галичина під польським пануванням. Становими привілеями та матеріальними вигодами перетягала Польща сукцесивно на свій бік потомків наших княжих родів, боярства й міщанства. Решту зустрічали тяжкі обмеження й переслідування тих освічених верств українського суспільства, що прямували до національно-культурної сепарації від Польщі. Українська культура, що колись стояла без порівняння вище від польської, падала постійно, не маючи настільки підтримки з боку держави, але й втрачаючи підтримку власних останників вищих верств — шляхти й міщанства. Римо-католицька церква зі справною організацією та дисципліною, з доброю пропагандою та системою середніх і високих шкіл та виховних закладів брала явну перевагу над нашою православною та уніяцько-католицькою церквою. В кінці XVIII ст. при кінці старої польської держави, в Західній Україні

православна церква впала була зовсім, а залишилася формально тільки українська католицька церква, однак між її вірними було тільки селянство, рештки міщенства і нижчої „ходачкової“ шляхти, з яких рекрутувалося духовенство. Під час першого поділу Польщі 1772 р. Галичина перейшла під Австрію. При українськім народі залишився ще тільки „хлоп і поп“, як це згірдливо говорили тоді польські шляхтичі.

Втративши верхні верстви, що зріклися свого народу, галицько-українські землі залишилися лише з нижчим духовенством та українським селянством, придушеним неволею. Те ж саме і на Закарпаттю, де політика асиміляції українського населення привела до повного національно-культурного поневолення, пізніш підпертого „науковим“ узасадненням Мадярської Академії Наук (1825).

В таких умовах застає західноукраїнські землі після першого поділу Польщі, коли Галичина відійшла до Австроїї, цісар Йосип II. Він приносить з собою надії на культурне піднесення українського народу. Здавалося, що доба, коли вже „не було властиво русинів, а тільки поляки грецького та латинського обряду“, минула. Та сподівання не справдилися. Незабаром, по смерті Йосипа II (1790) наступила реакція, що тяжко відбилася на українському житті.

Особлива неприхильність до українського народу виявилася саме в роках народження української періодичної преси на східніх українських землях (1816—18). Впродовж першого тридцятиліття XIX ст. не могло бути ані мови про будьяке українське друковане слово, а тим більш про періодичні видання.

Реакція безупинно висувала на чільне місце польський елемент, що звиклою рукою закріплював своє панівне становище і насаджував свою культуру.

А все ж ціною великої енергії і зусиль щастить таки національно свідомій частині українського суспільства перебороти всі труднощі і покласти підвалини для пізнішого розвитку української книжки і періодичної преси.

Першу спробу робить 1830 р. Маркіян Шашкевич. Бувши в той час ще самінаристом, почав він старатися про дозвіл на видання українського часопису. Але йому було відмовлено.

*„Руська трійця“. Спроба видання часописів.
Альманах „Зоря“.*

Тим часом під впливом знайомства з творами українських письменників східноукраїнських земель, з виданнями на тих зем-

лях, як також розвитку національно-культурного життя серед суспільства інших народів, що були в тій же державі, та творів таких представників їх як: Шафаржик, Коляр, Караджич та ін., і особистого знайомства з чеськими представниками, як Коубек, Зай та ін., твориться гурток пionерів українського національно-культурного відродження Галичини. Душою цього гуртка, що ввійшов до історії п. наз. „Руська трійця“, стає Маркіян Шашкевич із найближчими однодумцями — Як. Головацьким (1814—1888) та Ів. Вагилевичем (1811—1866).

Оцей то гурток, після відмови М. Шашкевичеві в дозволі на видання часопису, береться до видання альманаху п.н. „Зоря“.

Зміст цього альманаху складався з народніх пісень та наукових розвідок. Але перший його випуск на 1834 р. цензурою не було допущено до друку. Однією з причин цензурної заборони були, між іншим, такі рядки одного з віршів:

„Заспіваю, що минуло,
Передвіцького згляну час:
Як весело колись було,
А як сумно нині в нас“.

Годі було сумувати. Редакторів потягнено було до відповідальности, переведено було ревізію в М. Шашкевича. Але все це не розбило розпочатої гуртком праці. Зокрема М. Шашкевич не падав духом. Огрітий глибокою любов'ю до свого народу, щирий і непохитний, робив він такий висновок: „Коли не можна друкувати руської книжки у Львові, то несемо її до Відня, а коли і там не пустять на світ Божий, то лишається ще свободна Угорщина“. Тому заохочує своїх однодумців до витривалості і до дальшої праці.

„Русалка Дністровая“ та нові спроби
видання періодичного органу.

За два роки поробивши деякі зміни та додавши нового матеріалу, замість викиненого, надавши змісту більш спокійного і лагідного характеру, М. Шашкевич з Я. Головацьким перейменували „Зорю“ на „Русалку Дністрову“. За допомогою сербських приятелів Як. Головацького і зокрема Юрія Петровича видрукували вони цей альманах таки в Будапешті (Будині) 1836 р. з датою 1837 р. Кошти на це видання дав директор Головної школи в Коломії Микола Верещинський, що був великим прихильником ідей Маркіяна Шашкевича.

„Поклонися, Русалко наша, низко Всечесному Спадареві Николі Верещинському, що тобі звелів родитися — читаємо в Передслів’ю — і всім, що тя пристроїли піснями народніми і стариною: іменно: Трудолюбивому Мирославу Ільковичеві — потом Православові Кавкові, Івану Кульчицькому, Мінчакевичу та іншим“...

Зміст альманаху складався з народніх пісень, складні, цебто оригінальних творів поезії і прози, перекладів і відділу „Старини“.

Задуманий був альманах як періодичне видання, як про це свідчать архівні матеріали. Та видавцям не пощастило.

Друковано було „Русалку Дністрову“ в кількості 1000 примірників, з яких 200 розійшлося перед висилкою до Львова. Решту (800) було у Львові цензурою сконфісковано.¹

Таким чином видання це принесло значні матеріальні втрати, а також і поважні неприємності поліційні. Цікавий, між іншим, погляд висловив директор поліції: „Досить маємо клопоту й з однією національністю (тобто польською) — казав він, — а тут ці божевільні хочуть ще вернути мертві руську (отже українську) національність“.

За оминальне нехтування крайової цензури видавців потягнено до відаповіданності. Ректор семінарії перевів також слідство, бо М. Шашкевич ще був семінаристом, Протокол слідства переслано до консисторії, яка переслала його до крайової влади. Наслідки: Шашкевича і Головацького віддано під поліційний догляд.

Та найприкрішим для них було те, що своє суспільство зустріло „Русалку Дністрову“ не тільки байдуже, але й неприхильно. Згадуючи про це пізніше, Головацький писав:

„В нещасливу годину уродилася тая „Русалка“. Замість помочі та заохочування найшлися посмівки та недовольність, ба й ворогування. Показалося що голова, то розум. Були такі, котрі б радо її вітали, але не в тім строю... Не взяв враг і таких, що зовсім цуралися такою невидальщиною, і бісом не неї вилилися“.

Після першої спроби М. Шашкевича дістати дозвіл на видання часопису та після виходу „Русалки Дністрової“ було ще кілька спроб. Одною з них була спроба о. Йосипа Левицького, того самого, в очах якого правопис „Русалки Дністрової“ був тим страшним гріхом, що викликав навіть його подяку на адресу цензора за її конфіскату.

Року 1843 він прохання про дозвіл видавати релігійний часопис п.н. „Бібліотека бесід духовних“. Але справу з дозволом

¹ Цензор — професор теології крилошанин о. Венедикт Левицький. Конфіскату було знято в 1848 р.

було поховано і то руками митрополита Мих. Левицького з таких міркувань, що в часописі, мовляв, могли б бути обговорювані і питання дня, а в такому разі легко дійти до колізій з іншими релігійними партіями (!), або закордонними урядами і зрештою, що злука письменників для такого часопису могла б зродити в декого думку про те, що тут йдеться про витворення між клером слов'янського товариства.

Дальшим кроком була спроба відомого діяча, пізніш посла до віденського парляменту і холмського єпископа М. Куземського, крилошанина Ів. Жуковського, Семашки, Павенецького, що 1846 р. задумали видавати періодичний часопис. Справа розбилася на мовному питанні. І. Жуковський був послідовником Шалкевича, Куземський був за видання „язичієм“, Семашко за старослов'янську, як „матір руської мови“.

В наступному році, як довідуємося з листування Як. Головацького з організацією „Матиці Руської“, мав почати виходити періодичний орган „Матиці“ за ред. О. Малиновського. Але і до цього видання не дійшло. Лише у Відні заходами І. Головацького, при безпосередній участі його брата Як. Головацького, з'явилось в цих роках (1846—47) два випуски альманаху „Венок русинам на обжинки“.

*Напередодні нової доби. Ставропігія
і видання „Пчола Галицька“*

На початку 1848 р. у Ставропігійському Інституті відбулася спеціальна нарада в справі видання часопису з метою: а) поширення серед народу найпотрібніших відомостей, ознайомлення його з найновішими здобутками на полі рільництва та промислу, б) ширення морального виховання, в) освіти, г) подавання вістей про найважніші події, заміток з літератури, мистецтва і т.д.

Цей часопис мав називатися „Пчола Галицька“, а на редактора запрошено було Дениса Зубрицького. Дрібний поміщик з польським вихованням, автор студій з історії міста Львова, „Істории Галичско-руссского княжества“, нарису історії „русського народу“ (польською мовою) та інші. З погірдливим поглядом на народ та українську мову, Д. Зубрицький впродовж двох тижнів „испрашивался и отказывался“ (відмовлявся) від запрошення, але нарешті погодився.

Дня 16 березня 1848 р. одержано дозвіл на видання часопису, але скористуватися ним не довелося, був він вже непотрібний.

Революція відкривала перед українським народом на західно-українських землях нову сторінку його життя.

*Конституція 1848 р.
Перший український політичний часопис „Зоря Галицька“.*

Події на весні 1846 р., що принесли конституцію, були фактично не стільки політичним рухом самих народів Австрії, оскільки відгомоном революційного зриву взагалі в Європі. Українське населення земель, що входили до Австрійської держави, було в цей час національно і політично ще малосвідоме і до активної участі в політичному житті непідготоване. Це відбулося на всій поведінці його і на перших його органах. Але так чи інакше конституція таки доторкнулася й українців. Загальна політична ситуація вимагала і від них активного відгуку. Як наслідок було створено „Раду народну руську“, що потім перетворилася в „Руську Раду Головну“.

Фактичним періодичним органом Ради став часопис п.н. „Зоря Галицька“, а її „Видавателем і заручающим редактором“ — член Ради правник Антін Павенецький. Був це тижневик, перше число якого з'явилося 15-го травня 1848 р. в накладі 4 000 примірників.

На сторінках цього числа „Рада“ оповістила свою відозву-маніфест, в якому писала:

„...Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує“.

Цей маніфест водночас був і програмою „Зорі Галицької“, в якому далі говориться про завдання дбати про добро і щастя народу: боротися за мову, видавати свої часописи, поширювати „добрі і ужиточні книжки в язиці руськім“, стояти на сторожі прав конституційних та „права наші од всякої напасти і оскорблениня стане і сильно хоронити“.

Часопис згуртував навколо себе представників літературного, наукового й політичного життя, серед яких був і останній член „Руської трійці“, що лишився по смерті М. Шашкевича та відхиленню до поляків І. Вагилевича — Яків Головацький.

Тут були А. Петрушевич, автор писаної польською мовою публікації на захист самостійності української мови, який в пізніших часах прислужився своїми збірками до створення архівно-музейного відділу при Народному Домі у Львові; письменник А. Могильницький; поет і популярний промовець Р. Мох, Б. Дідицький, Гр.

Шашкевич (брат Маркіяна), Й. Лозинський, який був одним з перших, що зайняв щодо мови народовецьке становище, Йосип Левицький, автор першої друкованої в Галичині граматики української мови (німцькою мовою), Іван Гушалевич — автор популярної пісні „Мир вам, браття“, що довгими роками була немов би гімном Галицько-українського народу, Мик. Устіянович та інші.

Щодо змісту і реалізації завдань політичного часопису, „Зоря Галицька“ потребувала ще дуже багато дечого зробити. Не зважаючи на всі добре бажання, редакція не в силі була впоратися з вимогами політичного життя, зокрема кидалася в очі недостатність інформацій про події в світі, в самій Австрії, ба, навіть у своєму краю, відсутність грунтовних праць щодо розв'язання соціальних і політичних питань. Загально-національна та культурно-національна справа, навіть на той час вимагала від часопису ще багато дечого. А проте галицько-українське суспільство зустріло часопис із захопленням і одушевленням.

Для поширення часопису в краю Головна Рада Руська звернулася до окружних і деканальних рад. На її заклик відгукнулося духовенство і то в своїй більшості. Окружні ради звернулися обіжниками до деканів, а останні до духовенства на місцях із закликом зі свого боку, „щоби духовенство... кожну громаду до передплати візвало“...

„Руський Собор“ і часопис „Dnewnyk Ruskyj“

Того ж 1848 р. в противагу „Руській Раді Головній“ виникло у Львові політичне т-во „Собор Руський“. Засновано було його під впливом поляків спольщеними українцями. Його органом, по чотирьох місяцях після появи „Зорі Галицької“, став тижневик „Dnewnyk Ruskyj“, „отвітним редактором“ якого став один з „Руської Трійці“, а саме Ів. Вагилевич.

Перше число з'явилося 18 серпня 1848 р. Своєю метою часопис ставив демонструвати принадлежність галицьких українців до польської національності.

Виходив „Днівник Руський“ у двох виданнях: одне друковано латинкою, друге — кирилицею. Протримався недовго. Появилося тільки дев'ять чисел. Крім статей політичного характеру, були тут, між іншим, економічна розвідка І. Вагилевича, кілька оповідань гумористичного характеру та інші.

Під оглядом інформаційним поставлений був цей часопис дещо ширше, ніж „Зоря Галицька“, але в політичних статтях так само

⁴
зраджував свою безпорадність, а в питаннях культурно-національного життя неохайність і незорієнтованість.

*Дальший розвиток української преси
на українських землях.*

Політичний і культурний рух, започаткований 1848 роком, крім „Ради Руської“, як громадсько-політичного осередку, покликав до життя просвітнє т-во „Галицько-руську Матицю“ та „Собор учених“, поклав початки театральної діяльності тощо. Поруч з цим починає розгорнатися і преса. Виникають нові часописи, зростають, поглиблюються змістом і заінтересованням. Перед веде Львів. Упродовж п'яти років їх кількість зростає до 11 (газет і журналів). Конкретно цей згіст можемо бачити з такої таблички:

РІК	КІЛЬКІСТЬ НАЗВ				РАЗОМ
	Львів	Відень	Будапешт	Чернівці	
1848	2	1	—	—	3
1849	6	1	—	—	7
1850	4	2	1	1	8
1851	4	2	1	1	8
1852	4	2	1	1	8
1853	6	3	1	1	11

Крім вже згаданих починає виходити у Львові за редакцією М. Устяновича „Галичо-Руський Вестник“, що потім переноситься до Відня де п.н. „Вестник“ виходить за редакцією Ів. Головацького, а потім Вислобоцького до 1866 р. чи то як урядовий орган, чи як приватний, за деякою фінансовою підтримкою уряду.

З 1-го січня 1849 р. появляються за редакцією І. Гушалевича інформаційно-політичні „Новини“, що виходять двічі на тиждень, а після їх припинення (30.III) за його ж редакцією (відповідальний учредитель) з 7-го травня починає виходити літературний тижневик п.н. „Пчола“, що протримався до 3-го листопада того ж року.

Зустрічаємо тут вияв національних думок і настроїв. Крім творів місцевих авторів з'являються тут також твори письменників зі східноукраїнських земель.

З праць місцевих авторів, що з'явилися на сторінках „Пчоли“, в першу чергу треба відзначити „Слово о Полку Игоревом“ —

одновлене и стихом уложене Богданом Дзыедзвицким (Ділицьким), більшу працю І. Гушалева „История Отечественная“, історичні розвідки А. Петрушевича та цікаві „Уваги над правописом руским“ І. Лозинського. Тут же твори А. Могильницького, І. Наумовича та інші.

В одному з чисел (ч. 7) редакція „Пчоли“ дає огляд п.з. „Кто в нас до вспоможення часописмъ найбольше вліаєтъ?“, в якому характеризує становище суспільства до своєї преси. Спинившись на своєму органі, редакція пише:

....Що ж теперъ сказать о иных письмах періодических, так напримір о нашем? Ні гадки даби загріти тія холодния серця, в которых студень і ночь вселилася! Іскренні Русине желають тос письмо удержати і побольшити, і ми тія желанія имієм, але откуда взяти жерело? Коли до сего дня еще только передплатителей не зголосилося би найголовнішу потребу тиска покрити“.

Тут же подає список передплат, з якого виходить, що в усій Галичині мала „Пчола“ ледве 310 передплат.

„Чому ж такая холодность до народного діла? — закінчує редакція, — ци гадаєм, що чужі будут о нас дбали? О, бавмося тою гадкою, бавмося і мантімо сами себе! але суд в будущности тяжко оманити, он нашія кости, в німих могилах зложenia соромом вічним окриєт“.

В цей же час у Львові виходить ще часопис п.н. „Сельская Рада“. — „Wiejska Rada“, який почало було видавати, як тижневик, львівське церковне братство за редакцією І. Домковича. Появилося тільки п'ять чисел.

Мовна боротьба. Її характер. Причини. Відхід і роля Якова Головацького.

На східноукраїнських землях в українському суспільстві, на світанку народження української преси, мовного питання, власне, не існувало. Коли ж на сторінках часописів і порушувалася справа мови, то лише, як вияв змагання за рідну мову проти сторонніх національних чинників та політики російського уряду. Інакше сталося на західніх українських землях. Довший час мовна справа, мовна боротьба в самому українському суспільстві займала сторінки часописів, відсовуючи набік, часом дуже пекучі справи національно-політичного характеру. Була це, як казав Ів. Франко — „азбучна війна“ в українському суспільстві. Вилилася вона в поділ суспільства

на три табори, які дали предстаникам польської політичної ради відому зброю — „divide et impera“ (поділяй і пануй).

На початку цієї війни виявилося три наступні течії:

- 1) народньої української мови;
- 2) староруської і цековнослов'янської;
- 3) російської (чи московської) літературної мови.

З бігом часу з другої течії витворилося т.зв. „язичіє“, цебто мішанина з мов церковнослов'янської, московської, польської, по-декуди мадярської (Закарпаття) та місцевих говірок (льокалізмів). Пізніш це „язичіє“ почало відігравати роль прикривки в пропаганді, культивуванню російської (московської) літературної мови, що створило цілу течію культурного і політичного т.зв. москофільства з його безоглядним поборюванням українського народньо-культурного розвитку.

Початки активізації цієї течії можна помітити вже на початку 1849 р., а розвиток припадає на добу політичної реакції. Упродовж десяти років вона всіма засобами намагається поборювати кожний вияв українського національного руху та підбити широкі маси населення під свій вплив.

Центром цієї акції стає останній з членів „Руської трійці“, що забувши дану за життя Маркіяна Шашкевича обітницю, йде на послуги, російським культурним і національно-політичним інтересам. Був це Яків Головацький. Створюється гурток людей, захоплених ідеями російського історика Погодіна, який під гаслом „русскости“ ширив думки єдності української нації та її культури з з російською чи московською.

„Атаманом“ цього гуртка людей, як сам себе назвав, став згадуваний вже галицький історик Ден. Зубрицький.

У практичній діяльності з 1850 р. висунувся брат Якова — Іван Головацький. Нав'язавши близчі зв'язки з агентами російського уряду за кордоном — протоієреєм о. Раєвським у Відні і Родолинським у Будині (Букарешті), він вже з початку 1850-их років, коли став редактором „Вестника“, і упродовж цілого десятиліття, сумілінно виконував роль зв'язкового між згаданим гуртком і осередком російської (московської) пропаганди, яким був дім о. Раєвського.

Реакція 1851 р. Розвиток т.зв. москофільства

З реакцією 1851 р. на арену галицько-українського життя виступила ціла низка активних діячів москофільського руху. Серед них,

крім згадуваних вже Як. Головацького та Д. Зубрицького, здibuємо і тих, що в часи „весни народів“ (1848—49) поставали були в ряди провідників українського національного руху. Одним із перших був тут колишній видавець і редактор часописів „Новини“ та „Пчола“ — Ів. Гушалевич. Тут же зустрічаємо Б. Дідицького, з його захистом т.зв. „книжного язика“, спільногого для всіх „русів“, та інших.

Були це люди, виховані переважно на почуттю погорди і відрази до всього народнього, українського. Їх ідеалом і провідником був Д. Зубрицький з поглядом, висловленим ним 1855 р. такими словами:

„Є таємні злочинці, або, скоріш низькі неуки, що досі жили в лінощах, нехтували всякою науковою власної мови, що вживали чужої мови, прислухалися тільки простонародній і власних слуг та робітників, і що тепер хочуть, щоб ми писали свою історію місцевою говіркою *галицької черні*. Дивна вимога! Історії пишуться для освіченої кляси народу. Для простолюдя досить молитовника, катехизиса та псалтиря“.

Звідси той ґрунт, на який стали москвофіли, характер якого можна визначати такими рисами:

1) Погорда до свого народу в його масі, як до нижчої суспільної верстви, а тим самим і погорда до його мови;

2) Бажання відмежувати себе від цієї суспільної верстви, а для того зれчення своєї народності та перехід до одної з пануючих із прийняттям її мови і культури, або бодай витворення спеціальної мови, що відрізняла б їх від українських народніх мас і наближала до пануючих (в даному випадку — „язичіє“). Отже, нехіть, а часто й ненависть до всього, що несе в собі національні українські ознаки.

Польські змагання. Намісник Голуховські та його роль.

Це становище радо використовували як росіяни, так і поляки, у своїх власних національно-політичних цілях. Носієм і головним провідником польської національної політики серед галицьких українців був того часу губернатор Галичини гр. Агенор Голуховські, правою рукою якого в польонізаційних змаганнях стає син українського священика Єв. Черкавський.

Ставлячи своїм завданням створити з Галичини чистопольський край, з польським зарядом, що в австрійській уніформі клав би основи польського державного життя, гр. Голуховські звернув пильну увагу не зневалізування здобутків, що їх приніс для українців 1848 р.

Розуміючи, яке значення може мати преса в ділі піднесення національної свідомості українців, він, з метою відхилити увагу від національного українського руху, намагається використати й роздмухати серед українців мовну боротьбу. Він старається ввести в українську письменність латинку з метою прищеплення українським масам знання польського правопису, а тим самим наблизити їх до польської культури й мови. Прикриваючись державними інтересами, намагається він порвати зв'язок української Галичини з Наддніпрянщиною. І то з єдиною метою: послідовної ізоляції галицьких українців від культурного і національно-політичного українського руху і життя та їх національно-культурної деградації.

*Представники народнього українського напряму
проти т. зв. московофільства в пресі.*

В таких умовах доводилося пробивати собі стежку молодій українській журналістиці західноукраїнських земель на перших же по рах. Розвинута впродовж десяти років акція прихильників „общерускості“ чи „московофільства“, зустрічала часами спротив як з боку поодиноких діячів народньо-українського напряму, так і з боку ширших кіл українського суспільства. Досить на цьому місці згадати хоч би голоси таких визначніших діячів, як: А. Могильницький, Т. Глинський, член „Собору учених“, один з тих небагатьох, що від перших же хвилин пробудження українського культурного життя і до останніх своїх днів був рішучим послідовником народньої української мови, Т. Лисяк, який підкresлював у пресі, що „з живим народом треба говорити живою мовою“, а „хто народ любить, з народом живе, той піде разом з народом“. Йосип Лозинський, жвавий тогочасний полеміст у сфері мовної проблеми, Вислобоцький (В. Зборовський) — редактор „Вестника“ (після І. Головацького) та інші.

Але в цілому представників української інтелігенції, які в цей час пішли з народом та намагалися якнайширше розгорнути свою національно-громадську чинність, було не багато.

Чинність ця виявилася, головним чином, у перебранню згадуваного вже „Вестника“ у Відні, у поширенню своїх періодичних видань та в боротьбі за володіння „Зорею Галицькою“.

„Зоря Галицька“. Її редактори. Її характер і доля.

На народньому всеукраїнському ґрунті „Зоря Галицька“ вдержалася лише в 1848—1850 рр., коли виходила за редакцією А. Па-

венцького. Оцінку за цей період її існування дає в пізніших роках Йосип Лозинський у відповіді на анкету „Матиці галицько-руської“ 1853 р.

„Моїм гарячим желанієм — каже він — єсть, аби „Зоря“ мала тую саму повагу і участь у народа, яку мала за щасливої і всехвальної редакції Г. Павенського — точно і о політиці і інших високих предметах писано, а громади, учителі шкілок, дяки, так добрі, як і образовані люде за тим письмом ся дерли — чому? Бо го розуміли“.

Кажучи про наступні роки, після відходу Павенського і переходу „Зорі Галицької“ до редакції Гушалевича та Дідицького, він вказує, що — „Політика єсть в наших часах мірилом просвіщенія.. На нещастя обі часописи наші („Зоря“, „Вестник“) так скupo нам тих віостей уділяли, же єдно число німецької газети, котра щодень два рази виходить, більше замикає в собі, як 4 числа обоїх наших письм цілого тижня“.

Твердження Й. Лозинського мали підставу. Всі часописи цього періоду і пізніші вказують на відсутність у їх провідників ясного погляду на те, яким мусить бути їх зміст, щоб притягнути увагу ширшого суспільства .

Було це фатальною рисою всієї української журналістики того часу.

„Зоря Галицька“, що ще 1852 р. нібіто продовжувала йти за програмою попередніх років, намагаючись звертати увагу на своїх сторінках на політичне, національне і міжнародне життя, вже з 1853 р. стає часописом, присвяченим виключно „литературному, общеполезному й забавному читанню“ з різнородним змістом.

Б. Дідицький, ставши редактором „Зорі Галицької“, бачив, що різкий тон супроти народного напрямку викликав з одного боку протести, а з другого — ширив зневіру, як в одному, так і в другому таборі читачів. Це вело до втрати поважної кількості передплатників. Тому вирішив він стати на інший шлях, вжити інших метод. Бувши послідовником думок Д. Зубрицького та Як. Головацького, він, щоб приєднати до себе навіть своїх ідейних противників, став на шлях злагіднення полеміки, часом навіть хвалив того чи іншого українського письменника, приділяв у часописі дещо уваги навіть українському історичному минулому тощо. Звичайно все це до певних меж, до певної міри. Метода ця дала свої позитивні наслідки. Почулися голоси признання з боку І. Головацького та інших з одного боку і М. Устяновича та інших з другого.

Та через недугу у серпні 1854 р. Б. Дідицький примушений був залишити „Зорю Галицьку“, а її редактування передати Сев. Шеховичеві.

*Журнал „Лада“ С. Шеховича.
Відгук на нього українського суспільства.*

С. Шехович у червні 1853 р. почав видавати „Письмо поучительное русским девицам и молодицам в забаву к поученіе“ п. н. „Лада“. Журнал цей ставив своїм завданням йти назустріч інтересам та потребам жіночтва з інтелігенції. Цікавим є погляд на жінку, а звідси і на призначення журналу, що його мав редактор і видавець — С. Шехович. Висловив він його в статті: „Призначеніе женского пола“.

„Жінки“ — пише він — „должни быть мудрими, прозорливыми, любв достойными супругами, верними, рачительными матерями, мудрими, ощажающими домостроительницами... Ибо благо дома, благо семейства, даже самого супруга залежит от женщин“...

Зміст журналу — повна хаотичність. Тут статті з фізики та наук природи, що визначаються, часом, наївністю. Перевіті вони гумористичними оповіданнями, анегдотами, товариськими забавами. Тут же щось ніби з педагогіки з досить примітивними вказівками на теми виховання дітей, як, напримір „О избраніи кормилицъ“, „Воспитаніе детей физическое“ і подібне. Тут же лікарські рецепти на біль зубів, голови тощо. Зрештою, вказівки, як поводитися в товаристві („Правила благопристойности и тонкого благонравія“), як берегти красу („О наружном виде девицъ“, „Красота женская“ тощо), як одягатися та ін.

Появлення цього часопису, зацікавлення, що його сподівався видавець і редактор, не викликало. Відгукнулося на його вихід всього 83 передплатники. Але як програма журналу, так його пропаганда „общерускости“ та „язичіє“ викликали живий відгомін і жваву полеміку. Розвинулася ця полеміка навколо „Лади“ з одного боку в доброзичливому тоні, а другого в категоричній формі осуду. До перших належить, між іншим, і така порада Ол. Духновича, що він дає її редакторові в одному з листів до Як. Головацького: „ему (журналові) — пише він, — надобно больше веселими заниматись предметами, имъя перед очима, что для женщин, коим веселіе природою есть“.

Другий напрям характеризується виступом Йос. Левицького, який заявив, що „Лада“ „потребує оглядного редактора і полнай науки, аби умел прилично покормити женского голодного духа“.

Скептичними зауваженнями відгукнулася на вихід „Лади“ і „Зоря Галицька“.

Зрештою траплялася в цих відгуках подекуди і сатира, зразком якої може служити, напр. один з дописів у „Вестнику“, підписаний „не літерат“. Дописувач розповідає про одну панну з-під Львова, яка на запрошення її під час однієї забави до танцю, відповіла:

„Нет мене плясати с вами, господин, бо я пообетовала моєму Иванушке Павловичу, который имеет ся на мене женить, что только с ним плясати буду“.

На сміх, що його викликала ця відповідь, уражена панна промовила:

„Видно, что не читаете „Лади“ и не изъучиваете ся еще общерусскому ясике“.

Не зважаючи на виразну гумористичність допису, був він відбиткою вживаної і пропагованої „Ладою“ мови та „правил благопристойности тонкого благонравія“.

Непідтриманий суспільством журнал цей скінчив своє існування на 15-му числі, а його редактор і видавець з половини 1854 р. перебрав редакцію „Зорі Галицької“.

„Зоря Галицька“ за редакцією С. Шеховича.

Разом із редактором прийшла на сторінки „Зорі Галицької“ і та хаотичність, якою визначалася „Лада“, теж „язичіє“ і фанатична ненависть до всього народноукрінського. Значну частину часопису почали займати тіж „Общеполезния сведенія“, побіч з мало вдалою гумористикою, лікарськими порадами тощо. Красне письменство, чи то пак „изъящную словесность“ було значно обмежено. Натомість поважне місце зайняли доволі нудні „Доверительния письма из Будина“ одного із стовпів русофіаторства та „общерускости“ в Угорській Україні, Ів. Раковського, який висловлював надію, що Шеховичеві пощастить „Защищати сию единственную нашу літературную газету проти всякої бури, угрожающей ей опасностю“.

Та ці надії не справдилися. За редактування Шеховича перед видавництвом постало навіть питання про припинення часопису. Але на цей раз до цього ще не прийшло. У листопаді 1854 р. Ставропігія

усунула Шеховича з редакторства „Зорі Галицької“, яку було передано до рук М. Савчинського.

Зміна в напрямку „Зорі Галицької“ й москвофілі.

За нової редакції „Зоря Галицька“ вже з першого ж (48) числа, як програмовим напрямком, так і мовою, стала на народній український ґрунт. Зворот цей стався, з одного боку в наслідок цілковитої нездатності Шеховича, як редактора, що призвів до відпаду поважної кількості передплатників та читачів, так з другого — під впливом центрального уряду, який побачив в попередньому напрямі тенденції панрусизму. Цей зворот був ударом для москвофілів.

Чи ж не збожеволіла ціла Ставропігія? — пише в цей час до Як. Головацького Б. Дідицький — що передала найдорожчу дитину Русі... до зрадницьких рук... Злочині (розвбійники) загніздилися у Святині вибраних!“.

Не зважаючи на переконання та пророкування москвофільського табору про „красний руссій напис могильний“, оновлену „Зорю Галицьку“ було зі всіх сторін суспільства привітано. Почали зглошуватися нові передплатники. Поверталися попередні визначні вже своєю літературою і науковою працею співробітники. Ставали до праці молоді сили, як: К. Климович, Е. Згарський, Платон Костецький та інші.

Та поза збільшенням інтересу до часопису цього часу, на нього чекало лиxo. У серпні 1855 р. в наслідок холери, що охопила ввесь край, примушена була „Зоря Галицька“ тимчасово припинитися.

„Холера перетинала же „Зорі“ точно печатати і розсылати не можемо; не наша то вина“ — повідомляла в ч. 32 редакція. Цією перервою скористалися противники.

*Занепад „Зорі Галицької“
та її остаточне припинення.*

Коли на початку 1856 р. „Зоря Галицька“ починає знову виходити, то помічається вже її невиразний характер. На її сторінках знову з'являються імена Ів. Раковського, Гушалевича та інших. Починає вона популяризувати органи т. зв. москвофільства „Семейную библиотеку“ та „Церковную Газету“. Це викликає реакцію в колах народного напрямку, що фатально відбувається на існуванню часопису. Року 1856 кількість передплатників падає до 191,

що внесли повну передплату та ще коло 100 неточних передплатників, з яких половина зовсім не внесла передплати. Впродовж року кількість передплатників ще зменшується, а на 1857 р. їх кількість сягає вже ледве 100. Перед видавництвом стає завдання рятунку часопису. Воно хоче це робити поновною зміною напрямку на народній. Та на цей раз урятувати вже не щастить і 9-го квітня 1857 р. „Зоря Галицька“ припиняє своє існування.

C. Шехович і „Семейная Библиотека“.

Не довго протрималися і згадані органи т. зв. московільського напрямку: „Семейная Библиотека“ та „Церковная Газета“. „Семейная Библиотека“ почала виходити з початком 1855 р. старанням Як. Головацького, який запросив на її редактора С. Шеховича, людину, якою в душі погорджував, але про якого в зв'язку з виданням часопису писав Д. Зубрицький, що мовляв, „Ми нуждаемся в сего рода дерзком смельчаке. Це для того, щоб не наражатися на різного рода неприємности, зв'язані з тим, що часопис мав видаватися на „чистом русском языке, а правительство покровительствует кириллицу и хохлацкое наречіе... Такому же как Шехович вертопраху все равно, а нам хочется иметь журналец“.

В успіх журналу, редактором якою стала така особа, ніхто не вірив. Це було те „зловъщее предчувствіе“, про яке писав Б. Дідицький до Як. Головацького, вказуючи на попередню практику з „Ладою“ і „Зорею Галицькою“. Та чи не найголовнішою причиною сподіваного неуспіху, про яку Б. Дідицький не згадує, безперечно була відірваність журналу від українського народу.

Не зважаючи на поборювання, журнал таки почав виходити при участі І. Раковського, Ол. Лухновича, Б. Дідицького, Ант. Петрушевича, І. Гушалевича, Ів. Головацького та інших. Останні троє не виявляли своїх імен. Був серед співробітників і сам „атаман“ цілого руху Д. Зубрицький. Не бракувало тут і голосу Як. Головацького з його захистом та обґрунтуванням „общерусскости“ („Задача“, „Розвязка задачи“). Був він душою журналу, його ідейним керівником і адміністратором.

Програма журналу складалася з таких відділів, як красне письменство, історія та матеріали — „Галицко-русская и иностранная, следовательно вообще русска“ етнографія, природничі науки, різне.

У переведенні цієї програми редакція (С. Шехович) виявила повне ігнорування елементарними зasadами журналістичної етики. За-

повнюючи на дві третини сторінки журналу матеріялами з таких російських журналів як: „Москвитянин“, „Очерки России“, „Отечественные достопримечания“ та інших, вона не вважала потрібним подавати не тільки джерела (звідки передруковано), видаючи тим їх за власні, а також і імен авторів, задовольняючись часом їх ініціалами.

Натомість під російськими перекладами творів українських письменників (напр. Квітки-Основ'яненка, та інших) редакція подає ім'я авторів повністю, але без заначення, що це є переклад. Таке поступування прозаджувало спеціальну мету і методи.

Як же зустріло „Семейну бібліотеку“ суспільство? Відповідь знаходимо в листуванні й у кількості передплатників.

Не згадуючи вже про виразних представників народньо-українського напрямку з їх гостронегативним становищем, протиставився тогочасний меценат у літературі М. Качковський, ім'я якого пізніше привласнено було москвофілами для свого руху, хоч сам він москвофілом не був. Згадуючи в одному з листів до Я. Головацького про „Семейну бібліотеку“, він виразно нарікає на Шевченка за видання її в незрозумілій для широких кіл мові.

Щодо передплати, то відгук суспільства дає такий яскравий і виразний образ: 1855 р., як подає Я. Головацький, було 98 передплатників. Наступного 1856 р. їх кількість упала до 70.

При такому стані нічого не могли вдіяти грошові підмоги, як згаданого М. Качковського, так і Погодіна, ані спроби знайти передплатників в Росії. Наслідком того 27-го червня 1856 р. „Семейна бібліотека“ вмирає своєю природною смертю, а її редактор С. Шевченко відкриває своє обличчя і свої завдання, йдучи до табору тих, що визначали себе русинами польської національності (*Gente Ruthenus natione Polonis*).

Iван Раковський та його органи.

Подібна ж доля спіткала й інші два часописи, а саме: „Церковную газету“ та „Церковний Вестник“ у Будині. Ще 1852 р., коли перед москвофілами стала небезпека втрати і „Зорі Галицької“, Д. Зубицький звернувся до Ів. Раковського в Угорщині з думкою чи не взявся б він видавати журнал п. наз. ..Звездочка для Панонских Русинов“?

І. Раковський на цю думку тоді не пристав, висловивши надію на можливість „усовершувати“ (тобто удосконалити) „Зорю Га-

лицьку". Лише тоді, коли ця спроба не знаходила жадної симпатії, рішився він видавати часопис, присвячений переважно церковним справам п. н. „Церковная Газета“. Виходити почала „Ц. Г.“ з першого березня 1856 р. накладом мадярського католицького Т-ва св. Стефана за редакцією ініціатора видання І. Раковського. Загальний напрямок цього часопису чи не найліпше визначав пропагатор думки слов'янської федерації на ґрунті католицизму Вол. Терлецький, кажучи, що „из него веяло духом православія и благородозположенія к Россії“.

Та й чи могло бути інакше за редакції одного із стовпів московіфільства в Угорщині при найближчій допомозі російського священика о. В. Войтковського.

Відгук на нове московіфільське підприємство можна простежити за передплатою. На початку, коли суспільство не мало ще в руках часопису — зголосилося 390 передплатників, з яких 200 припадало на Галичину. Та вже в другому кварталі, як стверджує сам І. Раковський у листуванні з Я. Головацьким, через напрям і вживання російської мови, відпало 140 передплатників. Року 1857 було 230 передплат, з яких на Галичину припадало вже лише 90. Врешті 1858 р. Галичина дала тільки 60 передплат. І це все при тому, що єпископи в Угорщині рекомендували „Ц. Г.“ підвладним священикам з метою її поширення.

Та не зважаючи на все це, Ів. Раковський при матеріальній допомозі Мукачівського єпископа В. Поповича (після того як т-во св. Стефана відмовило) намагався провадити видання часопису далі. Але у травні 1858 р. примушений був припинити видання з огляду на виразну вимогу уряду користуватися надалі у виданні народною мовою. Щоб не робити цього на сторінках „Ц. Г.“, Раковський припинив її видання, а з червня почав видавати „Церковний Вестник для Русинов Австрійської Держави“. При цьому повідомляв, що „Церковний Вестник“ виходить на нашем областнім языке“. Та дійсність показала, що „Ц. В.“ мало чим різнився від свого попередника. Виходив недовго. Останнє 10-те число з'явилось 10-го жовтня 1858 р.

З „Церковним Вестником“ закінчується доба інтенсивної московіфільської акції серед українського суспільства, що тяжкою колодою лягла на шляху розвитку українського культурного життя взагалі й української журналістики зокрема в перше десятиліття українського пробудження на західніх землях.

ІІ. РОКИ 1860-1880

Преса на східноукраїнських землях. Роки 1850—1860-ти.

По ліквідації Кирило-Методіївського Братства.

„Самостайнє Слово“.

Ліквідація Кирило-Методіївського Братства відбулася тяжкими наслідками на національно-громадському житті східноукраїнських земель кінця сорокових та першої половини 1850-х років. Зокрема в літературно-журналістичному житті ці роки визначалися, як роки порожнечі, що за винятком лише деяких спроб протяглися аж до початку 1860-х років.

До цих спроб треба зарахувати також перший український рукописний часопис п. н. „Самостайнє Слово“, що його в 1854-56 рр. видавали студенти-українці Київського Університету.

Поза цим українське слово в публікаціях зовсім замовкло, а коли часом і озивалося, то лише десь на сторінках провінціяльної чужої преси. Серед органів цієї преси крім інших в першу чергу треба згадати „Черніговские Губернские Ведомости“, у редактуванні яких брав участь український етнограф О. Шишацький Ілліч — більшій знайомий Л. Глібова. У неофіційному відділі тут часто було друковано матеріали літературного характеру і то українською мовою, що їх постачав гурток літературних діячів при активній співпраці Л. Глібова.

Пробудження другої половини 1850-х років

„Записки о Южной Руси“

Та придушене змагання національного відродження не переставало жевріти ще серед українського суспільства. У другій половині 1850-х років здобуває воно підпертя з боку селянських заворушень, у творенню „Громад“ та в спробах організації ширших кіл на ґрунті культурної і наукової праці. Сприяє тому послаблення політичного утиску, що наступило по смерті царя Миколи I і з вступленням на російський престол Олександра II.

Першою ластівкою літературно-наукового руху цього часу стають „Записки о Южной Руси“, що їх 1856 р. в Петербурзі починає видавати П. Куліш. Це були цінні збірки наукових праць та друкованих українською мовою літературних творів.

Серед праць і матеріалів тут опублікованих звертають на себе увагу в першу чергу такі, як: „О древности и самобитности Южно-Русского языка“ І. Могильницького, де автор оперуючи широкою

ерудицією справи, всупереч поширеним думкам тогочасних авторитетів (Лінде, Дубровський та інші) доводить самостійність української мови, що вийшла від мови слов'янської, вказуючи при цьому на те, „що народ може втратити свою самостійність, але характер і мова його завжди залишаються його власністю“; статті П. Куліша та М. Грабовського: „О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII в.“, Закревського: „Разсказ современника поляка о походах против гайдамак“; цікава й цінна як історичний документ „Записка члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова составленная в царствование императорицы Елизаветы Петровны: о непорядках, которые происходят от злоупотребления прав и обикновений, грамотами подтверждении Малороссии“, в якій автор подав зловживання, що їх терпів український народ від панства і старшинства.¹

З літературних творів — поема Т. Шевченка, „Наймичка“, оповідання П. Куліша „Орися“ та інші.

Наймичку опубліковано було тут вперше, хоч вона була написана ще 1845 р. Подано її без підпису автора з передмовою від видавця такого змісту:

„Один з моїх приятелів, разом з паперами, що дісталися йому від когось в спадщину, передав мені зшиток різних пісень та віршів, писаних жіночим письмом, і все в українській (малоросійській) мові. Був це один з альбомів, що їх чимало ходить по руках між нашими українськими (малоросійськими) панночками, і особливо між тими з них, котрі не були в пансіонах і не вчилися по-французьки. Я люблю ці альбоми і не пропускаю жадного з них, не перелиставши... Та ніколи мої розшукування не були так щасливі, як на цей раз. У заялозеному і неправильно списаному альбомі якоїсь самотної мрійниці, а може бути, що й веселої подруги цілого товариства сільських красунь, знайшов я поему, про яку досі не чув ні від кого ані слова. Ім'я автора на ній не зазначено, і я навіть не знаю, хто б міг бути її автором“.

Далі йде характеристика поеми, що кінчається такими словами:

...., і такий твір заховується, може бути, що в єдиному списку, у зшитку якоїсь сільської панночки! І сам його автор, може бути, що вже не існує, може бути, що ми вже не почуємо інших його звуків, других його щиріх мотивів! Даючи в своєму збірнику його поеми, я далекий від того, щоб я важився на чужу власність; навпаки,

¹ Тут друга частина „Записки“. Більше див. М. Василенко: „Г. Н. Теплов і його записка о непорядках в Малороссии“, „Зап. Укр. Т-ва“, К. 1912 кн. IX.

думаю, що роблю послугу, як йому самому, так і його землякам, для котрих писав він, котрих серця, що зєднаються співзвучно між собою, чарівною силою його віршу, будуть для нього ліпшою нагородою”...

Так писав до поеми видавець „Записок“ П. Куліш. Тяжко вірити, що він не знав автора. До певної міри прозаджує, як сама характеристика, так і думки, висловлені ним у кінцевих рядках. Треба думати, що, як передне слово, так і анонімність поеми є наслідком нічого іншого, як цензурних умов, що могли не пропустити твору поета, який у цей час був на засланні.

Серед інших матеріалів опис з українського побуту, звичаїв тощо. Тут же збірки українських пісень, зібраних О. Максимовичем і поданих у супроводі нот, та інші.

„Записки о Южной Руси” зробили велике враження на Т. Шевченка. Ще в сорокових роках, коли був на волі, мріяв він про потребу українського журналу. Дістаючи тепер в далекому засланні „Записки“, Шевченко ще більш захопився думкою про такий журнал. Порушив він цю думку наприкінці 1857 р. у листі до П. Куліша, нав’язуючи її до другого тому „Записок“.

„... як би мені хотілося, — пише він — щоб ти зробив свої „Записки о Южной Руси“ постійним періодичним виданням на кшталт журналу. Нам з тобою треба б добре поговорити о сім святім ділі.“.

Перша спроба. Альманах „Хата“.

З невідомих причин П. Куліш відповів відмовно, кажучи: „Про журнал я і не помишляю“... Шевченко занотував це в своєму щоденнику 17 грудня 1857 р. такими словами:

„...від журналу, про котрий я йому писав, він (Куліш) на відріз відмовився“.

А тим часом Куліш саме тоді, коли так відповідав Шевченкові, мав ту ж саму думку.

„У мене така думка, — писав він на початку того ж року до Гр. Галагана — що нам би не вадило завести свій журнал“... а пізніше В. Тарновському: „У мене в голові важне діло, що вимагає нарад і переговорів з вами, а саме — журнал з малоросійським напрямком“.

Реалізуючи цю думку, П. Куліш дня 23-го жовтня 1858 р. звернувся до міністра Народньої Освіти Ковалевського з проханням

дозволити видавати під назвою „Хата“ Южно-Русский журнал словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства“. Міністерство звернулося по опінію головного начальника III-го відділу² князя Долгорукова, від якого дістало „отзив“ з вказівкою, що Куліш „в літературній своїй діяльності продовжує йти тим самим шляхом, що був причиною особливих заходів, вжитих проти нього урядом“, — через що „я вважаю — писав Долгоруков — дозвіл губернському секретарю Кулішу на видання журналу відхилити („отклонить“).

В наслідок цього Міністерство 22.XII.1858 р. повідомило Куліша, що воно „не визнало можливим ходатайствовать“ (просити) про дозвіл йому на видання журналу.

Діставши таку відповідь, Куліш приступив 1859 р. до видання замість журналу альманаху під тією ж назвою „Хата“. Появився цей альманах 1860 р. у Петербурзі в розмірі 215 ст. з такими байдорими словами видавця до громади:

„Вмовчана правда краща від голосної брехні... Се дарма, панове браття, що ми в ряди-годи появимо невеличку книжку, як отся „Хата“, аби була в ній щира правда народня. Аби ми своє діло щирим серцем зробили, а вже наше слово дасть плод свой во время свое“...

Зміст альманаху склався з поезій, оповідань тощо. Серед поезій перше місце займає „Кобзарський гостинець“ — вибрані твори Шевченка. Крім того, „Первоцвіт“ Щоголєва і Кузьменка з передмовою, в якій цю збірку названо „пробою пера“, та збірка байок Є. Гребінки. З оповідань „Чари“ Марка Вовчка, „Лихо не без добра“ Г. Барвінок, „Сіра кобила“ Иродчука (Куліша), „Колії“ — драма з часів останнього польського панування в Україні.

Альманах зустрінуто було в українському суспільстві дуже прихильно і з широким відгуком. Це підтримало Куліша в його намірах щодо журналу.

Журнал „Основа“. Підготовча праця „Основ'яни“.

З приїздом до Петербургу Т.Шевченка справа журналу набрала ще більш активного характеру. Вирішено було подати нове прохання про дозвіл на цей раз на ім'я Маркова. Пізніше цей намір було змінено і прохання було подано для шурина Куліша Василя Білозерського. Залишаючи в цілому попередній зміст прохання, змінено було в ньому лише назву „Хати“ на „Основу“.

² III Отд. Е. Имп. Велич. Канцеларии, або „Охранное Отдел“, чи „Охранка“.

◆

Дозвіл на цей раз було одержано і в червні 1860 р. оповіщено в часописах про видання та заклик до письменників і учених брати в журналі участь.

Головним керманичем і організатором залишився П. Куліш. „Саме ім'я сему місячникові нарек аз; програму до нього скомпонував аз“... писав так він пізніше до М. Павлика.

Вихід журналу визначено було на січень 1861 р. Загальна програма остаточно була опрацьована в таких точках: 1) красне письменство, 2) історія, 3) народопис, мовознавство, побут (суспільний і особистий), 4) освіта і виховання, 5) географія, природознавство, медицина, 6) сільське господарство, промисловість, торгівля, 7) урядові розпорядження щодо України, 8) бібліографія, рецензії на видання, 9) вісті, дописи, з уст народу і т. д.

Підготовчу працю провадили крім Куліша і Білозерського, також учасники гуртка, що прибрав називу „Основ'ян“. Був серед них і Т. Шевченко, присутність якого на сходинах гуртка була завжди бажаною і вітаною.

„...усі ми дуже жалкували, що Ви недужі — писав до нього 2-го січня 1861 р. В. Білозерський, але сподіваємося, що при добром бажанні Ви переможете трохи себе і не позбавите нас радості бачити Вас серед „Основ'ян“, як первоначальника загального нашого діла“.

Та недуга виявилася сильнішою і здійснення давньої мрії застало Т. Шевченка вже в останніх днях його життя.

Перше число „Основи“ з'явилося за січень 1861 року в формі книжки в 23x15, яку і додержувано впродовж усього часу видання. До загальної сторінки кожної книжки додавано мотто: „Добра хочу брати и Руської Земли“ — Володимир Мономах.

Виходив журнал у Петербурзі. Редактором його став В. Білозерський. Подекуди згадується ще секретар редакції проф. Київського Університету О. Кістяковський. Видавець на журналі не зазначений. Технічний та господарський бік часопису доручено було Д. С. Каменецькому, який того часу був управителем друкарні Куліша, де друковано „Основу“. Періодичність часопису не було вказано. Про неї згадувано лише в проспекті та в деяких листах Куліша. Не зважаючи на те, що в проспекті розмір журналу визначено було на 12—15 аркушів друку кожного числа, вже перша книжка не дотримала його і з'явилася в 22 аркуші. Це ж повторювалося і з іншими числами журналу, доходячи в деяких місяцях до 24 аркушів.

Співробітники. Зміст „Основи“.

Серед співробітників „Основи“ в першу чергу треба згадати М. Костомарова (Іеремія Галка), проф. і ректора Київського Університету М. Максимовича, українського історика В. Антоновича, Т. Рильського, Марка Вовчка, Л. Глібова, Номиса та ін. Поруч з цими іменами з'являється ціла низка співробітників, твори чи праці яких щойно починали появлятися. Одні з них пізніше стали відомими і популярними, як письменники, поети — Ст. Руданський, Ол. Кониський, Г. Барвінок та інші, другі, як учені — П. Житецький, П. Чубинський, О. Кістяковський та інші. Тут же імена тих, що їх вже забуто, але хто своїми працями, творами, кореспонденціями тощо поклали свого часу ті цеглини, на яких зростало українське відродження та культура. Були це П. Кузьменко, В. Кулик, А. Чужбинський, Г. Ге з його цінними записками та інші.

Виходила „Основа“ у двох мовах. Зміст її в цілому складався з творів красного письменства, з праць на теми історичного характеру та історичних матеріалів (документів), літературної критики, публіцистики, етнографії, праць господарського, педагогічного та іншого характеру. Можна також бачити тут чимало мотивів і матеріалів для студій суспільного життя взагалі і національно-суспільного життя українського, зокрема. До того ж цінні матеріали документально-го характеру, як спомини, листування, денники тощо. Врешті бібліографії, рецензії, описи, хроніки, дописи та різні дрібніші замітки.

Щодо кількости вміщених в „Основі“ впродовж двох років праць та творів з красного письменства та їх особливої вартості, в першу чергу треба згадати М. Костомарова, П. Куліша і Т. Шевченка. Творами Т. Шевченка і починається перша книжка „Основи“ — „Не для людей і не для слави“. Далі йдуть його ж „Іван Гус“, „Чернець“, „Ой три шляхи“ та інші.

По смерті Шевченка публікує „Основа“ далі його твори п. заг. „Кобзар“ та приступає до опубліковання його листування і щоденника. Серед більших творів у другому річнику (кн. IV) з'являються „Неофіти“. Поеми та дрібніші ліричні твори П. Куліша друковано в „Основі“, як під власним ім'ям, так під цілою низкою псевдонімів (Ломус, Іван Горза, Т. Вешняк та ін.) До поем Куліш, як правило, завжди додавав примітки-коментарі, які були часом і в кілька сторінок, а іноді більшими за самий твір, і в яких часто губилося навіть безпосереднє почувтя, який повинен викликати кожний художній твір.

Тут же з'являються поезії Л. Глібова, О. Кониського, Ст. Руданського, популярні пізніш, що їх можна було часто і довгий час чути в співі, як напр., „Повій, віtre, на Вкраїну“, або „Гей, гей, воли“. Творів Л. Глібова більше. Є це байки та популярний пізніше вірш п. з. „Журба“, що дожив донині, як відома пісня „Стойть гора високая, а під горою гай“... тощо.

Тут же твори Ієремії Галки (М. Костомарова), дещо з поезій В. Кулика, в яких відбилося замилування історичним минулим України, М. Вербицького під псевдонімом Миколайчук Білокопитенко, П. Кузьменка, М. Максимовича, присвячені Шевченкові, та відгук на смерть Як. Кухаренка; врешті невідомого, до одного з віршів якого подано примітку редакції з вказівкою, що вірші прислано з догадкою, що мусять вони бути першими пробами Шевченка. На цей здогад редакція відповіла:

„Не знаємо, що скаже громада, а нам здається, що ні, не та хода і не та мова була в молодого Тараса“.

Проте вірші редакції сподобалися і вона закликає автора їх ще присилати.

Крім згаданих, були тут ще твори Ф. Галузенка, М. Чайки, як також варіянти українських історичних пісень, як: „Олексій Попович“, „Про Семена Палія“, „Сава Чалий“.

Серед співробітників, що містили тут свої твори прозою, на першому місці стоять Марко Вовчок („Три долі“, „Два сини“, „Не до пари“, „Від себе не втечеш“ та ін.). З творів Куліша треба згадати такі, як: „Старосветское дворище“ — повість з ухилом до хроніки, „Другой человек“ (из воспоминаний былого), „Гордовита пара“ (під псевдонімом Петро Задонець), „Про півника — гішпанська дітська казочка“, „Липовая пуши“ (псевд. Д. Хоречко) — частина роману, що дає образ старосвітського побуту, з переднім словом підписаним ім'ям П. Шишак—Василевський — Гребля, в якому подається характеристика ніби „померлого автора“.

Поруч Марка Вовчка та Куліша треба згадати також оповідання О. Стороженка, з яких популярне пізніш п. н. „Вуси“, далі „Матусине благословення“, „Кіндрат Бубненко-Швидкий“, в якому оповідається про тяжку недолю українського люду, як то відбилося в устах народу, та ін. Особливу увагу в „Кондраті“ звертає на себе місце, в якому йде мова про Хмельниччину та про Залізняка, що може ще й тепер зробити глибоке враження ще непережитого.

Тут же твори згадуваного вже Кузьменка, з яких Кулішем відзначено особливо повість „Не так ждалося да так склалося“,

що вразила його добірною мовою і викладом; Ганни Барвінок — „Нечуй вітер“ (Г. Кулішевої), оповідання якої освітлюють долю української жінки, Д. Мордовця, М. Олельковича, М. Чайки, Мол. Димського, який в оповіданні „Наталь—озеро“ порушує справу впливу російської (московської) освіти та відразу села до зруїфікованого міста з його псевдовихователями.

Вперше на сторінках „Основи“ появляється і п'єса Т. Шевченка „Назар Стодоля“ з такою редакційною приміткою:

„Під цим заголовком зберіглась спроба драматичного твору незабутнього поета, судячи за сценічними поясненнями на великоруській мові, призначана для Петербурзького театру“.

З цієї ж примітки довідуємося, що було два оригінали п'єси в мовах українській і російській. Обидва ці рукописи Шевченко віддав на переховання одному з українців. Року 1847 (ліквідація Кирило-Методіївського Братства) цей пан заховав їх до стріхи і шойно за кілька років наслідився їх звідти витягнути і пустити в світ. Тут же подає Куліш ті відміни, що були в початковому рукописі і пізнішому, як також в оригіналі в російській мові і в українській.

Крім „Назара Стодолі“ опубліковано було в „Основі“ ще комедію на одну дію Вас. Гоголя п. н. „Простак, или хитрость женщины, перехитренная солдатом“, яку Куліш вважав за першу українську комедію і ставив вище „Москаля — чарівника“; драматичний образок О. Стороженка „Гаркуша“; Як. Кухаренка — „Чорноморський похит на Кубані між 1794 і 1796 роками“, що в переробці („Чорноморці“) заховалася донині, врешті п'єсу М. Костомарова п. з. „Загадка“.

Цікавими з історичного боку були тут праці літературно-критичного характеру. Переважно П. Куліша. Досить згадати з них такі, як: „Обзор украинской словесности“, що мала кілька розвідок, як, напр., про Климентія, українського поета часів Мазепи, про І. Котляревського, про Артемовського-Гулака та про М. Гоголя, як автора повістей з українського життя, яка викликала гостру полеміку П. Куліша з М. Максимовичем, що мала в свою чергу відгук в деяких російських часописах, як „День“, „Время“ тощо. Цю полеміку викликано було вказівкою Куліша на етнографічні помилки в творчості Гоголя та не достатнє, мовляв, знайомство його з життям та історією українського народу. В той же час, не зважаючи на виразне підкреслення Кулішем вартості поетичної творчості Гоголя та корисної з українського становища ролі, що його творчість відіграла серед російського суспільства, проти вказівок Куліша виступив

М. Максимович у часописі „День“ (Москва) в статті п. з. „Оборона українських повестей Гоголя“, назвавши критику Куліша „шумної и грозной“.

Крім Куліша з'явилися тут ще праці О. Холєвського про Сковороду, цінні матеріали до біографії Шевченка, подані О. Лазарським та Сави Ч. і т.д.

Особливе значення мають тут історичні студії М. Костомарова. Він був першим, що висунув тут загальну програму нової української історіографії та подав методу історичних студій, опертих на житті народних мас, самого народу, з його побутом, інтересами, рухами тощо. Це були такі праці, як: „Черти народной южно-русской истории“, „Мисли о федеративном начале древней Руси“ та „Две русские народности“.

На підставі аналізи історичних фактів та суспільно-державних форм, життєвого укладу та ідеалів, вказували ці праці на межу, що проходить поміж двома східнослов'янськими народами російським і українським.

Викликали ці праці живий відгук у російській журналістиці. Йшов він двома напрямками. З одного боку об'єктивно-позитивним — на сторінках „Отечественных Записок“, а з другого, виразно ворожим, з обвинуваченням у сепаратизмі, в таких журналах, як: „Русский Вестник“ та подібні.

Крім праць Костомарова бачимо тут, „Письма о Богдане Хмельницком к Н. И. Костомарову“, писані М. Максимовичем та його ж замітку „О славним певце Митусе“, про якого згадує Волинський літопис під 1241 роком.

З історичних праць П. Куліша в „Основі“ опубліковано було „Історію України од найдавніших часів“ з переднім словом, в якому крім вказівок щодо методи викладу, дав він вперше гостру оцінку козаччини та уступи: „Хмельнищина“ і „Виговщина“.

З праць інших авторів звертає тут на себе увагу стаття (без підпису), присвячена пам'яті Т. Шевченка п. з. „Русини в 1848 р.“, в якій автор, розгортаючи перед читачем життя українського народу в Австрії до 1848 р., публікує цікавий документ із часів Сигізмунда II (1587—1682) — проект на знищення української народності.

Не менш цікавим документом, що його подано польською й російською мовами, є „Універсал Региментаря Стемиковського до українського селянського стану, 30-го серпня 1768 р.“. Вкінці зазначено, що оригінал певно був українською мовою, один з уступів якого, між іншим, каже, що „Бог, Творець світу, розподіляючи

людей за станом, від монарха і до останньої верстви, поставив їх на певних щаблях і вас, піддані (селяни), створив для залежності, не залишив у вас нічого, рівного іншому, крім душі”...

Між матеріялами: „Истрические и юридические акты“, особливо цікавими є: „Журнал зустрічі в Україні Кирила Розумовського та обрання його гетьманом“ і вісім листів І. Мазепи до Петра I.

Тут же, не позбавлена інтересу, стаття Н. Краснова з історії виникнення донського козацтва; відгук на історію чеського народу Ф. Палацького з критикою його поглядів на початки козацтва та інші.

Цінними і цікавими є „Листи з хутора“ П. Куліша, що носять зав'язки розв'язання питання взаємовідношення між зрусифікованим містом в Україні і українським селом.

Праці на соціально-економічні теми містив в „Основі“ Т. Рильський (Максим Чорний), а саме: „С правого берега Дніпра“ та „Несколько слов о дворянах правого берега Днепра“. В першій — погляди автора на родину в зв'язку з побутом українського селянства, у другій, що наробила багато галасу, характеристика шляхти в Україні.

Особливe значення мають статті, призначені шкільництву та взагалі освіті, авторами яих були М. Костомарів, П. Куліш, П. Чубинський, О. Лазаревський та інші. Зокрема М. Костомрова „О преподавани на южно-русском языке“, О. Лазаревського „Статистическое сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке“, П. Куліша „Устная мова з науки“, як заклик до підготови викладів українською мовою. Як відгук — зразок викладу на популярно-наукові теми В. Нечуя „Про дощ“.

Так само статті з української географії, як: „Краткое географическое описание южнорусского края“, автор якої заховалася за ініціалами М. М. „Краткое географическое обозрение края, Населенного южнорусским (украинским или малорусским) народом“ та Мих. Левченка „Места жительства и местные названия, Русинов в настоящее время“. Остання праця викликала відгук на сторінках „Основи“ Ю. Мохраниці, що в статті п. з. „Несколько слов о Пинчугах“ до певної міри доповнює М. Левченка.

Чимало цінного матеріялу дає відділ „Вісті“, де є переважно дописи інформаційного характеру. Дають вони чимало матеріялу про настрої селянства, про сільське господарство освітній рух та становище шкільництва на українських землях, взаємини між селянством і панством тощо.

Крім дописів тут⁴ же і більші праці, з яких, напр. Гр. Ге „Наблюдання мирового посередника“ та „Выдержки из записок мирового посередника“. О. Кістяковський опублікував тут цінну працю п. н. „Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии“.

У цьому відділі полищені були 1) Лист Тадеуша Падалиці до В. Антоновича у зв'язку з опублікованим листом останнього: „Што об етом думать“ — про Варшавську бібліотеку і 2) відома „Исповедь“ В. Антоновича, в якій він остаточно пориває з поляками і стає на грунт повороту спольщеної українського роду до свого народу.

Є в „Основі“ такі матеріали документального характеру, як листування та щоденник Т. Шевченка, що були тут вперше опубліковані, та декілька споминів про Шевченка, М. Костомарова, Л. Жемчужнікова та ін. Макарова про М. Марковича, М. Д. Мізка — про Соленика: „Воспоминание о Соленике, знаменитейшем украинском актере“, відомого свого часу харківського артиста, характеристику якого між іншим дає у своєму „Щоденнику“ Т. Шевченко.

Тут же статті А. Серова і Л. Жемчужнікова, присвячені музиці та пісні.

Окреме місце має відділ, який можна назвати відділом української етнографії. Це кілька статей та збірка матеріалів п. н. „З народних уст“. Щодо статей,, то в першу чергу А. Свидницького „Великденъ у Подолянъ“, Номиса: „Різдвяні святки“, С. Носа „Хуртовина“ — етнографічні оповідання на підставі зібраних матеріалів.

Збірка „З народних уст“, ще й донині може бути тією криничною, яку ледве чи можна оминути при студіях українського побуту. Цінний відділ бібліографічний. Тут праці В. Межова, зокрема: „Библиографический указатель книг и статей относящихся до южнорусского края“ та „Библиографический указатель Галицко-русской литературы. Далі Н. М. в своїй рецензії на „Историю Русской литературы“ П. Петраченка, наприкінці якої автор додав „Краткий исторический очерк украинской литературы“ і підносить справу необхідності бібліографічного огляду української літератури. Був це М. Мізко — книголюб і знавець книжної справи.

Врешті різні рецензії та огляди з-під пера Куліша, О. Лазаревського, Гатцука та інших.

Суспільно-національні мотиви в „Основі“.

З метою дати наукове підґрунтя руху українського відродження, представники українського науково-літературного світу ще в першій половині XIX ст. почали думати про потребу студій суспільних явищ. Однак виразнішу форму цьому становищу було надано щойно в журналі „Основа“.

В одному з уступів своєї програми редакція зазначила:

,З цієї книжки, ми, по можливості, будемо старатися слідкувати за ступневим розвитком тих чи інших явищ „Южнорусского“ життя, підводити ці явища до їх спільніх початків і вишукувати таким чином необхідний зв’язок між ними“.

Поставивши таке завдання, „Основа“ дала чимало місця, як матеріалам в їх первісному вигляді, так працям, що носять в собі спробу пізнання суспільного процесу шляхом розкриття чинників, що впливають на систему взаємочинності в суспільних скupченнях. Звідси ж і спроба вияснити істоту таких суспільних форм, як: родина, рід, нація, держава. Ці спроби були в працях Костомарова, Куліша, Лазаревського, Ге, Чубинського та інших. Зокрема автори спираються на чинниках, що характеризують національність і впливають на її творення. З цим тісно в’яжеться суспільна типологія, що дає образ різних верств суспільства.

Тут кілька поглядів, що торкаються загальної характеристики українського селянства в порівнянні з іншими групами та з московським селянством. Погляди й характеристики поодиноких станів, каст тощо, антагонічні мотиви, питомі між пануючими групами й упослідженими. Виразно і яскраво змальовує „Основа“ взаємини поміж народами, що їх життя поставило побіч, конкретно: між українським і московським, польським чи жидівським.

Окреме місце займають в „Основі“ думки про становище міста і села в Україні та їх взаємовідношення.

Все це було першими спробами знайти і дати наукове обґрунтовання українському національному руху. Крім оригінальних праць зібрано було тут чимало цінного сирового матеріалу (дописи, передкази тощо), який прислужився праці пізніших часів з тією ж метою.

Полеміка „Основи з іншими часописами і виданнями.

Праці М. Костомарова та П. Куліша в „Основі“ не раз викликали відгуки різних часописів, на які „Основа“ давала нележну відповідь. Серед таких відповідей (статтей) в першу чергу треба згадати М.

Костомарова: „Правда москвичам о Руси“ та „Правда Полякам о Руси“ і П. Куліша: „Ответ московському „Дню“ та „Полякам об українцах“.

Першу статтю Костомарова викликано було виступом московського часопису „День“ статтею І. Б.-ва п. з. „Корень русской народности“, з приводу праці Костомарова: „Две русские народности“. Зо всією силою наукової історичної аргументації спростовує Костомарів у своїй відповіді твердження опонента, як ненаукові і виразно тенденційні в розв'язанні російсько-українського питання.

Відповідаючи, Костомарів висловив між іншим думку, що стаття І. Беляєва не випадок, але що вона є початком низки подібних виступів. І не помилився. З них тільки на сторінках того ж „Дня“ незабаром появилися статті того ж автора (І. Б.-ва) п. з. „Много-ли правди в „Правде москвичам о Руси“.

Та особливий відгук у російській журналістиці викликала стаття Костомарова: „О преподавании на южнорусском языке“. Підносячи цю справу, автор був свідомий того, що проти неї „восстанут“. І дійсно чекати не довелося. Початок дав „Русский Вестник“ М. Каткова, що в статті А. Іванова п. з. „О малорусском литературном языке и об обучении на нем“, виступаючи проти порушеної справи і взагалі розвитку української літературної мови, кличе на допомогу собі „незацікавлений“ авторитет... жидівського часопису „Сион“ з його поглядом на „великі загальнолюдські цілі“, шлях до яких вбачає лише під стягом спільнотої літературної мови, якою для українця мусить бути „общерусский язык“.

До статей полемічного характеру можна віднести також і статтю М. Костомарова п. з. „Историческая неправда и западно-российский патриотизм“. Викликана була вона виходом першої книжки „Вестника Западной и Югозападной России“ Говорського, який став найзапеклішим речником проти всього українського і українства.

Були це виступи, що знайшли собі таку оцінку в устах одного з російських учених, — Ол. Пипіна, який в своїй історії рус. етнографії (т. IV) писав.¹

Відповіді П. Куліша, викликані були так само часописом „День“, де опубліковано було статтю п. з. „О степени самостоятельности малорусской литературы“. Автором цієї статті був Соковенко, який

¹ ..Не знати, по якому сигналу почалися ці напади, але вони перевишили всяку міру пристойности і літературної гідності.“

поставив своїм завданням довести....“ всю безпідставність п. п. ма-
лоросів у топістів мати свою окрему літературу“.

На цей виступ і була відповіль Куліша в статті: „Ответ мос-
ковскому „Дню“.

Відгукнувся „День“ і статтю Н. Чернишевського п. з. „Нацио-
нальная безтактность“ („Современник“), в якій Н. Чернишевський
виступив проти московфільських тенденцій в українському су-
спільстві західніх земель, що відбилися в часописі „Слово“ (Львів).

Відгукнувся „День“ статтею славіста Ламанського п. з. „Русский
патриотизм“ з виразним виступом проти самостійності української
літератури, назвавши думку про її можливість величезною „неле-
постью“ (нісенітницею).

„Основа“ не могла промовчувати зневаги окупанта і на її сто-
рінках з'явилася стаття П. Житецького під такою самою назвою,
а саме: „Русский патриотизм“. Визначається ця стаття глибиною
суспільної думки, виразним формуванням українського національ-
ного світогляду й являла собою, ніби маніфест українства, в якому
автор такими словами кваліфікує твердження Ламанського:

„Глибоко обурює душу цей легкодумний присуд, в якому непо-
вага до народу огидно сполучається з панським нерозумінням його
сил, природности самосітного розвитку“.

Ширша полеміка розвинулася навколо жидівського питання в
Україні. Початком до неї послужив лист до редакції „Основи“ одного
з представників жидівства, що заховався за підписом „П-в“. По-
кликаючись на те, що „Основа“ вживав назви „жид“ замість „євреї“,
автор листа вказував, що ця назва („жид“) — „сделалась нарица-
тельним словом вообще всякого плута и мошенника“, а тому він
звертався в імені жидів до редакції не вживати цієї назви. „Основа“
опублікувала цей лист з поясненням, що в назву „жид“ вона нічого
образливого не вкладає, бо вважає її власним іменем народу. Коли
ж з назвою жид в'яжується наприязні настрої серед українського на-
роду, то редакція пояснює це, з одного боку, істориними причинами,
а з другого — тим, що живучи серед української людності, жидівс-
тво ніколи не шукало з нею зв'язку, не зробило і кроку до наближен-
ня з нею, а, навпаки, діяло „проти духу і користі нашого народу.“

На це відгукнувся згаданий вже жидівський часопис „Сион“²
статтею п. з. „Основа и вопрос о национальностях“. Особливу

² По революції 1848 р. один із прихильників Маркса і Енгельса, Гес (1812—1875) відійшов від революційного руху і став першим речником сіонізму, органом якого був „Сион“, що його видавав в Одесі.

увагу було тут звернено на уступ, в якому „Основа“ підкреслювала, що „Для нації нічого не може бути більш шкідливим, як існування серед неї інших народностей, які тримаються остоною і байдужі до її долі, або що ще гірше, — намагаються підпорядкувати її своїй владі чи своєму впливові. „У цьому уступі „Сион“ побачив... проповідь знищення та заклик до вигнання тих народностей, згадав про цьому і про інквізицію, і про варварство і т. д. Тут же розвинув свої погляди на українські змагання, виразно ставши на бік „Общерускості“ культури та висловивши думку, що жидівство в Україні готове до асиміляції, але не з українцями, лише з великоросами, бо, мовляв, своїх відвічних особливостей воно може зректися тільки в користь цілого, а не якоїсь частини.

Стаття викликала гостру відповідь П. Куліша. „Передовие жиди“, в якій він вказував, що „поступові жиди, щодо збирання землі Русской випереджують самих Иванів московських“. Підкресливши ціль, піднятій „Сионом“ полеміки, та методи, до яких „Сион“ вдався, Куліш заявив, що, мовляв, з „такими літераторами“ українці надалі не можуть мати діла.

„Сион“ на це відповів тим, що звернувся до російської преси, віддаючи їй справу на суд. Ця преса не примусила довго просити себе. Не чекаючи на думку щодо такого способу розв’язки полеміки і на згоду другої сторони, ретельно взялася вона розсуджувати жидів з українцями.

Появилися відповідні статті і вироки. Одним з перших був „Русский Вестник“, як представник правого крила; визнавши становище „Основи“ „несправедливим“, він у категоричній формі виніс свій засуд для Куліша і для „Основи“. Не забарилося підтримати його і „Русское Слово“, що займало місце ніби на лівому крилі російської суспільної думки. А за ним обізвався навіть „Современник“ у своєму додатку („Свисток“), про відгук якого на сторінках „Основи“ з'явилося слухне іронічне завваження. „Русская Реч“, що виходила в Москві за редакцією Є. Тур, визнала винними і „Основу“ і „Сион“, підкресливши більшу вину — за „Сионом“. Зрештою відгукнувся ще і „Рус. Инвалид“ статтею п. з. „Основа и Сион“.

Останнім у полеміці забрав голос М. Костомарів, вмістивши в „Основі“ статтю п. з. „Иудеям“. Спинившись на перебігу дискусії та піддавши її аналізі, вказав він на методи, яких вживав „Сион“. Були це методи свавільного препарування цитат, закидів та наклепів, що носили характер доносів з обвинуваченням в сепаратизмі і ре-

акційності. Костомарів зрештою зазначав, що надалі можна вживати замість небажаної для жидів назви — „жид“, назви „иудеї“ (юдеї), але в жадному разі — „євреї“, що має ширше значення, таке саме як, напр., слов'яни, що включає кілька народів з їх власними іменами.

Не менш цікавими були виступи „Основи“ в справі польсько-українських взаємин. Авторами їх були М. Костомарів, П. Куліш та Вол. Антонович.

Однією з перших була стаття Костомарова: „Правда полякам о Руси“. Розгортала вона думки, висловлені ним же в „Основі“ в статті: „Ответ на выходки гезети „Czas“ (Краків) и журналу „Revne onteroraine“

Тут він в рішучий спосіб виступив проти теорії польського публіциста Духінського, підтриманої послідовниками, що зводилася до твердження: „Нема Руси, а є тільки Польща і Москва“, при чому Польща, що обіймає всі українські і білоруські землі, а український народ ніщо інше, як провінціяльна відміна народу польського, як мазури, краков'яни тощо. Подібну ж назуву, а саме: „Полякам об українцах“ має і стаття Куліша. Спинившись на польсько-українських взаєминах, вказує він, що „Я“ польське і „Я“ українське впродовж століть розійшлися так далеко, що поляк при всьому старанні не може вжитися в натуру українця, а українець, не зважаючи на всі приваблювання, вжитися в натуру поляка не хоче“.

Зрештою історична своїм змістом і наслідками „Сповідь“ („Моя ісповедь“) В. Антоновича, характеризувавши поведінку поляків на українських землях, прийшов він до висновку остаточного розриву з польськістю і повернення свого роду до українства, ставши українським патріотом.

Проти виступів „Основи“ польське суспільство не знайшло в себе сил устояти. Замість гідної дискусії воно вибрало шлях до російської адміністрації із закликом захистити його від гайдамаччини, революції, нагадуючи при цьому про небезпеку українських змагань та українського сепаратизму для самої Росії.

Як українське суспільство зустріло „Основу“?

Як же зустріло „Основу“ українське суспільство? Довідуємося про це в першу чергу з самих сторінок „Основи“. Редакція повідомляє, що на оповістку про вихід журналу відгукнулися земляки

невдовзі з усіх кінців України, з Криму, а також з Кавказу, Москви, Казані, Астрахані та інших сторін.

„Слава Богу“, що випряли вже „Основу“. Може і варстат уже поставили?... пише, наприклад, до Шевченка один із земляків, прочитавши оповістку про журнал (Т. Лебединцев)... нехай же тчуть на здоров'я. Та коли б добре ткали, щоб виробити матерію на сорочки доброї двадцятки, бо зовсім обідрана і тіло навіть світиться, материне світло.“

Інший писав: „Світить каганчик — не лучину — той ниточку, а пасмо другий — робота й вийде для почину... Аби крутить, аби не статъ“...

З яким зацікавленням і з яким почуттям зустрічали сучасники вихід „Основи“, можна бачити також з листа одного харків'янина до А. Білозерського з додатком до нього віршу п. з. „Дяка за Основу“. Граючи словами, зв'язує він ткацьку основу та журнал „Основу“ з Основою Харкова, де жив Гр. Квітка-Основ'яненко. Звертаючись до „Основи“, автор віршу пише:

Сполать вам, хлопці, що згадали,
Про нашу сторону писати,
А то аж жаль, що всі мовчали...
....Сполать іще скажу вам знову,
Тому, затіяв хто Основу!...
Пишите ж в добрий час та гарно:
Щоб праця не пропала марно!...

В інших листах оцінка „Основи“, як захистниці народніх прав, звичаїв тощо. Ще в інших автори торкаються мови журналу, як, наприклад, полтавська молодь пише:

„Ми собі так мизькуєм, що „Основа“ повинна бути на рідній українській мові... будемо сподіватися, що чим далі „Основа“ все буде в нашій любій мові“.

Думки і гасла українського відродження, що їх принесла „Основа“, знайшли відгук і серед українського панства. Та незабаром воно вже їх злякалося, коли побачило, як вони почали захоплювати ширші кола українського суспільства. Через це замість підтримки зустрілася „Основа“ з їх зусиллям вживати способів „к успокоєнию горячечних увлечений“.

Відгукнулися на вихід „Основи“ і галицько-українські землі. „Звістка о виходящій „Основі“, — писав Як. Головацький у квітні 1861 р. до Куліша, — прошибнула цілу країну нашу і зо всіх сторін попитують мене, якби можна достати тую книжку“.

Хоч як тяжко було „Основі“ дістатися до ширших кіл галицько-українського суспільства, все ж часом, бодай, поодинокі числа потрапляли чи то до редакції, чи до рук окремих осіб.

Редакції часописів уважно слідкували за її змістом, ознайомлюючи з ним своїх читачів, подаючи чимало передруків, як також подаючи спеціальні статті, присвячені оцінці і значенню „Основи“ в українському житті (наприклад: „Як гадає „Основа“ про галицьку письменність“ у „Вечернях“, або передруки праць Костомарова: „Черти народ. южно-русской истории“ та інші, Куліша: „Історія України“ та чимало інших).

Врешті відгукнувся і галицько-український гумор і сатира. Один з рукописних гумористичних часописів п. н. „Фірман“ подав образок, що представляє вавилонську вежу з видавців часописів у віці хлопців. На самому споді — видавець „Основи“. У лівій руці — книжка „Основи“, у правій — козацька шапка. Йому на карку сидить видавець „Слова“ (Б. Дідицький) і т.д.

Чужинці і „Основа“. Журналістика. Суспільство.

Широким відгуком зустріла „Основу“ російська журналістика. Журналів прихильних було небагато. Переважна кількість поставилася або вітверто вороже, або приховуючи свою неприхильність членною назовні формою.

До журналів, що зустріли вихід „Основи“ прихильним словом, належали такі, як „Отечественные Записки“ і „Современник“.

„Цей рік приніс нам декілька нових видань... найбільш з усіх ми співчуваємо програмі журналу „Основа“.

„...Бажаємо новому виданню успіху, якого він цілком заслуговує“ — так писали „Отеч. Записки“. Торкаючись змісту першої книжки, вони підкреслювали, що зміст книжки „Основи“ чудовий. Такі статті, як Куліша про Котляревського і Костомарова „Мисли о федеративном начале в древней Руси“ не часто трапляються і в наших ліпших журналах“.

Так само зустрів „Основу“ і „Современник“ — найповажніший в ті часи орган, в якому близьку участь брали Н. Чернишевський, Добролюбов та інші. Відгукнувся він вже на саму оповістку, а потім і на першу книжку. Подавши зміст-програму журналу, він писав:

„З великим співчуттям прочитали ми оповістку про южно-русский літературно-науковий Вістник п. н. „Основа“... Бажаємо успіху цьому прекрасному підприємству“.

По виході першої книжки повертається „Современник“ до „Основи“ в огляді нових періодичних видань, кажучи:

„Програма „Основи“ читачам відома. Отже переповідати її знову — справа зайва, але треба лише сказати про те, як випадає перше число „Основи“.

Переглянувши далі зміст, зазначав він, що... „тепер вже ніхто з нас не може говорити про малоруську літературу без поваги і співчуття, якщо не хоче заслужити назви неука (невежди)“.

Закінчено статтю побажанням журналу успіхів.

Слов'янофільський „День“ зустрів „Основу“ властивим йому чванством і самовпевненістю та з прихованою неприязнню на зразок такого побажання редакції:

„Ми широ бажаємо повнішого процвітання „Основі“ і повнішої без перешкод свободи розвитку малоруської літератури, почасти саме для того, щоб наші гарячі малороси-літератори переконалися на досвіді самі, чи можливо створити окрему Малоруську словесність в тому розумінні і в тих розмірах, як вони мають на думці“.

Правдиве обличчя цього часопису щодо „Основи“ чи не найліпше розкрило в одному з листів до його редактора І.?....популярна в той час письменниця Н. С. Соханська (Кохановська).

„Ви і „День“ — писала вона — в становищі вітвertoї неприязні до представників малоруської народності, що заявила про своє існування... З вашого боку, з боку братського всеслов'янського значення вашої газети, це така непередбаченість, така відсутність політичного такту вмішатися до справи оборони повістей Гоголя і поставити проти себе всю „Основу“. Але й „Основа“ багато в чому має правди. Має вона правду саме в тому, у чому винна перед нею вся наша поточна літартура газет і журналів. Ця рідна література на певний камертон виводить „верхні ноти“ та твердить — народність! Всі права — італійській народності, а от на наших очах рідна слов'янська народність заявила про своє літературне існування і в якому органі слова нашого суспільства зустріла вона співчуття і дружній привіт? Навіть у вашому — ні, а навпаки слов'янофільський „День“ з перших же чисел устряв в докори та „перекори“... Як би ви знали, з яким щирим жалем звертаю увагу на ці помилки вашого бурхливого „Дня“ — іменно бурхливого“.

Представником третьої групи можна вважати „Русский Вестник“ Каткова з його ж „Московскими Ведомостями“ та „Соврем. Летописью“, яким один із спірробітників „Рус. Вестн.“ складає признання за їх виступи проти „Основи“ при її появленню.

„Журналістика наша, — пише він — що звикла співчувати також однаково всім національним змаганням, зустріла появлення „Основи“ з повним співчуттям, але більш поважні видання встояли проти нового вітру. Честь першої заяви про нього належить „Русскому Вістнику“, за ним пішли деякі інші журнали — „Московские Ведомости“, „Бібліотека для чтеція“, „Сион“ і зараз же по своєму появленню „День“ і „Вестник Западной и Югозападной России“.

Точніше ця часть першого виступу належить „Современному Летописи“ що за рік з додатку зробилася окремим виданням. Зустріла вона „Основу“ оцінкою українських письменників, як тих, що „перекривлюють всі відтінки і тони народної говірки“. Цей погляд викликав гостру відповідь „Основи“, на що „Рус. Вестник“, беручи, формально, назад слова „Совр. Летоп.“ відгукнувся „привітанням“ такими словами:

„Ми ще не мали нагоди привітати появлення цього журналу (Основи), що має служити органом Южної Руси і почасти малоросійській літературі. Появилися дві книжки цього журналу, які в багато дечім вправдують те співчуття, з котрим ми були готові його зустріти“.

Так розкланявшись, переходить він до розгляду самого закиду „Совр. Летоп.“, залишаючись в засаді на її позиції.

„Ми бачили — пише він — такі малоросійські альфабети, яких певно немає ніде в усьому світі, не альфабети, а ноти, якими скоплюються не тільки відтінки і тони говірки, але трохи не модуляція голосу. А втім і в самій „Основі“ ми бачимо альфabet, який має свою і головнішою метою скоплювати відтінки звука, з повним забуттям етимології і всіх традицій („преданий“) мови“.

Ще гостріше виступив проти „Основи“ „Вестник Западной и Южнозападной России“, що виходив за редакцією Говорського. Зустрів він її найбрутальнішими вигуками, характеризуючи її співробітників „виродками“, а українську мову, як грубое и карикатурное наречие“.

Подібно ж на три групи можна поділити представників російської суспільної думки щодо їх оцінки „Основи“. Одним з перших з невеличкої групи прихильників був Н. Катенік, який не лише морально, але і матеріально пішов назустріч появленню „Основи“ Побіч з ним — Н. Чернишевський, який виступив з прихильним голосом у кількох дрібних замітках та у більшій, згаданій вже статті: „Национальная безтактность, что появилась на сторінках „Современника“.

Позитивну оцінку „Основи“ дав також О. Пипін в „Истории рус. этнографии“.

Звернув він увагу на багатий етнографічний матеріал „Основи“ та підкреслив, що — „зміст „Основи“ полягає в дуже корисних історичних та етнографічних працях, в скромних (непрітязательних) літературних спробах у малоруській мові, в природному захисті малоруської історії від її тенденційних перекручувань (наприклад; у деяких польських письменників) та інших дармиць („напрослин“) в самій руській літературі.

Відгукнувся і такий представник російської літератури того часу, як Ів. Тургенев. В одному з листів до Марка Вовчка він іронізує такими словами:

„Дали мені 4 нумери „Основи“, з яких я міг зробити висновок, що вище малоруського племени нічого немає в світі, і що ми великоруси погані і нікчемність. А ми, великоруси, гладимо собі бороду, всміхаємося та думаємо: нехай діти бавляться, поки молоді. Виростуть — подумають. А тепер ще від власних слів п'яніють — і журнал у них на такому гарному папері, і Шевченко такий великий поет... Тіштесь, тіштесь, малі діти...“

Сюди треба віднести і згаданого вже Ів. Аксакова, який дивився на „Основу“ лише, як на знаряддя боротьби з поляками.

„До того ж „Основа“ підує падає — писав до М. Максимовича, — шкода. Якби „Основа“ не проповідувала, або вірніш, якби не тхнуло від неї духом відділення від Росії, вона могла б сприяти піднесененню місцевого народного елементу, піднесененню, що так необхідне, щоб з успіхом боротися проти польської стихії“.

Представниками третьої групи, що визначилася безглядною неприязнню, були в першу чергу такі речники більшої частини російського суспільства, як: проф. Погодін, журналіст, публіцисти М. Катков, Говорський та інші.

Проф. Погодін зараз же по виході „Основи“ звернувся листом до М. Максимовича з такими словами:

„Чом не дасиш по голові засліпленим... Що вигадують малоросійські письменники? Там намагаються об'єднати Неаполь з П'ємонтом і Венецію з Римом, а ми хочемо ділитися в Полтаві, Курську, Вороніжі, Києві. Нехай виробляється мова, процвітає література, розвивається життя, але ділитися то для чого!

Становище Каткова до „Основи“ випливало з його погляду на українську мову, як штучний і глибоко шкідливий витвір, що йде проти реальних вимог „русскаго“ народу.

Та коли згадані та інші, подібні їм представники російського суспільства, свою неприязнь намагалися врати у форму, бодай якоєсь пристойности, то редактор „Вестника Западной и Югозападной России“ Говорський не спинявся перед найбрутальнішими виступами.

„Ви не можете повірити, — писав наприклад до Як. Головацького — з яким презирством ставляться тепер до сепаратистичної банди послідовників згубного для цілості Росії вчення Костомарових, Кулішів, Основи, Шевченка та інших все малоросійське панство і духовенство. Їх імена вимовляються з прокляттям з того часу, як довідалися, що ці виродки з руської родини, прикриваючись навчанням народу на його простонародній говірці, якій задумали були дати право громадянства під іменем малоросійської мови, хотіли підготувати народ до розриву жадними людськими зусиллями нерозривного природного союзу з великоросами...“

Не менш цікавим був лист кн. С. І. Урусова до гр. А. Толстого у лютому 1861 р., в якому він писав, що „Малоросійський дух, хоч надто обережно і надто хитро проявляється в народі і серед поміщиків диким почуттям відчуження до всього російського (руського). Є особливий журнал, що виходить, здається, в СПБ під назвою „Основа“, за яким треба сильно стежити...“

Не обійшлося і без анонімних голосів. Відомим є лист до кн. Долгорукова, гол. нальника III відділу (охранного отделения), в якому автори звертають його увагу на українські змагання за мову та переклад Св. Письма. Писали::

„Ваше Сіятельство! З праху Шевченка зродилася ціла банда завзятіших сепаратистів і ненависників Росії“: тепер головне гніздо їх у Києві, але декотрі з них склали групу навколо „Основи“, де відожної майже статті тхне революцією і відділенням Малоросії.

Ці люди притягли до своєї партії в Києві і Петербурзі декілька визначніших людей, хоч і засліплених. Вигадка цих революціонерів, тепер досить невинна, розраховує на занадто широкі наслідки, почавши з відокремлення мови, вона мітить на відділення Малої Руси від Великої і федерацію з Польщею“.

Тим часом польське суспільство устами своєї публіцистики так само зустріло.... „Обнову“ широким відгуком на сторінках своєї преси та поодиноких видань. Зокрема чи не найвиразніше пролунав голос польського публіциста В. Міцкевича в його публікації „La Pologne et ses provinces meridionales manuscript d'un Oukrainien... etc“, в якій він писав, що „Орган, який зосережує всі ідеї руйнницького

комунізму і фальшивого соціалізму, єсть „Основа“, яка виходить в Петербурзі. Цей журнал більш шкідливий для поляків, аніж „День“ (в Москві) через певну шляхетність та обережний вибір його редакторів.

Врешті звернув увагу наявлення „Основи“ секретар Пруського посольства в Петербурзі. В час, коли заступав посла (О. Бісмарка), писав він в одній зі своїх реляцій до свого міністра закордонних справ (1861 р.), що: „Малороси в багатьох відносинах, особливо в політичних, мають зовсім інші цілі, ніж великоруси, через те тут уже другий рік виходить журнал, що його засновано для висвітлення інтересів Малоросії, а саме прямувань, які там панують“.

Безперечно мова про „Основу“, але секретар посольства зробив помилку, кажучи, що виходить вона вже другий рік, бо цього (1861 р.), був щойно перший рік її існування.

Припинення „Основи“.

Проіснувала „Основа“ неповних два роки. З десятою книжкою другого річника (1862) вона перестала виходити. Склалася думка, що до припинення журналу спричинився непорядок в самій редакції, що випливав з невміння вести справи та вдача В. Білозерського.

Автором такого погляду був П. Куліш, який не скупився на відповідну характеристику редактора часопису, не спиняється перед гострим осудом і закидами, що випливали з того його становища до В. Білозерського, що зродилося при початку видання і не припинялося впродовж всього часу існування журналу, а навіть і пізніше. Зрозуміло, що ці погляди і твердження найближчого співробітника мусіли відповідно впливати і на опінію суспільства.

Але були сучасники, що вказують на інші причини і переносять пояснення припинення „Основи“ на цілком іншу площину. В першу чергу це вказівки О. Кониського (О. Переходовця), який у лютому 1862 р. писав: „Нема того, щоб працювати всім разом дружньо, вкупі: кат зна, що видумали. Нам давайте карти, бенкети, танці, от наше діло, а голови нехай здорові, спочивають... Єсть у нас ще такі панки, що „Основу“ читають для „потехи“, а вже за те „Сина Отечества“ начитуються до схочу, для розуму, для „направления“, химерні люди!“

Подібне ж писав співробітник „Основи“ В. Гнилосиров до Костомарова:

„Сором казати, як дивляться тутешні пани на свою рідну країну, на себе, на „Основу“. „Бодай не казать“, як казав Тарас!“

Вже з цих двох голосів чути, що перед „Основою“ лежало чимало перешкод, які мусіли відбитися в тій чи іншій мірі на її матеріальній стороні, а тим самим і на її існуванні. Були вони наслідком культурно-національного, а в деякій часті соціального стану широких кругів української інтелігенції шістдесятих років минулого століття.

Тому зрозумілими стають свідчення О. Кониського про причини припинення журналу, коли він пізніше писав до львівської „Мети“, кажучи, що „в її („Основи“) завчасні смерті винні не одні вороги нашої мови та цензурні устави, але і сама українська громада...“

При цьому всьому не можна було сподіватися на створення в короткому часі бази самозабезпечення видання. Умови й обставини вимагали поважної витримки в супроводі з такою ж жертвенністю, як ідейного, так і матеріального характеру. І коли першу можна було бачити в поодиноких представників видання, то на підставі низких свідчень, мусимо ствердити майже цілковиту відсутність другої, на яку сподівалося від поодиноких членів суспільства. Крім свідчень Костомарова, Куліша, Кониського та інших, підтвердження цього дає між іншим також свідчення М. Лободовського в його листі до О. Петрова з 22-го січня 1911 р. з приводу праці останнього: „Очерки истории украинской литературы XIX ст.“.

У 1898 році — пише він — я відвідав хутір в Чернігівській губернії Мотронівку, бажаючи поклонитися могилі моого доброго знайомого П. О. Куліша, де я зустрів редактора „Основи“ В. М. Білозерського, рідного брата Ол. М. Кулішихи, який приїхав до неї, своєї рідної сестри, вмерти і бути похованним поруч зі своїм вже померлим тут товаришем праці П. О. Кулішем. На моє запитання: чому припинила своє існування „Основа“... він відповів:

„Руський, т. є. великоруський поміщик П. Катенін, з любови до покійного Куліша і до мене подарував нам на видання журналу малоруського 8 000 рублів чистоганом. От ми і на ці гроши видавали журнал „Основа“, а коли ці гроши витратили, ми звернулися до знайомих українських поміщиків, до Галагана, по грошеву підмогу, посилали і журнал наш, — і ні від кого не дістали бажаної допомоги на наше здивовання“.

Факт цей не раз згадується з різних приводів і в різних матеріалах, зв'язаних з діяльністю П. Куліша того часу і в пізніших роках.

Зв таких умовин перед В. Білозерським ставала неминучість перевести видання журналу на шлях, що більш забезпечував би

можливість для самодостатності. Тим шляхом вважав він створення часопису, що живо відгукувався на прояви поточного життя, своїм змістом приступного ширшим колам українського народу. Мав би бути це популярний тижневик з політичним відділом. При ньому ж, як додаток, мали бути 3-4 книжки на рік за програмою „Основи“.

З цією метою В. Білозерський був випрацював програму і подав прохання про дозвіл. Але дозволу на це видання не одержав.

Пізніш П. Куліш ще робив спроби відновити видання подібне до „Основи“ та незабаром переконався в цілковитій неможливості дістати дозвіл. Надходили нові часи. Можливість існування будь-якого періодичного органу була вже передрішена п'ястуком політичної реакції, що вже наступала.

*„Черниговский листок“: Програма. Характер. Зміст.
Співробітники. Відгук „Основи“*

Не на довго пережив „Основу“ і побратим її „Черниговский Листок“, перше число якого за редактування Л. Глібова з'явилось 12-го липня 1861 р. Ініціатива цього видання, очевидно, йшла від того ж гуртка літераторів, що поставив матеріали до згадуваних „Черніг. Губерн. Ведомостей“ і в якому Л. Глібов, тоді професор місцевої гімназії, брав найактивнішу участь.

Прохання до цензурного комітету подано було 12-го березня 1861 р. за підписом: „младший учитель Черниговской Губернской Гимназии Глебов“.

Разом з тим подано було називу часопису: тижневик „Черниговский Листок“ і програму, в яку входили такі відділи:

1) Літературний; 2) Новини, вісті і чутки; 3) Загально корисні відомості (сільське господарство, хатнє господарство, промисловість, торгівля, популярна медицина тощо); 4) бібліографія, відомості; 5) Різні об'яви, виклики, запити.

Подано було також розмір і формат, а саме: від пів до одного друкованого аркуша у чвертку середньої величини...

Цензурний комітет звернувся по опінію до Чернігівського Губернатора. Відповідь тодішнього губернатора кн. Голіцина була позитивна. Згідно з „Уставом о цензуре“ комітет подав свій дозвіл Міністрові Освіти на затвердження. Врешті і Головне Управління цензури в Петербурзі погодилося на дозвіл. Наслідком цього було повідомлення Київського Цензурного Комітету директору шкіл Чернігівщини з проханням сповістити вчителя Глібова про дозвіл,

а вчителеві Петропавловському наказати доглядати за точним додержанням редакцією затвердженої програми.

На вихід „Черниговского Листка“ відгукнулася „Основа“ такими словами:

„Редакція Основи від всього серця бажає успіху цьому прекрасному підприєству, і певна, що за редакцією Л. Ів. Глібова „Черниговский Листок“ здобуде співчуття громадянства і знайде собі наподоблення і в інших місцях“.

Першого року „Черниговский Листок“ виходив регулярно лише до вересня. Після того почалися перерви, що пояснюються тяжкими умовами журналістичної праці в такому закутку, як Чернігів. А все ж головнішою причиною був таки брак коштів. Все це привело у другому році до того, що Л. Глібів думав вже з 1863 р. припинити видання. Але через те, що саме в цей час збільшилася кількість передплатників, вирішив він ще спробувати, і після перерви знову почав випускати часопис з травня 1863 р. Та протриматися все ж йому не пощастило, але вже з причин іншого характеру.

Щодо змісту, „Черниговський Листок“ був більш літературним журналчиком, аніж газетою, що безпосередньо реагувала б на прояви поточного життя. Як і „Основа“ ставив він своїм завданням, побіч із розвитком української літератури всебічне дослідження України і в першу чергу Чернігівщини та захист національних інтересів українського населення.

Головна праця лежала на самому редакторові Л. Глібову, який одночасно був і редактором, і співробітником, і дописувачем, і коректором. Крім нього бачимо такі імена, як Куліш, Кониський, Кузыменко, Вербицький (Білокопитенко), Номис, а з місцевих I. Андрушенко та інші.

З опублікованих матеріалів на долю самого редактора Л. Глібова припадають майже всі провідні статті, фейлетони, театральні рецензії, багато поезій, оповідань тощо.

Після того, як перестала виходити „Основа“ (жовтень 1862 р.) „Черниговский Листок“ став єдиним українським періодичним органом. У тяжкі часи реакції, що наступили з 1863 р., коли провадилася вже підготовка заборони українського слова, коли в російській пресі дедалі все з більшою силою розгорталася боротьба з українським рухом, „Черниговский Листок“ твердо стояв на стороні інтересів українського народу та його змагань, доки не придушила його реакційна рука міністра Валуєва. Останнє число

появилося 6-го серпня 1863 р., після якого часопис був заборонений, а видавця і редактора його звільнено з посади професора гімназії.

*Заборона українського друкованого слова
на східноукраїнських землях. „Українська Громада“.
Сатирично-гумористичний часопис „Помийниця“.*

„Не было, нет и быть не может“ так 1863 р. зформульовано було міністром Валуєвим становище російського уряду до української мови. Тоді ж видано було таємного наказа цензурі, яким заборонялося друкування книг та інших публікацій українською мовою, хіба що твори красного письменства російським правописом („яржикою“).

Тяжко відчуло цей наказ українське суспільство, а зокрема його молодь в „Українській Громаді“ (пізніше „Стара Громада“). Мов петля здавив він та валуєвське гасло молодий національний український рух. Діяльність громади назовні почала була підупадати. Натомість у внутрішньому житті її членів почала зростати і гартуватися та сила, що на початку сімдесятих років проявила себе цілою низкою наукових, літературних та публістичних праць.

Саме на цей час м. ін. припадає і видання органу, що вийшов з кіл Громади і був єдиним на східноукраїнських землях. Був ним рукописний сатирично-гумористичний журнал „Помийниця“, який у другій половині 1863 р. почав видавати член Громади Лоначевський.

Про мету і зміст цього часопису повідомляла редакція в першому числі так:

... „Скинувши бистрим оком на те життя, що йде круг нас, як річка яка, і задумали ми змалювати у своїм часописі все це сміття, якого багато назбиралося у нашему житті: тим то і дали ми своєму часописові ім’я „Помийниця“. Не маємо ми лізти ані в історію, ані в політику, ані в фільозофію, ані в педагогію; може і матиме часопис наш якесь педагогічне значення, — але це не від нас: собаку січуть, а панові приклад дають. Не маючи на меті того, щоб читальники ламали собі голови, читаючи наш часопис, писатимемо так, що й дурний зрозуміє... Увійдуть в наш часопис вірші усякі, проза, драма, комедії, трагедії, балет, приказки (себто афоризми), слова великих людей, загадки і пр. і пр.“

Був це товариський часопис, що зачіпав інтимний бік громадського життя.

Товариські докори і закиди, глузування зі слабої сторінки людини, а поруч — дружня критика: як то робляться і як не слід робити громадські справи. Це справжній центр сатири часопису.

Ta нейповажнішою сатирою був тут „Временник ракоходія“, що подібне до провідних статей. Цей „Временник“ надає громадського інтересу сатирі часопису. Мав він на меті осміяння того, що називав „ракоходієм“, отже регресивних (назадницьких) явищ в житті Громади.

У згущеному, карикатурному і гумористичному виразі давав цей часопис живу картину життя Громади, підкреслюючи тим її дійсний образ. Студенське життя в його інтимній безпосередності, з його позитивними й негативними рисами, часом від'ємне, а часом яскраво-веселе, що розсипається бризками сміху і молодечої веселості. I разом з усім тимчується міцний зв'язок між тим, хто глузує, свариться чи дорікає, і тим, з кого глузують, кому дорікають. Всі вони члени одного національного гурту, об'єднані спільним завданням, єдиною метою національного відродження і праці для нього. Все те, що за десять років принесло плоди, які лягли в основу дальшої національно-візвольної боротьби українського народу.

1870-80 pp. на східноукраїнських землях.

Південнозахідний відділ Географічного Т-ва в Києві
Його „Записки“. „Киевский Телеграф“.

„Громада“ для розвитку своєї чинності потребувала легальних організацій і свій легальний пресовий орган. Такою організацією став Південнозахідний Відділ Географічного Т-ва в Києві.

Відродження пригнічених і позбавлених упродовж довних років, ба, навіть століть, прав народів іде рівнобіжно з науковим дослідженням історії, мови, літератури та етнографічних особливостей народу. I коли відродження вступило на шлях ского розвитку, то таке дослідження стає конечністю і творить його основу. Географічне Т-во якнайбільше відповідало цьому завданню. До того ж воно не було зв'язане з жадною офіційною установою, інституцією, а тому громадська ініціатива могла в ньому виявитися якнайшире.

Це і було використане членами „Громади“. Членами-фундаторами Відділу цього Т-ва стали переважно об'єкти критики, сатири і глузування на сторінках „Помийниці“. Були ними В. Антонович, Беренштам, П. Живецький, Константинович та інші. В тій чи іншій мірі допомагали бувші співробітники „Помийниці“ та ті, що їх в

*

ній згадувано, як сам Лоначевський (Ломака), П. Косач, Вербицький (Цибулька), Д. Мороз, Ол. Гулак. Тут же й ті, що своєю працею дали цінні вклади до української наукової літератури, вартість яких зберіглась до наших днів, це Мих. Драгоманів, П. Чубинський, Хв. Вовк та інші, та праці яких появилися в „Записках“ Т-ва, що їх вийшло два томи за 1874 і 1875 рр. Перший том приніс праці Хв. Вовка і А. Роговича про народні назви рослин, П. Чубинського про „Декілька народньо-історичних переказів“, Ол. Русова про кобзаря Остапа Вересая та його пісні і М. Білинського про пісні панщини. Другий том — П. Іваненка про кобзарів ніжинського повіту і Лоначевського про пісні буковинського народу.

З молодиків-студентів вийшли українські вчені, літератори та громадські національно-культурні діячі, серед яких і той, хто незабаром став редактором їх органу — Ю. Цвітковський.

Тим органом став „Київський Телеграф“.

Десь літом 1874 р. „Громаді“ пощастило перебрати редакцію цієї газети. Дружина одного з місцевих професорів, що був українського походження, але з виразно ворожим наставленням до українства і його національного відродження, пані А. Гогоцька, придбала цього року друкарню та відкупила часопис, що виходив у Києві, але не користувався жадною повагою і популярністю. Не знати, власне, з яких спонук взялася ця пані до видавання часопису, чи то з ідейних, чи то з побуджень меркантильного характеру, а тільки до участі в редакції і до співробітництва запросила вона, крім декого з представників з російської інтелігенції, також низку визначніших українських сил з членів Громади. Були це В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський, Ол. Русов, Хв. Вовк, Я. Шульгин, В. Боренштам, С. Подільський та інші. Притягнуто було до співробітництва також декого і з галицько-українських земель, з яких особливо активним виявився В. Навроцький.

Програму часопису опрацював М. Драгоманів, а працю дійсного редактора перебрав згаданий Ю. Цвітковський.

Так „Київський Телеграф“ став органом української думки, що йшов як і колишня „Основа“ шляхом ідей Кирило-Методіївського Братства.

Розпочавши свою працю, викликав „К. Телеграф“ посилену акцію тієї частини російського суспільства, речниками якої були „Киевлянин“ у Києві і „Голос“ у Петербурзі в спілці з органами польської преси. Виступи цієї преси „Київський Телеграф“ успішно

роздивав і ліквідував, стаючи поважним літературно-політичним органом.

Все це врешті звернуло увагу відповідних урядових чинників, що не забарилися прийти з допомогою згаданим органам.

Вже на початку (у січні) 1875 р. київський цензор Пузиревський дістав від Нач. Голов. Управління в справах друку конфіденційний наказ такого змісту:

„З огляду на те, що Гол. Управління дістало деякі відомості про газету „Киевский Телеграф“, пропонується вам при цензуріваних випусках газети ставитися до неї з особливою обачністю та між іншим не допускати в ній жадних статей, що провадять українські тенденції“.

Було це початком. А за ним, через місяць, новий наказ, за ним дальші. Над газетою нависли чорні хамари. Не все гаразд було вже й у видавництві. Чоловік видавательки п. Гогоцький, побачивши справжнє обличчя „Киевского Телеграму“, намагався вплинути на дружину. А коли йому в цьому не щастило, звернувся до М. Юзефовича.

Репресії збільшилися. Видавателька почала дорікати редакції в націоналізмі. Врешті надіслала до редактора Ю. Цвітковського листа з рішучою вимогою: „або відмовитися від крайнього напрямку, або з 1-го серпня редакція фактично перейде до інших рук...“

У відповідь на це українці — члени редакції та співробітники — покинули часопис.

Сталося це наприкінці 1875 р. Сподівання видавательки, що часопис в „інших руках“ зможе залишитися на тій висоті, на яку піднесла його попередня редакція, не справдилися. Незабаром прийшов він до занепаду і вкінці довелося його зліквідувати.

*Емський указ 1876 р. М. Юзефович і його
„Докладная записка“.*

Був це час, коли російський уряд заходився коло „візвольної“ акції балканських слов'ян, що приводило до воєнного конфлікту з Туреччиною. В той же час урядував, що надійшов слушний момент для остаточної ліквідації українського руху під Росією.

Початки реалізації цього рішення припадають на 1875 р., а остаточне затвердження на 1876 р. В'яжеться воно з акцією, яку провадив М. Юзефович. Родом українець, помічник куратора Київської

Шкільної Округи, голова Археографічної Комісії, був він визначнішим ворогом українства і не раз вже прислужувався російському урядові в його боротьбі з українським рухом.

На цей раз подав він спеціальну записку-доповідь про зрист і небезпеку українського руху. Спиняється в ній на діяльності Відділу Географічного Т-ва та звертає увагу на „Київский Телеграф“.

„Діставши у Відділі Географічного Т-ва зав'язок, — пише він в цій записці — маючи свою книгарню, українофіли захотіли мати і власну газету в краю, але через те, що це їм не пощастило, вони взяли до своїх рук газету, яка давніше існувала, а саме: „Киевский Телеграф“, що останніми часами перейшов у власність пані Го-гоцької, дружини професора... під купленою фірмою безграмотного, що навіть не мешкає в Києві, Снежно-Блоцького, як редактора „Киевский Телеграф“ видається властиво завзятими українофілами з університетської молоді, що знайшли в ньому те, чого домагалися, — свій літературний орган“. Вказувалося тут також на розвиток національно-культурного руху на західних українських землях, на зрист там українських видань та української преси, що пробивалася і до рук українського суспільства під Росією. Вбачаючи в цьому небезпеку сепаратистичного полум'я, М. Юзефович подав свої доводи і висновки, що були підтвердженні також даними різних відомств, які взяли участь в спеціальній нараді, скликаній Міністерством Внутрішніх Справ.

Міністерство подало відомості до Головного Управління в справах друку. Вони були важливі, як мотиви для обґрунтування цензурного акту 1876 р.

Цензурне відомство прийшло до остаточного висновку, що „вся літературна діяльність так званих українофілів мусить бути віднесенна до прикритого тільки пристойними формами замаху на державну єдність і цілість Росії“.

Наслідок: указ (наказ), підписаний Олександром II в Емську, звідки він увійшов в історію під назвою „Емського указу 1876 р.“

Цим указом заборонялося: 1) переправу із закордону українських книг, брошур, а тим самим і української преси; 2) друкування і видавання в Росії оригінальних творів українською мовою та перекладів, за винятком історичних пам'яток із збереженням правопису оригіналів та творів красного письменства без відступлень від загально прийнятого російського правопису (ярижка); 3) театральні вистави, а також текст українською мовою при нотах та читання.

Заборони за цим указом ніколи не виконувались супроти галицьких москвофільських видань, хоч ті ніколи не були видавані (за винятком короткотривалого „Живого Слова“) чистою російською мовою.

ІІІ. РОКИ 1980—1905

*Шукання виходу.
Альманахи 1880 років*

А тим часом життя ставило свої вимоги. Треба було шукати виходу. І його знаходили у виданню альманахів, що мали тенденцію стати періодичними органами.

Зміст їх був переважно з красного письменства, подекуди з'являлися тут матеріали бібліографічного характеру, іноді етнографічного і под.

Першим з таких альманахів був під назвою „Луна“, що появився на 1881 р. у виданні Л. Ільницького.

Року 1882 задумано видавати у Києві український місячник п. н. „Рада“. М. Старицький не дістав однаке дозволу на видавання. Замість часопису 1883 р., вийшов під тією назвою альманах.

В Одесі появився 1885 р. український літературний збірник п. н. „Нива“ (Нива). У наступному 1886 р. вийшов херсонський збірник красного письменства п. н. „Степ“ (СПБ — Херсон). Врешті 1887-1888 р. український письменник В. Александрів випускає у Харкові альманах п. н. „Складка“.

*„Киевская Старина“ — організація видання.
Програма. Перший видавець і перша редакція.*

В той же час справа видання періодичного органу залищалася актуальною. Року 1881 набрала вона конкретних форм. Це збіглося з такими фактами: 1) саме цього року В. Семиренко передав на українські справи 25 000 рублів. Був це власник цукроварні, скромна маловідома того часу ширшим колам людина, але близька до Київської Громади, людина, що пізніш постійно підтримувала український національний рух і зокрема українську пресу. Частину з цих грошей, переданих через О. Кістяковського В. Антоновичу, було покладено на заснування місячника, присвяченого головним чином, українській історії, етнографії та почасти літературі; 2) цього ж року повернувся з Холмщини до Києва Т. Лебединцев, колишній

співробітник „Основи“. Син сільського священика на Звенигородщині о. Гаврила Лебединцева і молодший брат ученого, протоієрея Софійського Собору о. Петра Лебединцева, того самого, що проводив труну Шевченка пароплавом до Канева. Енергійний, меткий, був він цікавою, культурною людиною, що мала непохібний літературний хист, людиною з добрим науковим досвідом, (редактор журналу „Руководство для сельских пастирій“, автор двох томів матеріалів з історії церковних справ в Україні, праці п. з. „Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський та інші).

По пораді з братом заходився він коло видання науково-історичного журналу. З тією метою зв'язався з представниками Київської Громади та визначнішими українськими науковими силами.

Десь наприкінці січня 1881 р. відбулося підготовне засідання, в якому взяли участь В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський та інші, де опрацьовано програму журналу, назвавши його „Киевская Старина“. Т. Лебединцев після цього розпочав клопотатися про дозвіл на безцензурне видання. У проханні, поданому Головному Управлінню в справах друку 4 серпня 1881 р., підкреслив історичну ідеологію журналу, що була збудована на значенні Києва для „Южной половины России“.

Тут же вказував і на те, що „не зважаючи на особливості цього змісту, видання це непричетне („чуждо“) буде до будь-якої упереджененої думки і будь-якої виняткової точки погляду“.

Дня 23 жовтня 1881 р. дозвіл було дано, але з умовою, що журнал підлягатиме цензурі, чому, на думку Лебединцева, прислужився М. Юзефович.

Дозвіл на „Старину“ є — писав він до М. Костомарова, — але... під цензурою. Отже той старий пес (ім'я рек і не треба) доти пудив, доки не напудив. Щоб його трясця взяла“.

У січні 1882 р. з'явилася перша книжка часопису, що, протримавшись без перерви 25 років, відіграв в історії українського національно відродження поважну роль.

*Три доби „Киевської Старини“,
Видавці, редактори.*

Цілий час існування „Киевской Старини“ можна поділити на три доби: 1) доба Т. Лебединцева від 1882 до 1888 рр.; 2) доба керування О. Лашковича 1888 і 1889 рр. і 3) коли журнал став фактично органом Київської Громади за ред. О. Кивлицького та

В. Науменка від 1890^ер. до 1906, перетворившися потім в журнал п. н. „Україна“.

Перша доба визначається напружену працею самого Т. Лебединцева, який був і видавцем, і редактором, і секретарем, а часто і коректором, а крім того тією цінною співпрацею, що її давали В. Антонович та М. Костомаров. В. Антонович часто виконував обов'язки редактора. Згуртувавши навколо журналу визначніші наукові і літературні сили, Т. Лебединцев підкреслював його громадський характер. Ознакою того були редакційні засідання з участию близьких співробітників, серед яких були В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, І. Малишевський, о. П. Лебединцев та інші.

За перший рік існування журнал подав не малі надії. Передплатників назбиралося десь коло тисячі, що для журналу такого характеру було вже досить показним.

Але в наступних роках передплата почала падати. Щоб підтримати фінансове становище журналу Т. Лебединцев р. 1883 звернувся через куратора шкільної округи С. Голубцова до Мін. Внутрішніх Справ з проханням про субсидію для „Киевской Старини“ в розмірі 6 000 рублів, щорічно на п'ять років. Прохання це підтримував Г. Галаган. Крім того Г. Галаган особисто звернувся до Мін. Фінансів Н. Бунге, колишнього київського професора, який пообіцяв одноразову субсидію в розмірі 2 000 рублів.

В цьому розмірі Лебединцев і дістав ї. Але вона не могла вивести журнал з тяжкого фінансового стану. Дефіцити зростали. Це привело до того, що з кінцем 1885 р. Лебединцев заявив, що має намір припинити видання. Але співробітники та члени Громади спротивилися тому і приобіцяли енергійну підтримку та безоплатне співробітництво. Так „Киевская Старина“ продовжувала виходити. Та в другій половині 1887 р. Лебединцев остаточно заявив, що з наступного року він видавати журналу не буде. Спричинився до того, крім фінансового становища, тяжкий стан здоров'я Лебединцева, що звів його в могилу 12 березня 1888 р.

Прихильники та найближчі співробітники „Киевской Старини“ поставлені були перед тяжким завданням. Щоб видавати журнал далі, треба було знайти людину вільну від поліційного підозріння, приемливу для влади і цензури і одночасно певну та непохитну з національного боку, а до всього того ще й назалежну фінансово та вільну від службових обов'язків.

Врешті таку людину пощастило знайти. Був це землевласник зі Стородубщини, учень Київського Університету, мировий посередник 1860-х рр. і колишній голова з'їзду мирових суддів на Чернігівщині — Олександр Лашкевич. Походженням зі старого козацького роду, з дідів і прадідів був він споріднений з Полуботками, Милорадовичами, Галаганами. Батько його був великим книгољубом та автором книжки про розкольничі слободи на Стародубщині.

Народився О. Лашкевич 1852 р. У Київському Університеті присягався до молодого гуртка українців. Брав участь у недільних школах. Закінчивши Університет, віддався він земській справі та праці запровадження в життя цих нових установ після реформ 1860-х рр. З початком 1886 р. переїхав до Києва. Часто сходився з одним зі старих приятелів П. Житецьким.

Під час одного з побачень П. Житецький піддав приятелеві думку взяти на себе видання часопису „Киевская Старина“, що саме був в тяжкому стані. О. Лашкевич захопився. Не зважаючи на попередження родини, що це приведе до розкладу і без того вже фінансово порушеного його господарства, він приступив до реалізації тієї думки.

У самому кінці 1887 р. Т. Лебединцев перепродав Лашкевичеві право на видання та непродані примірники „Киевской Старини“ за 2 000 рублів.

Так перейшло видання до нових рук. Але треба було ще дістати з Петербургу офіційне затвердження нового видавця-редактора. Тим часом його київські приятелі намітили плян редакційної організації. Фактичним редактором запрошено було члена Старої Громади доц. Університету Хв. Мищенка, а виконувати обов'язки секретаря запропоновано було Іг. Житецькому. До редакційного комітету ввійшли: В. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький, В. Науменко, О. Левицький, Н. Молчановський, М. Шугуров та інші.

Офіційне затвердження Лашкевич одержав був у лютому 1888 р., коли вже минув гарячий час передплати на піврічні видання. Це загрожувало збитками. Та Лашкевич на це не зважав і з легким серцем та захопленням віддався праці. Зранку в редакції, після сніданку в роз'їздах у справах видання, а ввечорі у співробітників або на редакційних зібраннях. Так минали його дні в цей час.

Практичні справи редакції провадив Хв. Мищенко. На допомогу йому закликано було спочатку молодого П. Тимошенка, а пізніше

Евг. Кивлицького, який незабаром став дійсним секретарем редакції, змінивши Іг. Житецького, що мав кінчати студії та скласти останні іспити.

У березні рішено було видати замість тримісячних книжок один том в 30 акушів друку. Цікаву згадку про цей час подає Іг. Житецький.

„Нервова, метушлива праця провадилася в редакції ввесь лютий і початок березня — пише він — хвороба Лебединцева стала загрозливою і 12-го березня він помер. Пригадується час відправи похоронної служби 14-го березня в Трьохсвятительській церкві... Церковна служба, яку відвідав майже не ввесь склад нової редакції і численні співробітники, вже доходила до кінця, коли раптом прибіг з друкарні задиханий, схвильований Хв. Г. Мищенко і щось зашептав на вухо Лашкевичу. Миттю стало відомо, що цензурних перешкод уникнуто і нова редакція одержала дозвіл випустити перший том „Киевской Старини“ за 1888-й рік, який і з'явився на другий день“.

Зовнішній вигляд журналу став також новим. Папір ліпший. Обсягожної книжки щораз збільшувався. Замість 10-12 аркушів, новий видавець давав 18-20, а то й більш аркушів, не збільшуочи передплатної ціни.

Та незабаром знову прийшли для „Киевской Старини“ тяжкі часи. Минув рік і весна 1889 р. Передплата майже подвоїлася. Це давало надію на зменшення дефіциту. Але разом з надією прийшло і лихо — хвороба видавця. Мусів виїхати на відпочинок на село (травень 1889 р.). Але і тут не міг позбавитися турбот щодо „третіої своєї дитини“ (після сина і доньки), цебто „Киевской Старини“. У серпні повернувся до Києва. Через місяць стався перший удар. Далі хвороба ускладнилася ще карбункулом. Вночі проти 31-го жовтня — другий удар і О. Лашкевича не стало. Перед співробітниками стало знову спроба продовження видання.

Вирішено тимчасово доручити редактування „Киевской Старини“ Е. Кивлицькому. В той же час розпочато акцію про перебрання видання до рук Старої Громади. Крім переговорів із вдовою, треба було перевести передачу видання новому номінальному видавцеві. За такого нового видавця намічено було старогромдяніна Кс. Гамалія. У половині грудня 1889 р. було відкуплено „Киевскую Старину“ від родини Лашкевича К. Гамалієм. Таким чином фактично набувала її Стара Громада.

Редакційна праця впала на плечі Е. Кивлицького, який і провадив її до 1893 р. З кінця 1890 р. почалися турботи про призначення постійного редактора, яким було обрано історика, члена Старої Громади В. Науменка, людину літературного таланту, жваву, енергійну і тактовну. Був він давнім членом Громади і дехто побоювався надміру виразного підкresлювання „українофільського“ напрямку журналу, що могло б звернути увагу влади та відштовхнути цінних наукових співробітників неприхильних до „українофільства“. Справа з призначенням затяглася. Перешкоди йшли з Петербургу. Врешті через впливових осіб-земляків і знайомих пощастило таки перемогти підозріння, обмови, наклепи і доноси. Дня 26-го липня 1893 р. в об. Київського цензора Н. Дроздов повідомив „Его Високородие Господина Науменка“, що Мін. Внутр. Справ затвердив його на становищі редактора.

У грудні (27.XII) 1902 р. В. Науменко порушив справу про передачу йому і видавництва. У зв'язку з цим запитаний Департамент Поліції подав характеристику про Науменка як „відомого своєм українофільським напрямком“. При чому ще 1894 року Деп. Поліції писав про Науменка таке: „У зв'язку з поданим українофільською партією проханням в справі відкриття Т-ва імені поета Шевченка, були одержані відомості, що Науменко, нібито, дістав листа від емігранта Драгоманова, в якому було рекомендовано скласти для зазначеного товариства два статути: явний, що буде затверджений урядом і таємний, яким товаристо повинно керуватися при досягненню своїх сепаратистичних цілей.

Не зважаючи на таку „рекомендацію“ проти В. Науменка, який був в той час професором 2-ої Київ. Хлоп'ячої Гімназії, нічого не мав проти цього ген. губернатора Драгоміров. Це його наставлення до Науменка і вирішило справу. В. Науменко був затверджений видавцем „Киевской Старини“ (23.III.1902 р.), залишаючись в той же час і її редактором до останньої книжки 1906 р., та спадкоємця її журналу „Україна“ (1907).

*Матеріальне становище „Киевской Старини“.
Передплата.*

Довший час доводилося „Киевский Старині“ перемагати тяжку матеріальну скрутку. Кілька разів стояла вона перед небезпекою припинення і лише завдяки відданій жертвенності з боку співробітників та поодиноких членів українського суспільства, не кажучи

вже про самих видавців, щастливо кожного разу цю небезпеку усувати.

Передплата довший час не могла покрити всіх видатків. Виявлялася вона в тиках цифрах: Першого року (1882) за Т. Лебединцева кількість передплатників досягла була числа 780 і давала надії на розвиток та забезпечення. Але вже другий 1883 р. виявив упадок, давши 760 передплатників. Це затурбувало Т. Лебединцева і примишло просити субсидії. Одержанна одноразова субсидія в 2000 рублів справи врятувати не могла, тим більше, що наступні роки виявила дальший упадок передплат, а саме: рік 1884 дав вже 750, 1885 — 612 передплат. Пояснюється це тим, що напочатку в число передплатників попали почести особи, які сподівалися, що журнал уділятиме головну увагу опису київських старовинних пам'яток і зокрема пам'яток церковних. Тому серед них було чимало духовенства, яке вже в наступних роках, побачивши дійсний характер журналу, почало відходити. Ще більш упала передплата в перехідovих 1887—1889 роках (перехід видання від Лебединцева до Лашкевича), чому завинила до певної міри техніка переходу (запізнення оповіщень передплати тощо). Кількість передплатників знизилася аж до 400.

З переходом „Киевской Старини“ до Старої Громади за ведення її В. Науменком передплати почали помалу підноситися.

В перших роках (1882—83) від передплат поступило десь 6-7000 рублів, тоді як видатки виносили більше, ніж 8 000 рублів. Коли взяти на увагу, що при зменшенні передплатників суна видатків залишилася та ж сама, то зрозуміло, в яких тяжких і невідрядних умовах доводилося „Киевской Старині“ битися за своє існування.

І також пощастило перемогти всі ті тяжкі обставини, довівши до того, що бодай при кінці позбавилася „Киевская Старина“ щорічних дефіцитів. Було це наслідком, з одного боку, згаданої жертвенности, з другого упорядкування господарки.

З допомогою прийшли в першу чергу самі співробітники. Одні з них відмовилися від гонорарів, а другі, як Е. Кивлицький, відмовилися від платні за технічну редакційну працю, або зводили її до мінімума. Крім того з допомогою прийшли поодинокі члени нашого громадянства, серед них в першу чергу В. Семиренко („Великий Хорс“), який щороку, крім інших пожертв на національно-громадські цілі, давав не менше ніж 1000, а частіш 1500—2000 рублів. Внески робили також В. Науменко, К. Гамалій, В. Беренштам, П. Косач, О. Лазаревський, В. Тарнавський, Я. Демченко, Жученко, М. Шугуров та інші.

Такими зусиллями пощастило втримати один з найповажніших журналів, передавши його заповіт і традиції молодшому органові, що після 25 років його заступив.

Зміст і співробітники „Київської Старини“.

За час свого існування „Київська Старина“ об'єднала навколо себе найвизначніші українські наукові сили та створила широке коло співробітників, що охоплювало не лише східні й західні українські землі, але сягало і далеко поза їх межі. Досить назвати тут хоч би такі імена як: В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, М. Костомаров, також Дм. Багалій, Беренштам, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманів, що писав як під своїм іменем, так під різними псевдонімами, Ол. і П. Яфіменки, О. Яворницький, А. Кримський, І. Левицький (Нечуй), Ор. Левицький, Г. Мачтет, К. Михальчук, В. Перетц, Б. Познанський, О. Потебня, Т. Рильський, О. Русов, С. Русова, М. Сумцев, М. Старицький, І. Франко (Мирон), Я. Шульгин, Ф. Щербина та багато інших. З чужинців писали — В. Мякотин, Н. Петров та інші.

Впродовж 25-ти років нагромадила „Київська Старина“ в 97 томах ціле багатство різноманітних праць. В цілому ввесь зміст цих 97 томів обіймає праці чи матеріали з історії та археології України, історії красного письменства, етнографії, а також листування визначних людей, спомини, бібліографії т. п.

Згадаймо тут, бодай дещо з тієї скарбниці. Так, в цілій низці історичних праць В. Антоновича знаходимо тут такі, як: „Уманский сотник Иван Гонта“, „Киев, его судьбы и значение с XIV по XVI столетие“; Дм. Багалій дав такі, як: „Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII в.“, „Генеральная опись Малороссии“, „Три черкасские слободы XVIII в. по современному их описанию“ та багато інших; з праць М. Грушевського: „Волинский вопрос 1097-1102 г.“; М. Драгоманів опублікував тут м. ін. також „Украинский вопрос в его историческом освещении“, дуже цінну замітку дав П. Яфіменко: „Сильные малороссиян в Архангельской губернии“; М. Костомаров побіч з іншими своїми працями дав „Матеріали для істории Коливщини“; надзвичайно цінний вклад зробив О. Лазаревський, публікуючи „Отривки из фамильного архива Полетик“, „Два акта для истории — руини — правобережной України“, „Описание старой Малороссии“, „Суди старой Малороссии“, Запорожье в конце XVII в.“ та інші; з праць Ор. Левицького: „Очерки

народной жизни Малороссии во второй половине XVII в.“; И. Павловский опубликовав тут 39 больших и меньших праць до історії полтавщини і її поодиноких міст; з праць М. Сумцова: „К истории Слободско-украинского чумацтва“; тут же цінна праця Я. Шульгина про коліївщину, як також Д. Еварницького: „Жизнь запорожских казаков“, „Архивные материалы для истории запорожья“ та інші. Не менш цікаві праці, що стоять у зв’язку з церковним і релігійним життям України, як напр.: Г. Моз: „Гайдамацкие движения XVII ст. и монахи киевских монастырей“, або „Страницы из жизни духовенства в старой Малороссии“ Н. Єгорова; „Участие запорожских казаков в восстановлении южно-русской церковной епархии“ П. Орловского: „Помещики и духовенство в юго-западном крае в конце прошлого стол.“ В. Хроневича; „Церковное пение и культура XVII и XVIII в. в Украине и Московии“ А. Сластиона та інших. Так само з археології та архівознавства на сторінках „Кievskoy Stariiny“ з'явилися такі цінні розвідки, огляди тощо, як: Д. Еварницького „Остров Хортица“, низка праць В. Антоновича та Дм. Багалія, П. Єфименка, Г. Линниченка, Хроневича та інших.

Тут же кілька праць і матеріалів до історії української журналістики. Зокрема: С. Р. (Русової) „Харьковская журналистика начала настоящего столетия“, Е. Ващекевича: „Неосуществившийся журнал Кулиша „Хата“, дещо до історії „Основи“ тощо.

З історії української літератури В. Антоновича: „К вопросу о гал.-рус. Литературе“; Д. Багалія — праці про Квітку-Основ'яненка та Гр. Сковороду; Василенка про О. Бодянського; С. Єфремова про Грабовського („Поэт гражданин“), про І. Франка („Поэт борьбы и контрастов“); з історії української мови П. Житецького: „Очерки истории Малорусского наречия в XVII в.“, „О языке и поэтическом стиле малорусских дум“, М. Костомарова про П. Куліша та його останню літературну діяльність, Мирона (І. Франко) про Ів. Вишеньского М. Сумцева „Слобод. украинское дворянство в произведениях Г. Квитки“ та інших; врешті низка статей і заміток про Котляревського та Шевченка подані М. Василенком, Б. Грінченком, Дацкевичем, В. Доманицьким, С. Єфремовим, П. Житецьким, Науменком, Павловським, О. Русовим та іншими.

Особливо багато дала „Киевская Старина“ матеріалів з етнографії, як також інших цінних праць. Так, напр., І Беньковський опублікував тут 23 праці, присвячені переважно звичаям, повір'ям, приказкам тощо; про похорон і голосіння дав свої розвідки В. Данилев; про творців і співаків дум писав П. Житецький, О. Левицький

дав такі праці, як: „Очерк старинного бита Волини и України“, „Обичные формы заключения браков в Южной Руси“, „Обичай помилования преступника, избранного девушкой в мужья“ та інші, Ів. Левицький дав нарис: „Украинские юмористы и шутники“; В. Милорадович подав 16 праць про Лубенщину; П. Несторовський — матеріали про бесарабських українців; тут же довга низка праць (30) М. Сумцова та Т. Рильського: „К изучению украинского народного мировоззрения“, врешті праці Номиса, Б. Познанського (зокрема про вороніж. українців: „Попок“, „Воронеж. хохли“), І. Франка та інших.

Серед праць і матеріалів, що торкаються біографії та характеристики треба згадати О. Лазаревського: „Люди старой Малороссии“, В. Шенрока „Життя П. Куліша“ та інші. Серед бібліографічних матеріалів — покажчик праць П. Чубинського.

Листування. Обіймає воно листування О. Бодянського, Н. Гаглагана, П. Куліша, І. Полетики, Гр. Румянцева про повстання в Україні, листи Б. Хмельницького до В. Сапіги.

Врешті спомини, денники, записи: В. Беренштама та Г. Вашкевича про М. Костомарова, О. Кістяковського, Г. Познанського („Картини моего прошлого“, „Воспоминания о польском восстании в Украине“), М. Старицького, М. Чалого, тут же записи Мих. Чайковського („Садик Паша“), Дневник Освенцима, Дневник Ханенка та інших.

Року 1890 дісталася „Киевская Старина“ дозвіл на друкування творів, красного письменства. Одночасно з ініціативи і переважно працею Вас. Доманицького поповнився відділ заміток відомостями поточного життя. Починає звучати і публістична нота, починають порушуватися пекучі питання сучасного життя і потреб українського народу.

Так українське суспільство досягло врешті свого органу, що став єдиним притулком української літератури та вперше органом критики і публістики.

Вже цей короткий перегляд свідчить про ту невичерпану ще й досі криницю — першу українську широку енциклопедію, якою став орган української науки і літератури, публікації, без яких тяжко обійтися в науковій праці з тієї чи іншої галузі українського життя.

Цenzura i „Киевская Старина“.

Великих труднощів і турбот зазнала „Киевская Старина“ від цензури. За час свого існування довелося їй мати діло не тільки з

місцевою, а також і з центральною цензурою. Підозріння в українофільстві викликали встановлення дуже складної та незручної для періодичного видання цензури статтей, в яких зустрічався український текст. Такі статті місцевий, київський цензор повинен був надсилати до Головного Управління у справах друку. Звідти йшли вони до Петербурзького Цензурного Комітету, який доручав їх одному із своїх цензорів. Його висновок повертається до редакції тим же шляхом. Шайно 1898 року В. Науменкові, при зичливій допомозі ген. губернатора Драгомірова, пощастило передати цензуру окремому цензору в Києві.

Особливо немилість цензури, крім самого змісту українського тексту і теми публікації, користувалися такі слова, як „Україна“, „Січ“, „Козак“, як також вживання в українських текстах літери „ї“. Зокрема похід проти „ї“ розпочав, під впливом часопису „Киевлянин“ і з наказу Головного Управління друку, окремий київський цензор В. Рафальський.

„Феоктистов, — писав з цього приводу Т. Лебединцев — якщо вірити цензору, наказав йому особисто гнати літеру „ї“ при кожній нагоді („во что бы то не стало“).

У практиці приводило це часто до нісенітниці і повного безглузда.

„Головному переслідуванню підпало „ї“, писав він же до Косрова — а без нього не можна обйтися. Доходить до нісенітниць. У рецензії на „Покуття“ Кольберта було сказано:... „у мові гуцулів та підгорян літера „о“ переходить в „ї“ в словах односкладових, напр; „кінь“, „віл“, та інші, і знову повертається на місце, коли те саме слово набирає більше складів...“

...Цензор залишив „ї“ тільки в правилі, а в прикладах викреслив і поставі „и“, тобто те, чого немає в правилі“.

Не менш труднощів завдавали і інші цензори, з яких згадати хоч би проф. „чистої“ математики П. Ромера, фахівця в своїх наукових дисциплінах, але, як характеризує його Іг. Житецький, „людина вузького світогляду, впертої і, як цензор, з усякими бюрократичними витребеньками“.

Та ще гірше було при його наступниківі Борисові Михайловичу Юзефовичеві, молодшому синові відомого з лихой пам'яті Михайла Юзефовича. Той же Іг. Житецький характеризує цю особу такими словами: „Борис Михайлович був чоловіком зовсім нечесний, темний в справах свого приватного життя, і в місті не вважали його

за особу серйозну; зате він вислуговувався сервілізмом і надмірним консерватизмом”.

За Юзефовичевого цензуровання раз-у-раз доводилося боротися за кожний рядок змісту матеріалів „Киевской Старини“, бо він повсюди вбачав двозначність, зраду і сепаратизм, і перешкоджав різними зачіпками своєчасному виходу чергових чисел.

Взагалі цензура не тільки викидала ті чи інші праці, але і краяла їх часто так, що редакції доводилося самій зрікатися їх.

„Що виробляє цензор, одному Богу відомо — писав Т. Лебединцев до А. Бичкова — я викидав і цілі статті, і окремі речення, інше зовсім притримав, — нічого не помагає”.

Щойно з початком ХХ ст. цензурна практика дещо послабшала. На сторінках „Киевской Старини“ почали з’являтися навіть українські твори красного письменства (Винниченко, Грінченко, Коцюбинський, П. Мирний та інші). Окремий цензор Сідоров звернув на це увагу Головного Управління в справах друку, яке відповіло, що „белетристичні і критичні статті, що не стосуються до історії і побуту Южной Россії, не повинні бути дозволені до їх публікації у „Киевский Старини“. Про мову статей нічого не було сказано.

Так зустріла „Киевская Старина“ 1905 рік, коли не треба було вже шукати ласки Головного Управління і цензури.

Відгуки й оцінка.

Першим органом, що відгукнувся на „Киевску Старину“, був орган, що стояв на сторожі „общерусскости“ і неподільності. Був ним „Киевлянин“, який зустрів дозвіл на видання „Киевской Старини“ гумористичним фейлетоном у віршах. По виході ж журналу не залишив його без своєї уваги, що найяскравіше виявилося у виступі в числі з 4 січня 1884 р., в якому було підкреслено, що в редакції треба було б принаймні вживати загальноруского („общерусского“) провопису, а не недоладної кулішівки, як також не вадило б триматися загальної (общей), а не жаргонної термінології наших українців“...

Взагалі особи, що керують редакцією, на думку „Киевлянина“, мусіли б зважати на загальноруські („общерусские“), а не гурткові цілі“.

Інакше зустріли „Киевску Старину“ поважніші російські журнали. Так, „Вестник Европи“, переглянувши зміст річника (звичайно „В. Европи“ не торкався журнальної літератури), підкреслив, „що це

видання повинно знайти місце в нашій історичній літературі... воно дає взірець того, як могли б розвиватися місцеві літературні інтереси при умовах більш сприятливих, ніж ті, в яких ці інтереси були посталені в останній час“.

Відгукнулися прихильним словом також ще „Новое Время“, „Русь“ І. Аксакова, а пізніше — „Исторический Вестник“.

З поодиноких представників російських наукових кіл у першу чергу треба згадати прихильний голос О. Пипіна, який після кризи 1887 р. широко вітав відродження журналу.

Становище українського суспільства найвиразніше виявилося в час кризи і переходу журналу від Т. Лебединцева до Ол. Лашкевича. На адресу Т. Лебединцева та киян-співробітників надходили в цей час листи з турботливими запитами, зі співчуттям, а потім з привітанням у поборенню кризи. Першими відгукнулися проф. О. Маркович та Ів. Линниченко з Одеси, проф. Д. Багалій, П. Єфименко, М. Сумцов з Харкова, а далі І. Теличенко, М. Бакай та інші. Відгукнулися земляки і з-поза України.

Долетіла чутка і на Західні українські землі.

„Вельми печально було для нас оповіщення Т. Г. Лебединцева в грудневім числі м. р., що сей наразі одинокий Южно-русский журнал науковий перестає виходити, — писала Львівська „Зоря“. Вість тая здалася нам в Галичині просто неймовірною, бо добром своїх матеріалів історичних, етнографічних і літературних, становлячих вже нині пребагате джерело до нашої історії і літератури, заслуговував він сповна на підпору і підмогу якнайширшу. Та от судилося, на щастя, лежати довго доброму ділу, бо зложену Т. Лебединцевим редакцію підняв наново А. Лашкевич і цінний сей для нас журнал виходитиме як дотепер, і на будуче“...

А за рік в тій же „Зорі“ писалося:, Жаль превеликий, що ми не годні здобутися на зарівно цінне видавництво в рідній мові... „Киевская Старина“ повинна находитися в руках кожного русина, кому лише дорогое пізнання рідної історії та життя свого народу“.

IV. РОКИ 1860—1905 У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Преса на західноукраїнських землях від 1860-го року.

Коли український рух і українське життя під Росією після 1863 р. почало зазнавати особливо тяжких утисків, на західних українських землях політична сутиця дещо змінилася і полегшала. Спричинилася до цього нова австрійська конституція. У зв'язку з цим відроджується тут українська преса і починає розвиватися в двох напрямках: староруському і московофільському, з одного боку, та народовецькому і радикальному — українському з другого.

*Літературно-політичний часопис „Слово“. Його виникнення.
Суспільно-національне обличчя. Передплата. Додатки.*

Першим політичним і літературним часописом цього часу стає „Слово“, що починає виходити з 25 січня 1861 р. двічі на тиждень. За своє появлення зобов'язаний він був громадському діячеві, судді Мих. Качковському, який забезпечив існування часопису не тільки внесенням заставу в розмірі 3 000 гульденів, але і щомісячним утриманням редактора, найближчих співробітників і нарешті постійною пенсією в розмірі 300 гульд. для редактора, на якого покликав Б. Дідицького. Крім М. Качковського з підмогою „Слову“ прийшов також митрополит Гр. Яхимович, підтримуючи видання в першому півріччі місячними внесками. Зобов'язаний цей часопис і своєму видавцеві-редакторові, який зумів поставити його вже в самих початках на ґрунт самовистачальності. По трьох місяцях повідомив він М. Качковського, що „Слово“ вже не потребує його матеріальної підтримки, бо виданню пощастило здобути таку кількість передплатників, що можна покривати всі витрати. На той час „Слово“ мало вже 1 500 передплатників.]

Такого успіху часопис здобув завдяки тому, що його редактор, залишаючись сторонником московофільства, прибрав свій орган ніби в народній український одяг. Побіч з „язичієм“ почали тут час від часу з'являтися твори і праці українською мовою, а серед співробітників можна було побачити представників українських наукових сил і письменників та звичайних дописувачів. Але такий стан потривав недовго. Редакція, зрештою, відкрила своє справжнє обличчя.

Сталося це після виступів Ів. Наумовича з програмою об'єднання з Москвою та анонімної публікації п. з. „В один час научиться Малорусину по Великорусски“, автором якої фактично був сам Б. Дідицький (1866 р.). З цього часу „Слово“ рішуче і відверто вже стало на ґрунт московфільський, з якого і не сходило до кінця свого існування 1887 р.

Того ж характеру були і додатки до „Слова“, а саме: „Галичанин“ (1867) та „Слово до громад“, потім „Письмо до громад“ (1867 р.).

Редакція, співробітники, зміст „Слова“.

Найближчими співробітниками в редакції „Слова“, побіч з редактором Б. Дідицьким, стали О. Попель (пізніш Люблянський і Полоцький архієпископ), який взяв на себе писання провідних статей, та М. Клемертович (переклади, дрібні замітки і коректура). Близько до часопису стояли І. Наумович, Сев. Шухевич, Ів. Гавришкевич, Як. Головацький, Ант. Петрушевич та В. Площанський, що 1872 р. перебрав видання і редакцію до своїх рук. Тут же були представники і з Угорщини: Ол. Духнович, В. Кралицький. Не бракувало і представників україножерства зі східніх українських земель, як: проф. Гогоцький, а також і таких імен „общерусской“ ідеї, як: проф. Погодін, А. Добрянський, Іловайський та інші.

В перших роках Б. Дідицький подбав був і про притягнення визначніших представників українського письменства, як О. Федькович, М. Устянович, П. Куліш та О. Кониський. Співробітництво останніх двох, а головно Кониського, що виявилося в його надзвичайно цікавих дописах, було, властиво, спробою безпосередньо промовити до галицького суспільства та показати йому російські порядки.

Отже, вже з переліку співробітників можна бачити, що редакція поставила собі за завдання показати ніби безстороннє видавання часопису. Це ж відбилося до певної міри на змісті в перших його річниках. Крім О. Кониського, досить тут згадати ще ту увагу, з якою було приділено місце працям Костомарова та Куліша (з „Основи“), а також поезіям Шевченка та інше. Тут же була подана перша вістка про „Основу“ та про смерть Тараса Шевченка, якому присвячено навіть посмертну загадку п. з. „Вспоминки о Шевченку“.

В цілому „Слово“ впродовж свого існування приносило статті політичного змісту, економічні замітки та розправи, статті на теми народної освіти, праці на історичні та літературні теми, спомини, життєписи, поезію і оповідання. Широко поставлений був також відділ дописів.

З поодиноких оригінальних праць варто згадати тут такі, як Як. Головацького: „Об изслѣдованіи памятников russкой старини, сохранившихся в Галичинѣ и Буковинѣ“ та „Литературная извѣстія из України“, „Червоно-рussкая литература“, як також його спомини про Достоєвського, А. Петрушевича та інші; його ж тут низка розвідок та статтей, як, напр.: про Волинсько-Галицький Літопис, про Пилипа Орлика, Фр. Скорину, про „Слово о полку Ігоревім“ та інші. На різні теми дав довгу низку статтей В. Площанський. Зокрема його „Возваніе к благополезному подвигу“ (в справі збирання матеріалів з історії, етнографії і статистики Червоної Руси). На початку можна було бачити тут статті на такі теми, як: „Где що проти твердження, що наш руский язык не есть самостоятельный словенський язык, но наречъе польского“ (І. Галки), або „Быти нам общерусскими чи малорусинами?“ „Централизм Москвы и малорушна в дієцезії холмской“ (Гавришкевича), „Виходки на Костомарова“ тощо. Натомість пізніш з'являються вже статті скеровані на поборення українства, як Гогоцького про українофілів і подібне.

Частина національно-політична обіймала собою питання по точного суспільно-політичного життя, звертаючи велику увагу на питання церковно-обрядового характеру. Дуже уважно провадився тут огляд праці та подавалися промови послів до віденського і галицького соймів. Не меншу увагу приділено було шкільництву. Але найширше поставлений був відділ дописів. Зокрема, крім цінних дописів О. Кониського, звертають на себе увагу дописи з Києва про київську журналістику про пам'ятник Б. Хмельницькому, про польську шляхту в Україні, про „Спор України за язык в Харьковѣ“ і багато інших. Чимало дописів з Угорської України та інших місць.

В перших роках добре поставлений був відділ красного письменства, що визначався багатством творів таких авторів, як: Верниволя (О. Кониського), Куліша, Федъковича, Кралицького та інших. Пізніш твори українських авторів зникають. На їх місці з'являються твори К. Аксакова, Язикова та інших. Тут же і сам Дідицький у товаристві з І. Гушалевичем. Щодалі відділ цей біdnішає як кількісно, так і якісно, поволі сходячи на нішо.

Відгукки й оцінка.

На появлення „Слова“ відгукнулася „Основа“. Вітаючи часопис, висловила вона своє становище такими словами:

„Ми певні, що „Слово“ гідним способом виконає своє завдання... Вітаємо Русинське „Слово“, але не заховаемо від нього нашого

*

глибокого переконання, яке, можливо, поділяє вже з нами і редакція... „Слово“ тоді матиме успіх, тоді осягне мети, коли стане народнім не тільки своїм наміром, не тільки думкою, але і мовою. „Лучче своє латане, ніж чуже хватане, лучче своє лохматне, ніж чужеє прохатне“.

„Цієї народньої мови треба шукати не в книжках, а в живому слові народу: воно мусить бути головним джерелом і основою писемної словесності: з нього, як із пня, вона мусить розвиватися і розквітати.

Користаючись без розбору іншими мовами, що ми постійно помічаємо в галицьких русинських письменників, „Слово“ може досягти своїх сторонніх цілей, але не головної, і ніколи не стане живим органом народньої думки і чуття, ніколи не буде душою народного життя“.

Таким „мemento“ зустріла „Основа“ вихід „Слова“. Та це упімнення було марним. Пішло „Слово“ протоптаною стежкою, оцінку якої знайшло як серед українського суспільства, так на сторінках російських журналів. („Современник“, „Весник Европи“).

„На такі часописи, як „Слово“, — писали 1876 р. з Полтави до „Правди“ — дивимося ми, як на ворогів усього українського народу. Ми вже більше поважаємо „Московский Ведомости“, ніж „Слово“, бо запевне знаємо, що щоб не говорив Катков, — він говорить своє, а „Слово“ говорить за ті карбованці, котрі бере з Києва і Москви. Ми знаважаємо „Слово“ і його редактора не за погляди його, а за його зрадливість, проневірство і продажність“.

У „Современнику“ В. Чернишевський, зробивши в статті п. з. „Национальная безтактность“ загальний огляд „Слова“, спинився на мові, що її воно вживало.

„Хіба ж це малоруська мова?... Львівське „Слово“, — каже він — ґрунтуює свої права і надії на тому, що малоруське плем'я — плем'я 15 мільйонів людей“. — „Для чого ж — питает він — говорити про племінну єдність такою ломаною мовою, якою ніхто ніде не пише, крім Львова? I це тоді, коли „наші малороси — продовжують він далі — вже опрацювали для себе літературну мову, без порівняння ліпшу; для чого ж відокремлюватися від них? Хіба вона така далека від мови русинів, що ім треба писати іншою?“

„Ви йдете хибним шляхом — звертається Чернишевський до кіл, виразником яких виступило „Слово“. Для чого ви вигадуєте собі окрему ломану говірку, відокремлюєтесь від загальної малоруської літератури?“.

Ще яскравіше і виразніше характеризував тенденції мову, яку культивувало „Слово“, російський журнал „Вестник Европи“ в статті п. з. „Австрія, Германия и Славяне“ (квітень 1881).

Наші (в Росії) своєрідні слов'янолюби — читаємо тут — підняли нагінку на малоруську мову в Австрії і у Венгрії далеко раніш, ніж зважилися піднести її офіційно в самій Росії. Поставивши собі за завдання, невідомо для кого і для чого, довести тотожність малоросів з великоросами, ці пани задумали будь-що-будь примусити всіх молорсів говорити не інакше, як по-великоруському. Галицько-русський народ слухав все це, вболівав своєю гіркою долею, але розмовляти продовжував, розуміється, по-своєму, бож не міг засвоїти чужої мови подувом Святого Духа. „Ревнителі“ не збентежилися. Вони взялися і порадами і грошима підтримувати в Галичині львівське „Слово“, газету, що видається, на думку її редактора, рускою (російською) мовою, до якої ввійшли руські (російські), малоруські, польські та німецькі слова та звороти, але яка однаково чужа всім цим мовам. Кому доводилося хоч раз заглянути до „Слова“, той, звичайно, назавжди набуде пересвідчення, що видавання подібних дійсно жахливих творів є не просто зайва вигадка, а цілком шкідлива з політичного боку річ. Не можна уявити собі, що це теке. Це навіть не нестравна мішанина, подібна до мови „Слова“ — це до дикості безглазда нісенітниця“...

*„Слово“ на послугах російських державно-політичних
чинників. Розвиток московофільства в пресі.*

Відкривши своє справжнє обличчя, „Слово“ опинилося в невигідному матеріальному становищі, позбавившись поважної кількості передплатників. До того ж 1875 р. митрополит Сембраторович заборонив був духовенству мати і читати цей часопис, як також з тим же звернувся він і до всіх парафіян. В наслідок цього зацікавлені в існуванні „Слова“ російські політичні урядові чинники порушили справу про признання йому субсидії. Порушив це 1875 р. начальник Варшавської жандармської округи ген. П. Оржевський у листі до шефа жандармів Потапова.

„Взявши на увагу, — писав він у лютому 1875 р. — що газета „Слово“... єдиний за кордоном руський орган друку, що виявляє симпатії до Росії і Православія, чи не буде завгодно Вашим Властиям визнати доцільним призначити редакції цієї газети таємну грошову субсидію“.

На цей раз пропозиція успіху не мала. Але через рік справу було посталено в т. зв. Юзефовичевській Комісії — „для пресечения украинофильской пропаганды“. На підставі доповіді Юзефовича і думки Головного Управління в справах друку Комісія винесла таку мотивовану ухвалу (скорочено):

„Нарада признала одноголосно, что теперішній рух українофілів є небезпечним явищем, що не може бути далі терпимий,... визнаючи важливість і значіння цієї справи, (нарада) визнала необхідним по можливості протидіяти українофільському напрямку, який проявляється в друках в Галичині, що є ніби опорною точкою і підвалиною для наших київських українофілів. Єдиним надійним засобом для осягнення вищезазначеної мети може бути підтримка нашим урядом якогось органу-друку, що видається в Галичині... За спільним переконанням усіх, що взяли участь в нараді, слід було б з огляду на це дати підтримку галицько-русській газеті „Слово“...

Ген. Потапов звернувся до Юзефовича із запитом, в якому саме розмірі він вважає потрібним дати допомогу та яким шляхом і через кого мусіла б вона висилатися.

М. Юзефович подав суму в розмірі 2 000 гульденів річно. „Передачу ж цієї субсидії — писав він у відповіді — я вважаю найзручнішим доручити нашому Віденському Посольству, і йому не тяжко буде знайти для того приватний шлях, наприклад, через о. Раєвського, до якого міг би в певний час зголоситися той, хто має субсидію дістати“.

Наслідком всього цього, „Слово“ дістало субсидію від російського уряду в розмірі, що його вказав Юзефович. Пізніше була вона змінена на 6 000 гульденів річно. Крім цієї субсидії редакції „Слова“ була призначена і виплачувалася допомога від російського Міністерства Освіти в розмірі 500 гульденів річно, як також діставала вона допомогу ще й від Київського Слов'янського Комітету.

Так було до половини 1887 р., коли „Слово“ перестало виходити. Субсидія перейшла до спритніших людей. Одним із них був Осип Марков, що вдавав у Львові двотижневик „Пролом“ (1880-82) з додатком „Вече“ — „Новий Пролом“ (1883-87), „Червоная Русь“ (1888-91), а потім „Галицкая Русь“. З 1883 р. почав він же вдавати часопис „Галичанин“, що виходив (і по смерті О. Маркова) — аж до кінця 1918 р.

Побіч „Слова“ в шістдесятих роках минулого століття почали з'являтися й інші подібні йому часописи. Одні з них менш рішучі, другі більш виразні. Досить згадати тут хоча б такі, як „Дом и

школа“ І. Гушалевича, „Неделя“, яку 1865 р. починає видавати згаданий співробітник „Слова“, О. Попель, „Учитель“, що виходить з 1869 р. за редактора М. Клемертовича з додатком тижневика для дітей п. н. „Ластівка“ (1869-1881). З 1875 р. „Ластівка“ стає самостійним часописом для молоді і появляється двічі на місяць. З дальших органів — „Боян“ В. Стебельського у Львові, в якому друковано твори І. Аксакова, кн. Вяземського, Державина, М. Лермонтова, О. Пушкіна, Сологуба, Тютчева, Хомякова. Подібного ж роду — письмо для красавиць п. н. „Русалка“ — знову таки за редакцією Сев. Шеховича у Львові, „Русская Рада“ та „Голос Народа“ в Коломії і інші.

Та визначнішим серед усіх них, побіч „Слова“ стала „Наука“ І. Наумовича, що в 1871-86 рр. виходила в Коломії і Львові, як місячник для народу. Потім виходила вона під різними редакціями у Відні (1896-1901), у Чернівцях (1902), з 1906 р. знову у Львові. У перших роках виходив цей часопис доволі чистою, доброю народною мовою з багатим різноманітним змістом, з якого однак виразно пробивався дух царо-московільства. Змальовувала „Наука“ Московщину і тамтешнє життя найпривабливішими фарбами, далекими від дійсності. Ось, наприклад, один із таких малюнків:

„От якбисте — писала „Наука“ — заїхали до Росії, і якбисте пустилися в край глибше, то чим ближче до Москви, тим багатший народ і села дуже красні і багаті... В хатах в середині там так, як у нас в панських покоях... а вельможі, селяни і салдати живуть там, як брати“...

Так змальовувала „Наука“ Московщину. Образок гідний більше сторінок сатирично-гумористичного часопису „Страхопуд“ Ливчака, що 1863 р. почав виходити у Відні і з перервами виходив до половини 1860-х років, перенесений до Львова.

*Народження української народовецької преси
„Молода Русь“. Нова „Руська Трійця“.*

В той час, як мовковіфільський рух і його преса ширилися серед галицько-українського суспільства за матеріальною допомогою російського уряду та моральною, подекуди, підтримкою московського (російського) науково-літературного світу, ідея українська національного відродження та її преса знайшли собі підтримку з боку українського суспільства східніх українських земель з-під Росії. Йшла ця підтримка через українських літераторів та громадсько-

політичних діячів, як⁹ В. Білозерський, Ол. Кониський, П. Куліш, М. Драгоманов, М. Ковалевський, як також через таких меценатів в українському національному відродженні, як: Семиренко та Е. Милорадович.

Цією ідеєю національного відродження в першу чергу захоплюється молодь. Починає вона гуртуватися в „Громади“. Створюється організація „Молода Русь“, що довший час стає живчиком національного відродження. Побіч з молоддю стають і поодинокі представники старшого громадянства, як Ю. Лавровський, Ст. Качала, Заячківський, Т. Ревакович та інші.

Речником молодої громади стає її самостійна преса, а первім її органом — часопис „Вечерниці“, що починає виходити з 1-го лютого 1862 р. за редакцією Федора Заревича. Був він одним з трьох молодих українських патріотів тієї доби, що творили ніби другу „Руську Трійцю“ — Ф. Заревич, К. Климкович і Вол. Шашкевич, син Маркіяна.

Спільними силами запалили вони погасле багаття української національної ідеї, яку піdnіс свого часу Маркіян Шашкевич.

*„Вечерниці“. Їх характер, зміст.
Акція проти часопису. Припинення.*

Приступивши до видання „Вечерниць“, ця трійця виступила речником поєднання національно-культурного відродження з соціально-економічним визволенням на ґрунті національної одноцілості українського народу. Ця ідея вперше вкладена була до повісті Ф. Заревича п. з. „Хлопська дитина“, що з'явилася у „Вечерницях“ за підписом Юрка Ворони.

Крім Ф. Заревича та В. Шашкевича, який у другому році перебрав редакцію, близьким співробітником „Вечерниць“ був К. Климкович (Іван Хмара), який визначався публіцистичним талантом. Серед інших співробітників були: Ю. Федъкович, А. Вахнянин, Дан. Танячкевич (псевдо Грицько Будеволя), Е. Згарський та інші. Зі східніх українських земель: П. Куліш, М. Вовчок, Стороженко, Максимович, Костомаров, Лазаревський, твори яких тут появляються та зокрема багато поезій Т. Шевченка. Траплялися і дописи з України під Росією (Терезовського та інших).

Проти молодої громади виступили „словісти“, як їх називано за органом „Слово“. Почалася широка агітація. Але успіх мала

вона незначний. Молодь щораз більше горнулася під свій національний прапор і гуртувалася навколо свого органу.

Були тут рухливі і талановиті люди та не було серед них людей грошовитих, що відбилося на долі часопису. Досягнувши до місяця вересня 1862 р., мусіли „Вечерниці“ з ч. 34 в наслідок тяжкого фінансового стану спинитися. Але з 1-го листопала почали виходити знову.

Перейшовши до другого року видання (1863), відводять „Вечерниці“ ще більше місяця творам і працям авторів з українських земель з-під Росії. Та брак матеріальних засобів знову ставить видавців перед необхідністю припинення видання, на цей раз вже остаточно, що і сталося на 17 числі з 15-го червня 1863 р. Було це останнє число „Вечерниць“.

Наступник „Вечерниць“ — часопис „Мета“.

Програма, співробітники і зміст.

Упадок і відновлення видання.

Та не було це останнє слово тих, кого противники вважали незрілими фантастами, які скорше чи пізніше примушені будуть залишити свої мрії. В тому ж останньому числі „Вечерниць“ з'явилася оповітка, про видання нового політично-літературного вісника п. н. „Мета“. Вона мала появитися з початком другого півріччя 1863 р. як місячник під керівництвом Кс. Климковича, але він занедужав на очі і мусів здергатися від редактування. Щойно у вересні з'явилось це число, яке за мотто мало „В своїй хаті своя правда, і сила, і воля“, та програму, що її було подано такими словами:

„Скрізь у нас чується потреба такого письма, щоб було огнищем руської народної ідеї, розбуджувало б самовіжу народню, причинаєсь би до самостійного подвигнення народу з його упадку і до скірішого розвою його духовної жизні і вещественного добра на умовах єдиноможливих — на основі своєї народної істоти“.

Далі йде сама програма: „Самостайна народня література і народно-політичне становище — се есть те поле, на которому ворошнюю працею доконується в народах великого діла... Здобування самостайної народної руської літератури на основі одностайного розвою народної речі в письмі і мові, і береження від прямовання до якоїнебудь іншої слов'янської словесності, — отже, збереження рідної мови від язикової централізації, то одно діло.

Заступованнє гадки о народньому єдинстві і народній самостійності всього южно-руського люду і одзисканнє його прав природніх і політичних через розбудженнє його народньо-політичної чинності на законній дорозі — отже, з уваженнем двоїстих династичних і государственних інтересів, то друге діло. Одно і друге найде в нашему органі вірного заступника, широго робітника і невисипущого сторожа... В состав „Мети“ входить будуть статті двоякої грясті (змісту): Літературні і політичні. Будить отже поміщатися писані твори с краснорічної і наукової словности статті односяться до політичного, соціального, релігійного й культурного буту всього руського народу”...

Як би додатком до цих слів прозвучала стаття в ч. 3 п. н. „Письмо до громади“, підписана: „Невідомий з-поміж гурту“ (Д. Танячкович). Вказавши на придушене українське життя під Росією „Мета“ цим „Письмом“ гостро виступила проти становища староруського і московофільського табору.

Рішуче засуджуючи його, вона остаточно з ним зривала, простягаючи руку до українських земель за Збручем.

Цікавий, різноманітний зміст цього журналу, дописи про українське життя під Росією, цінні статті на політичні теми, зокрема К. Климковича — все це викликало не лише зацікавлення ширших кіл, але і глибоку симпатію до часопису.

Серед творів красного письменства, що з'явилися на його сторінках крім Шевченка¹, звертають увагу твори П. Куліша („Дума про Саву Кононенка, 1637 р. та інші“), Гребінки, Маринчука (В. Антонович), Мордовцева, Гургурдядька (псевдо), який дав поему п. н. „Могильні сходини“, що з'явилася в двох числах 1863 р. з такою приміткою редакції:

„Автор, посилаючи нам отсю поему, каже: — Придивіться ви до неї герненько; тут вам наш край, який він тепер. Отут та біда, що наш люд терпить і від історичної брехні, що у нас розпустили поміж народом, і від москалів, і від ляхів, і від жидів, і від інших всяких грабителів“...

З публікації національно-політичного характеру визначається стаття К. Климковича п. н. „Становище Руси супроти ляцько-московської борби“, яку автор, кінчає такими словами:

„Ляхи і москалі б'ються без відомости русинів, яких не признають обое. Який не будь кінець візьме тепершня борба, то непріготуваними він нас не застане... наша доля не ззаду нас, но перед

¹ Помилково серед творів Шевченка поміщено тут було „Ще не вмерла Україна“.

нами, і що ми тоді аж доберемося до неї, як зайдеммо своє місце в сім'ї слав'янській“.

Цікавий відділ дописів, зокрема з українських земель під Росією. В одному з таких дописів автор („Українець“) звертається з такими словами:

„Віруючи в симпатію братів галичан, віруючи в стару слов'янську правду, ударяємося до вас з нашим горем, просимо вас прийняти і заявить наш голос, як тільки ви справді ставите вашим ділом життя та добро народнє, а не сковані здалека теорії про московську силу, як живете своїм розумом, а не піддаєтесь під ману клирикалів, що вирошли в московських семинаріях та научились у них славити казеного Бога, затративши всяке чуття народнє, чоловіче та чесне“...

Далі йде опис народного життя, пише про народну освіту, про становище московської журналістики — „Русского Вестника“, „Вестника Западной и Югозападной России“.

„Опріч личної біди, українці виносять ще уніження невиносимі в літературі, більша частина журналів московських те і робить, що топтає в грязь українців, за те тільки, що вони українці“...

І закінчує: „Побачите, як цілий народ душать: бідних та темних різкою, голодом... бідних та просвітних теж голодом, поліцією, — Сибіром. Чи задушать нас, не знаємо, будемо боротися за свою правду, поки життя стане. Як же нас розвіють по великому світу та вже живої душі не останеться на Україні, то не поминайте лихом та з нашого приміру учиться розпізнавати, що таке Москва“.

В іншому дописі з Києва про ролю п. п. Гогоцького та Говорського і „Вестника Западной и Югозападной России“ — який, як ви отримуєте, — каже дописувач — то бачите сами його жандармський колір“.

Та чи не найціннішим є допис-огляд, що його подає Левко Гончаренко про Київський Університет п. з. „Значення Київського Університету для українського народу“, як також „Дещо про школи народні на Україні“.

Цінні сторінки „Перегляду різних часописів роз'яснюючих руське питання“, — отже те, що тепер ми назвали б „Українка“, як також „Ровесної (сучасної) літописи“. Врешті „Жива Словесностъ“ з відділом збірки пісень, оповідань і приповідок народних, одним словом всіляких забитків з неписаної словесності нашого люду“.

Надхненна „Молода Русь“ йшла зо всім цим до широких верств свого народу, здобувши тим собі назву „народовців“.

Все це непокоїло противний табір. Не задовольняючись своїми силами, шукав він допомоги серед ворожих українству реакціях кіл російського суспільства.

Слабі ще сили молодої громади національного відродження не могли витримати натиску агітації, наклепів, заборон. До того ж ще спричинилася хвороба К. Климковича та брак матеріальних засобів.

У січні 1864 р. видання „Мети“ було перервано на п'ятому числі. Ale в березні 1865 р. К. Климкович знову відновлює її, на цей раз вже як чисто політичний часопис, двотижневик.

Вихід відновленої „Мети“, як органу „народовців“, викликав ще більший гнів серед противників.

Розгорілася знову вперта боротьба, наслідком якої прийшов черговий упадок часопису. Протримавшись до листопада, з ч. 18 „Мета“ перестала виходити. Ale не з резигнацією. Навпаки, з певністю, яку редакція висловила такими словами:

... „Через три майже роки боровся наш орган, заступаючи щиро народній інтерес спротиву ягелонам польським і московським... Сходимо з поприща з тою непоколебимою вірою, що наш народ не вмре, не загине, мимо всяких ударів польських і московських централістів, що ми колись встанемо до дальшої боротьби могучі і сильні“ ...

„Нива“.

Одночасно з виходом „Мети“, як політичного часопису, задоволення літературних потреб перенесено було народовцями на спеціально „науково-літературний“ часопис п. н. „Нива“

Перше число цього часопису з'явилось 10 січня 1865 р. „наказ“, як додаток до „Слова“. Після того виходить самостійними декадними випусками (10, 20, 30 дні) за редакцією і виданням проф. гімназії Костя Горбала.

Замітним є „Слово редакції“ у першому числі: „Від часу як замовкли в нас „Вечерниці“, а на Україні „Основа“, немає літерацького часопису на всьому просторі рідної нашої землі, — писала редакція, не згадуючи чомусь „Мети“, яка перед тим виходила, як літературно-політичний часопис — а хто ж досі не добачив її скрізньої потреби? Кого не засумував той окaz нашої недійності? Най же, хоч на Вкраїні Московщина не дозволяє зложити орган хоч і найневинніший своїм прямуванням, іх бо в очі коле кожне

добро наше... але у нас, де заживаємо свободі і признання нашої народності, межи нами, галичанами, запустіла нива рідного слова, мов після впаду татарви, або їх сусудів... Пора нам, браття, взятися прихильніше до загального нашого діла. До праці, Громадяни!... разом скільки сили!...

,„Ниву“ жадаємо поставити органом письменського розвою нашого. Замовкла Україна, нам пора обізватися тим охотніш працюючи“...

Підкресливши далі, що часопис подаватиме „все, що іно появиться на широкому просторі землі нашої від гір Кавказу поза Карпати“, визначає редакція такі точки своєї програми, як: повісті, оповідання, народні перекази, поезії, історія, географія, етнографія, статті природописні, бібліографія, критичні замітки, вісті тощо.

Закінчується слово від редакції закликом до підтримки і сподіванням „прихильного в громаді привіту“.

Та не виправдалися ці сподівання. Вже в місяці липні з матеріальних причин на 20-му числі довелося видання припинити. Але, крім матеріальних труднощів, відбився на долі „Ниви“ ще і брак досвіду у веденні літературного часопису. Не пощастило „Ниві“ і нав’язати ширші зв’язки з українським літературним світом, зокрема з українськими письменниками східноукраїнських земель під Росією.

Все ж і те, що спромоглася дати в цей час „Нива“, було цінним вкладом до національної скарбниці молодого українського руху.

З припиненням „Мети“ перестає входити і „Ніва“, передаючи свої завдання новому літературному часопису, заповідженому редакцію „Мети“ в її останньому числі.

*Спадкоємець „Мети“ і „Ниви“
літературний часопис „Русалка“.*

„З новим руським роком 1866 — повідомляла „Мета“ — зачне входити у Львові літературний часопис п. н. „Русалка“ за редакцією Володимира Шашкевича. Тут же подано і широку програму часопису. Появилася „Русалка“ як тижневик у січні 1866 р. Духовим батьком її можна вважати О. Кониського. Вже наприкінці 1865 р. в листі до Федъковича поклав він на неї надії та закликав до співпраці. З появленням „Русалки“ став він найактивнішим її співробітником. Писав під прибраними іменами: Перебеня, Верниволя, Сирота, Маруся К., Журавель. Крім нього були серед співробітників

Дан. Млака, К. Климкович, В. Ільницький (Денис з над Серету) Ост. Левицький та інші.

Та надії О. Кониського не справдилися і то, головним чином, через редактора, який занедбав часопис.

Протримавшись три місяці, примушена була „Русалка“ припинити своє існування на 12 числі.

Сатирично-гумористичні часописи.

До початків 1860 рр. відносяться також і перші сатирично-гумористичні часописи. Першим з них був рукописний часопис п. н. „Клепайло“, який почав видавати А. Вахнянин, пізніш видатний національно-громадський діяч, основник і перший голова Т-ва „Просвіта“ у Львові. В редакції помагав Осип Савчинський. Виходив часопис до р. 1863. Одночасно, пізніший педагог і редактор львівської „Зорі“, Ом. Патицький почав був видавати свій рукописний сатирично-гумористичний часопис з ілюстраціями Дуткевича.

Ці два часописи боролися між собою. Тоді, як „Клепайло“ був наскрізь народним і писаний фонетичним правописом, часопис Партицького виходив етимологічним правописом. Була між ними перестрілка хоч і не загостра.

Часопис Партицького, що звався „Гомін“, був гостріший, часто підпадав конфіскаті семінарського начальства і тому примушений був міняти свою назву то на „Фірман“, то на „Жельман“.

Крім внутрішнього семінарського життя, відгукувалися ці часописи і на загальнонаціональні теми. Так, напр., „Гомін“ зачіпав „Вечерниці“, А. Голуховського, захоплення молоді „Хатою“ і зовнішньою українізацією.

„У нас Україна... Один вже запустив оселедця. З нас кожний уже цілу „Хату“ витвердив напам'ять“. Він же приносив чимало дотепних „телеграм“ на злобу дня, в яких чимало припадає „Вечерницям“, „Клепайлу“, „Слову“, „Страхопуду“ тощо.

Другий часопис Партицького — „Фірман“ — появляється багато ілюстрованим. Серед образків особливу увагу звертає вавилонська вежа української преси. На самому споді — видавець „Основи“. На карку у нього видавець „Слова“, далі вгору — видавці „Вестника“, „Вечерниць“, „Дом і Школа“. У віддалі — якийсь панок дивиться на цю вежу через льорнетку. Під образом підпис:

„Стовп бабілонський на Русі і помішані язиков“.

Не позбавлені дотепу й інтересу „Пророчества“, подані ніби в церковнослов'янській мові. Торкаються вони тогочасної преси, „Народного Дому“ і подібне.

Так, наприклад, в книзі III-ї Пророчеств сказано:

... И настанет время, где будет падене Руси и где снова прекратятся часописи и где будет временопись едини, сяже имя „Вестник“, як се и прежде бе“...

„Жельман“, що „входить, коли му ся хоче“, дав вступну статтю п. з. „Кто ми і що ми?“, в якій пояснює, що значить „Жельман“:

„Після нас і редактора „Основи“ — каже значить „Жельман“ тільки, що жельман іли жених“...

Як і попередні сатирично-гумористичні часописи, так і „Жельман“ відгукується на загальноукраїнське життя, підкреслює хиби, висміює поодинокі органи тощо.

Ось, наприклад, „Відозва Жельмана“ до його кореспондентів, в якій звертається з таким закликом:

„Понеже від якогочъ часу появляются в „Вечерницах“ лиш самі початки повісток, то ми просимо наших писателів, щоб нам лиши самі кінці повісток надсилали“.

Крім згаданих часописів Вахнянина і Партицького, виходив у Львові ще один рукописний гумористичний часопис п. н. „Відьма“. Хто видавав, не відомо.

Року 1864 у Львові появився і друкований сатирично-гумористичний часопис п. н. „Дуля“. „Зложена нерадою -громадою“. Вийшло тільки одно число. Хто був видавцем і редактором точно невідомо. Одні вважали Вол. Шашкевича (Ом. Огоновський), інші К. Горбала (Ол. Барвінський); врешті „Слово“ вважало видавцем Ант. Кобилянського, того самого, що виступив проти Б. Дідицького в обороні народної мови. Останнє припущення більш правдоподібне.

Наостанку 1869 р. вийшло в Коломії шість чисел сатирично-гумористичного часопису п. н. „Кропило“. „Правда“ зустріла його такими словами:

„Дотепів ми не судимо, а скажемо лише щодо язика, що сей подабає точнісінько на найкращий конгломерат з царства мінерального“.

Пізніше та ж „Правда“ дає і оцінку самого змісту цього часопису: „Нарікають деякі люди, — писала вона — що виходяче в Коломії „Кропило“ слабенько собі дотепне“.

На ці часи припадає вихід і москофільського політично-сатиричного журналу п. н. „Страхопуд“, перше число якого з'явилося у Відні 28-го березня 1863 р. за редакцією Йосипа Ливчака і виходив він тут аж до 1886 р. Року 1880 відновився у Львові, як письмо сатирично-політичне, а пізніше (1886 р.) — „Сатиричесно-политическая газета“.

*Москофіли і гр. Голуховський.
Часопис „Русь“.*

Тим часом до неприхильних народовецькому руху настроїв почали прилучатися виразні польонізаційні спроби. Йшли вони під протекторатом творця колонізаційної політики на галицько-українських землях графа Аг. Голуховського. Полягали ці спроби у використованні боротьби між москофілами і народовецьким рухом у своїх цілях. Шлях — підтримка народовців в поборюванні москофілів. Конкретний вияв цієї спроби в'яжеться з виданням у Львові часопису п. н. „Русь“, що почав виходити 1867 р. двічі на тиждень.

З кіл московських слов'янофілів із метою підтримки в Галичині т. з. „обединительної“ ідеї надіслано до львівського намісництва певну грошову квоту для передачі москофілам. Намісник А. Голуховський замість того повернув її на поборювання москофільського руху. Для того задумав використати молоді народовецькі сили. Звернувся до Ф. Заревича, запрошуючи його взяти на себе редакцію спаціяльного органу, яким і стала „Русь“. Ф. Заревич погодився. Але замість того, щоб стати на послуги польській політиці і бути лояльним супроти поляків, він поруч із рішучим поборюванням „словістів“ виступав також і проти польських змагань.

Основною провідною думкою редакції було твердження, що на українських землях не може бути ані Польщі, ані Москви з їх змаганнями і заличеннями в інтересах власної національно-політичної користі. Натомість підносило думку: „Лише самі в собі бачити маємо свою будучину і нашу силу“. А для того мусить бути сполучення всіх народовецьких сил.

Ширше розгорнув ці думки В. Шашкевич. У своїх дописах-статтях домагався він заведення української народної мови в школах і судах, зазначав вагу національного шкільництва, підносив потребу організації українського товариства для видавання українських творів і часописів. Врешті в одному з чисел піднесено було ним справу закуплення у Львові площи для пам'ятника Т. Шевченкові.

Сміливий, рішучий тон „Руси“ не був тим, чого хотів А. Голуховський, і після кількох конфліктів часопис припинено. Та думки, порушені ним, припали до серця і розуму не одному з українців. Зокрема ж живі думки В. Шашкевича, що були підхоплені молоддю, принеслися вони й серед старшого громадянства і сприяли народженню 1868 р. Т-ва „Просвіта“ у Львові.

*Поширення зв'язків зі східноукраїнськими землями.
Журнал „Правда“.*

В цих роках починає змінюватися літературний зв'язок західноукраїнських земель з українськими землями під Росією. В'яжеться він із виданням часопису „Правда“, що почала виходити у Львові 1867 р.

Перше число з'явилось 1-го квітня, як декадник (1, 11, 21 — кожного місяця), а в наступному 1868 р. перетворився на тижневик, поширивши свій зміст з літературного на літературно-суспільний і політичний.

Перший провід редакції був в руках Льонгина Лукашевича, одного з членів молодої громади, що купчилася перед тим навколо „Вечерниць“ та „Мети“. Пізніш редакцію перебрав Іван Микита, передавши її 15.II.1869 р. Анатолю Вахнянину. Головними помічниками при редакції були К. Сушкевич, пізніше перший голова Наукового Товариства ім. Шевченка, Е. Згарський, Ом. Партицький (проф. Тернопільської гімназії), М. Коссак, В. Лучаковський. Серед співробітників — визначніші імена з українських земель під Росією: О. Кониський, П. Куліш, який дав повісті — „Майор“, „Теклюся“ та статті, що відбивали його спір з російською пресою, Марко Вовчок (оповідання „Кармелюк“), О. Стороженко (початок — „Марка Проклятого“), М. Старицький, В. Білозерський, який дав сатиру на московофільський сатирично-гумористичний часопис „Страхопуд“ („Громадський суд над Страхопудом“), І. Нечуй-Левицький, що вперше виступив в західноукраїнському часописі („Гориславська ніч або Рибалка Панас Крутъ“ та інші). Крім того статті Костомарова, поезії Шевченка.

Серед співробітників західноукраїнських земель: О. Федькович, Дан. Млака, Ом. Партицький, Ф. Заревич, В. Шашкевич та інші.

Тут же заведено відділи: „Огляд літературний“, який вів Ол. Барвінський, та „Із уст народніх“.

„Правда“ стає лучником поміж всіма частинами українських земель. Це не могло бути байдужим для староруського-москово-фільського табору. Становище, яке чи не найліпше освітлює А. Вахнянин (один з редакторів) у листі до П. Куліша:

„Єсть у нас — пише він — каста людей і таких, що коли доведеться ім побачити де „Правду“, зараз і лютіші стануть гірш чорта, скоплюються за голову і бігають наче напосіжені по кімнаті, одним словом вони люті на „Правду“, а найбільш через те, що негодні її повалити. Дали б вони половину свого мерзеного віку, щоб закопати нас у землю, бо і не знати, справді, що скаже ім газда їх Катков“ (відомий україножер, публіцист, ред. „Русского Вестника“ та „Московских Ведомості“).

Та не так воріженські... Найгірше — брак зацікавлення серед своїх. Звідци і брак засобів. А до того ж наспіло ще й охолодження до „Правди“ з боку П. Куліша, який чимало допомагав та через якого йшла матеріальна допомога зі східноукраїнських земель.

А. Вахнянин та молоде галицько-українське громадянство прикладали всіх сил, щоб не допустити до упадку часопису. Ще 1870 р. з'явилось шість чисел. В останньому зверталося видавництво до читачів і передплатників із закликом про точність та вирівняння залегlostей, — попереджує про тяжкий матеріальний стан часопису, заповідає по літній перерві випуск трьох чисел в одній книжці і закінчує: „Побачимо кілько дійсно помічних другів ми маємо в Галичині“.

Та минули літні місяці, минув і вересень. „Правда“ не з'явилася. Настала перерва, що затяглася до квітня 1872 р.

*Спроба польсько-української угоди.
Її орган „Основа“ (1870-72).*

А тим часом настутили події, що характеризуються спробою українсько-польської угоди на ґрунті громадсько-політичного життя Галичини. Органом цієї спроби стає часопис „Основа“, заснований віцемаршалом галицького сойму, судовим радником котошим членом „Руського Собору“ Юл. Лаврівським.

Перше число цього часопису з'явилось 25-го вересня (7.X.) 1870 р. у виданні і за редакцією Т. Леонтовича. Виходив двічі на тиждень за програмою, в якій зазначено, що „Русини Галицько-Володимирського королівства признають конечність прямувати, на підставі нинішніх державно-правних відносин, до забезпечення свого на-

родньо-політичного биту і уладження своїх взаємин з поляками, як співобивателями сего краю в виді повної, законом установитися маючої, автономії обох народностей, рускої і польської, в згляді народнім, політичнім і церковнім, передовсім до відповідного засадам справедливости рівноуправнення свого язика народнього у всіх парослях життя прилюдного, іменно в школі, суді і уряді”...

Року 1872 Т. Леонтовича в редакції замінив К. Климкович. Серед співробітників були, крім Ю. Лаврівського, ще А. Вахнянин, Ст. Качала, К. Устіянович, В. Шашкевич та інші.

Року 1870 вийшло 27 чисел. Дальші числа появилися 1871 р. Цього ж 1871 р. у листопаді появилися два півмісячні випуски, що їх видав сам К. Климкович. Він же пробував тягти часопис ще й в 1872 р., але на числі 64 у серпні примушений був видання припинити.

Акцію Лаврівського українське суспільство зустріло із застереженням. Незабаром таке становище передалося і на співробітників. Відгукнувся і видавець петербурзької „Основи“ (1860/61). Він скфаліфікував факт назви часопису — „Основою“ — узурпацією, кажучи при цьому, що узурпацію назви „Основа“ треба розбирати не по юридичному. Вона мала літературну заслугу. Приймати на себе таке ім'я можна тільки тому, хто б міг піддержати те ж саме діло на його високості“.

Були спроби зреформувати часопис у напрямі радикальному, але не повелося. Тоді виникла була думка серед львівської молоді приступити до видання нового, окремого органу п. н. „Сторожа“. Але остаточно перемогла думка видання „Правди“, яка мала вже за собою традицію.

*Продовження „Правди“.
Допомога східноукраїнських земель.*

Сталося це під впливом київського українського громадянства, яке запевнило допомогу в розмірі 200-500 рублів. Таким чином вже напередодні припинення „Основи“ (14 серпня 1872 р.) появилось перше число п'ятого річника „Правди“ за редакцією проф. Ом. Огопновського. Виходила як місячник. По чотирьох роках до редакційної праці став молодий і багатонадійний журналіст В. Барвінський.

Року 1878 за редгування В. Барвінського та Маркела Желіховського „Правду“ поділено на дві частини: політичну (двічі на тиждень) і літературно-наукову, якої появилося дві збірки. Року 1879 спробу з політичним органом залишено і „Правда“ знову

почала виходити в попередньому вигляді. Протрималася вона до 1880 р., щоб знову відновитися аж через вісім років при інших вже умовах і з іншими завданнями. Серед співробітників цієї доби (1872-1880 рр.) у першу чергу треба згадати М. Драгоманова. Ставши співробітником „Правди“, він почав змагатися за вироблення тих підвалин національно-визвольної боротьби на всеукраїнському ґрунті, що особливо, були ним розвинуті в пізніших роках. Тут, на сторінках „Правди“, з'являються такі його праці, як: „Антиракт в історії українофільства“, „Література російська, великоруська, українська і галицька“ та величавий його протест проти ганебного акту 1876 р. (Заборони українства) п. н. „Література українська проскрибована урядом російським“.

Крім М. Драгоманова, І. Нечуй-Левицький („Кайдашева сім'я“ та інші, Ст. Руданський, П. Куліш, („Мальована Гайдамащина“), М. Старицький, О. Кониський (Перебенядя), В. Лиманський, О. Стороженко („Марко Проклятий“) та інші.

З письменників та наукових сил західноукраїнських земель приймали участь проф. О. Огоновський, що опублікував низку праць із шевченкознавства, а крім того, „короткий погляд на історію языків слов'ян, особливо ж на історію язика руського“ та інше. Тут же твори І. Франка, Ю. Федьковича, Д. Млаки, К. Устяновича, К. Климковича, Е. Олесницького, Ф. Заревича, („Бондарівна“, драма на 3 дії), А. Вахнянина про музику, О. Терлецького про галицько-русських народовців, С. Качали, О. Барвінського, В. Шашкевича та інших.

Крім наукових розвідок і творів красного письменства, давала „Правда“ місце політичним оглядам, бібліографічним заміткам і дописам.

У весь цей матеріал охоплює життя, його прояви та творчість всеукраїнського характеру, як це і було в „Правді“ у зв'язку з указом 1876 р. проголошено такими словами:

„Настигла пора для Галицьких русинів сповнити довг для цілої руської народності... Не забуваймо ні на хвилину, що на нас спадає вся відвічальність за долю і недолю нашого народу“.

Проте піднесене гасло всеукраїнства зустрілося з реакцією, якій підпала і поважна кількість народовців. Революційний рух під Росією та революційні настрої, що йшли звідти разом з фактом захоплення українських революційних сил загальноросійським революційним рухом почали викликати серед народовців підозріння, несмак, а звідси і знеочочення до поглиблення зв'язків, ба навіть

зречення їх. Це приводило до відходу з народовецького табору радикальної частини, яка приступає до організації свого політичного життя. Відбилося це і на „Правді“, яка 1880 р. примушена була припинитися.

*Перед українським громадянсько-політичним органом.
Український селянський часопис „Батьківщина“*

Стається так, що єдиним громадсько-політичним органом мало залишитися на західноукраїнських землях „Слово“. Здавалося вже, що для його діяльності відкривалося широке, чисте поле. Представники українського народовецького напрямку бачили в цьому загрозу. Це викликає думку необхідності мати свій політичний орган.

Тим часом з ініціативи і старанням Юл. Романчука народжується новий український орган, що скеровує свою увагу на українське село. Був ним часопис п. н. „Батьківщина“, що починає віходити з 1 жовтня 1879 р. Напочатку за редакцією Мар. Желіховського виходить він раз на два тижні, потім тижнево, а з 1886 р. старанням київської студентської організації, а головним чином О. Доброграєвої почав виходити місячний літературно-науковий популярний „Додаток“ до „Батьківщини“. З української інтелігенції, що взяла участь в цьому часописі, можна згадати А. Дольницького (Харко Таран або Х. Нарат) та Мих. Дорундяна. Обидва писали на правничі теми. Крім них — Д. Танячкевич, В. Нагорний, К. Устянович та інші. Року 1888 редакцію перебрав Мих. Павлик, повівши її в радикальному дусі. Симпатії до часопису серед ширших кіл українського суспільства зростали. Був він дійсно селянським часописом, в якому село само брало участь, писало про своє життя, про свої громадські порядки, про злидні, кривди і потреби.

Проте тверезе слово, захист селянських інтересів, інформації і літературний та популярно-науковий матеріял являв собою зміст „Батьківщини“.

Як свідчить І. Франко: „Батьківщину“... дожидали люди цілими громадами геть за селом, визираючи післанця, що мав принести номер із пошти, її відчитували письменні на цвінтарях, під церквою по неділях перед цілою зібраною громадою, що, слухаючи непривичних для себе слів, звісток і порад, забувала про їжу, і недільний відпочинок. Її слово було святе“...

Інакше серед старої інтелігенції. Вже на початках „Батьківщина“ викликала серед неї своїм напрямком застереження. Вбачали в ній впливи радикального і соціалістичного духа, дарма, що, як організатор і провідник (Ю. Романчук), так і співробітники в той час не були ані радикалами, ані тим більше соціалістами.

Та вже зовсім неприхильне становище зайніяла ця громада до „Батьківщини“ з приходом до редакції Мих. Павлика. Під впливом цього незабаром М. Павликів було відмовлено в співробітництві. Це в свою чергу викликало нездоволення на місцях. Почулися голоси протесту, а серед них голоси Вас. Стефаника та Леся Мартовича. Було це 1889 р. Після того „Батьківщина“ притрималася ще якийсь час, виходячи побіч з іншими органами, що почали вже набирати сили, і серед якої не останнє місце почала займати і преса українського радикального напрямку.

„Діло“.

Незабаром по виході „Батьківщини“ появляється новий часопис громадсько-політичної думки. Був це часопис, про потребу якого вперше піднесено було голос ще 1878 р. на загальних зборах Т-ва „Просвіта“ у Львові. Але особливої актуальності справа набрала після проги народовців при виборах до райхстагу у червні 1879 р.

Найвідданішим пропагатором, а потім таким же працівником нового часопису став згаданий уже молодий журналіст В. Барвінський. Було йому тоді щойно 19 років. Його заходами, разом з гімназійним професором Д. Гладиловичем, у грудні 1879 р. скликано в цій справі довірочну нараду. Відбулася вона під проводом Юл. Романчука при участі 36 осіб.

Справа не була легкою. Одної думки зразу не було. В. Барвінський доводив необхідність виступу з теоретичного і літературного становища на полі реальної політики. З думкою обережності виступав В. Навроцький, вказуючи на непідготованість інтелігенції. Переміг свою сміливою політчною думкою В. Барвінський. Ухвалено приступити до видання громадсько-політичного органу.

По обговоренні засад спинилися на справі матеріального забезпечення. В. Барвінський заявив, що залишає адвокатську канцелярію і готовий безплатно взяти на себе редакційну працю, запросивши до близчого співробітництва в ній Ів. Белея (Роман Розмарин), що мав 23 роки.

Так само приступили з безоплатною допомогою в редакції Юл. Романчук, а за ним Анат. Вахнянин, М. Подолинський, Ю. Целевич. Проф. Д. Гладилович зголосився безоплатно вести адміністрацію. Тут же ухвалено заснувати спілку видавництва, до якої зразу ж увійшло кільканадцять осіб. Внесок було встановлено в розмірі 50 злотих.

Першим вступив посол Ст. Качала. Він же значними сумами прийшов на допомогу видавництву в перших роках.

Названо було часопис „Ділом“ в противагу „Слову“, тобто: не словом, а ділом до ліпшого в народі.

Перше число „Діла“ появилося 1-го січня (14.1.) 1880 р. за фактичною редакцією Вол. Барвінського. З тактичних міркувань, впродовж перших двох років підписували часопис М. Коссак, як видавець М. Желіховський, як редактор. Лише з третього річника починає підписувати сам Вол. Барвінський. Та не довго так було. Цього ж року, на 23 році життя цей талановитий і багатонадійний журналіст і громадський діяч на віки відійшов з життя...

Спочатку виходило „Діло“ двічі на тиждень (1880-82), потім тричі (1883-87). На цей саме час припадає спроба митрополита О. Сембраторвича при допомозі польських політичних чинників протиставити „Ділу“ свій часопис п. н. „Мир“. Але не пощастило.

Вже в перших місяцях свого існування „Діло“ звернуло на себе увагу і здобуло 600 передплатників. Ця кількість в дальшому зросла. Разом з тим при матеріальній жертвенності найближчого гуртка громадян, а зокрема Ст. Качали та співробітників, при зразковій організації адміністративної видавничої праці Д. Гладиловича, з 1888 р. стає „Діло“ вже щоденним органом української політичної думки. І таким залишається воно поверх п'ятидесяти років.

По смерті Вол. Барвінського (1883) другим з черги редактором „Діла“ стає кандидат адвокатури А. Горбачевський, пізніше сенатор, при найближчій співпраці Ів. Белєя. Белей назабором перебрав до своїх рук фактичне редагування. На цьому становищі перебув він, як третій з черги редактор 18 років. Прислужився він до розвитку газети і то в часах найтяжчих. Головним співробітником його до 1891 р. був визначний того часу публіцист К. Кахникович. Близчими позаредакційними співробітниками „Діла“ за І. Белєя були: І. Франко, К. Устіянович, В. Навроцький, В. Коцювський, як також ціла група гімназійних професорів, як Юл. Романчук, Ю. Целевич, А. Вахнянин, Ол. Барвінський, правники — К. Левицький, Евг. Олесницький та

інші. З молодших О. Маковей, П. Кирчів, М. Струсевич, що довший час (до своєї смерті 1898 р.) був передовиком „Діла“

Року 1896 до складу редакції вступив проф. Ол. Борковський (до 1911 р.), заступаючи часом головного редактора. За цей час співробітниками були: В. Щурат, Вяч. Будзиновський, М. Лозинський, Льонгин Цегельський та інші.

По Ів. Белеєві редакцію „Діла“ перейняв Вол. Охримович, адвокат із Заліщиків.

Був це час, коли „Діло“, залишаючи свій компромісовий шлях, підносить бойовий тон у боротьбі з ворожими таборами: польським і москвофільським. До співробітництва стають нові молоді сили, що оживлюють зміст часопису. З них такі публіцисти, під пером яких оживають рядки „Діла“, як: М. Лозинський та Л. Цегельський.

По відході В. Охримовича редакцію перебирає Евг. Левицький, яку провадив в 1902-1906 рр.; його на короткий час замінює В. Охримович. Року 1907 головним редактором стає Л. Цегельський.

Настали бурхливі часи завзятої боротьби за український університет, завершенням якого було вбивство А. Коцка. Одночасно боротьба за виборче право та сама виборча акція. Соймові вибори до галицького сойму і політика гр. Потоцького, що привела до голосного в усьому світі акту М. Січинського. Все це виповнило сторінки тогоденого „Діла“, що стало центром і трибуном українського життя.

Від 1908-1911 рр. редактором був Яр. Весоловський, який зміг поставити часопис, справді, на високий журналістичний рівень. По Весоловському прийшов не менш вправний журналіст, Вол. Кушнір і врешті В. Панейко, за редакції якого „Діло“ застала перша світова війна.

З четвертого річника в „Ділі“ появляються імена декого з українських земель з-під Росії. Досить із них пригадати тут хоча б таких, як: М. Грушевський (псевд. Мих. Заволока), О. Кониський, Ів. Нечуй-Левицький, М. Комаров. Потім прилучаються І. Липа, Ол. Макаренко (псевд. Іван Тимошевський) та багато інших, як також низка українців-емігрантів (після 1905-6 рр.) як Вол. Дороженко, Андрій Жук, Гнат Хоткевич, М. Залізняк, В. Степанківський та інші.

Ця співпраця зміцнювала всеукраїнський характер єдиного довший час українського громадсько-політичного часопису, що розвинувся і зміцнів у пізніших часах та заслужив признання на сторінках інших часописів.

Спільним зусиллям усіх цих сил спромоглося „Діло“ перемогти всі труднощі й вийти на певний шлях, на якому не змогли вже встояти й моквофільські сили, плекані зовнішніми силами.

Але не позбавлений був таки часопис труднощів. Особливо виявилися труднощі під час нової спроби угової політики, що прибрала називу „Нової ери“ і не могла оминути сторінок „Діла“.

„Нова Ера“ та її органи.

Мала вона підготовний період. В'яжеться він з приїздом до Галичини 1882 р. П. Куліша з думкою примирення українців з поляками. Органом цієї акції мав стати часопис „Хутір“ за редакцією І. Ом. Левицького.

Не зустрівши відгуку, Куліш виїхав до Відня, де змінив своє становище в протилежний бік. Але кинута ним думка залишилася і промошувала собі стежку.

У дев'яностох роках у зв'язку із загальним політичним становищем, що загрожувало небезпекою війни з Росією, уряд під впливом міністра закордонних справ Кальнокого пішов назустріч українцям та зробив у тому напрямі натиск на поляків.

Намісник гр. К. Бадені і краєвий маршалок кн. Сангушко іменем польської шляхти погодилися на нав'язання стосунків з українськими народовцями. Вислідом цього був пам'ятний виступ у галицькому соймі Юл. Романчука (25.XI.1890) та піднесення надій на сповнення основніших потреб українського народу, що прибрало називу „Нової Ери“ в українському житті.

Приблизно на цей час припадають такі факти: серед польської шляхти Познані та Східньої Пруссії виникають думки і надії на колонізаційну акцію на українських землях під Росією. У зв'язку з цим певна частина у Києві робить спроби порозуміння з українським суспільством на противосковському ґрунті. Більшість в українському суспільстві від порозуміння стрималася. Пішла на нього тільки група на чолі з Ол. Кониським.

Ця акція збіглася з „Новою Ерою“ на західноукраїнських землях і відбилася на сторінках української журналістики Галичини.

Офіційним органом „Нової Ери“ став часопис п. н. „Народна Часопис“, а ідеологічним органом відновлена „Правда“ під проводом Ол. Барвінського, який заступив Юл. Романчука, що, зневірившись, відступив.

*Відновлення „Правди“. Як було її зустрінуто.
Характер часопису. Зміст і співробітники.
Значення „Правди“.*

У червні 1888 р. приіхав до Галичини Ол. Кониський. Ще перед Львовом у Тернополі порозумівся він з Ол. Барвінським у справі видання літературно-політичного часопису. Перебуваючи у Львові, почав він підшукувати співробітників. Звернувся і до М. Драгоманова з проханням написати для першого числа програмову статтю, на тему якої формулював, як „політичну програму України-Руси в її етнографічних межах“. Запросив також І. Франка, М. Павлика, Е. Олесницького з проханням дати для редакції своє ім'я.

Не бувши добре поінформованим про глибше заховані тенденції ініціаторів згадані особи, як і інші, приступили до співробітництва.

Незабаром ініціаторами видана була „Оповістка“ про видання часопису „Правда“. На підставі цієї оповістки „Зоря“ (Львів) такими словами віталаявлення нового часопису:

„Всяка часопись коли являється на світ, то голосить, що без неї от-от запалась би земля, і для того вона мусіла народитись, щоби спасті мир, поки ще не пізно. Але коли видавництво „Правди“ толкує про потребу нової часописі, то в тім не відходить від правди ані на волос. Тому всім серцем раді ми новому видавництву і широко його вітаємо та бажаємо, щоби якнакраще сповняло свою заповідь для гаразду найширшої нашої громади“.

По виході першого числа, що з'явилось у жовтні 1888 р. як I-ший випуск XIV річника, редакція „Зорі“ в ч. 21 з того ж року устами її редактора Ол. Борковського запротестувала проти наяв'язання часопису до попередньої „Правди“, як її продовження.

Висловивши здивовання, О. Борковський запитував:... „На якій іменно підставі редакція позволила собі назвати сей місячник річником XIV-им?“

Вказавши на те, що попередня „Правда“ була органом громадським, запитував він далі: „Чи ж так воно з сею новітньою „Правдою“? і відповідав: „Зовсім ні! Єсть це видавництво чи одного чоловіка, чи тісного якого кружка людей — до сего нам мало діла; досить, що *не видавництво громади*. Про замір сего видавництва, про його програму, про „Оповістку“, до послідньої майже хвилі навіть і не знати ніхто. Ба, скажу ще, що коли б було прийшло до якої небудь ширшої наради, то на мою гадку мимо хорошої взагалі програми на деякий уступ „Оповістки“ був би навіть ніхто не

важився писатись... для того то, і поки що єдино для того протестую рішуче проти названня сего місячника річником XIV, і я рад би на її винуску бачити слова „річник I“.

... „Новий місячник заповідається хороше і варт того, щоби зацікавилася ним якнайширша громада. Тільки при тім всім він зветься річником I-им, а не XIV-им!“

Протест цей мав той наслідок, що з видання знято було порядкове означення річника. Напочатку зовсім, а пізніш означуючи кожний річник лише роком його выходу.

У першому числі з'явилася програмова стаття, написана М. Драгомановим, але подана була без підпису автора і з деякими змінами. Це викликало гострий протест Драгоманова, а потім і зрешення від співробітництва.

У цьому ж числі з'явилася стаття і розвідка Франка.

Оцінку першого числа і зокрема програмової статті та писань І. Франка дав в „Зорі“ Ол. Борковський.

„Вступне слово від видавництва, — писав він — визначається ясним поглядом на наше положення і розумними гадками про дороги, якими нам добиватися ліпшої долі. Не менш хороша, а заразом повчаюча, стаття І. Франка „Політичний огляд“. У літературній частині замітна і цінна розвідка І. Франка про „Молодий вік О. Федьковича“ — з правдивою нетерпеливістю приходиться ждати її кінця“.

Незабаром політичне обличчя часопису почало виступати виразніше. Це потягло за собою відхід декого зі співробітників. Найвиразніше становище було зформульовано у вступній статті новорічного числа 1890, в якій редакція писала:

... „Судилося нам, галицьким русинам і полякам, відограти ролю, де в чому похожу на ту, яку відограв Піемонт для Італії. Судилося нам збудувати ті нові шляхи, якими наші брати укупі з нами повинні прийти до своєї „обітованої“ землі, до тієї землі, де світитиме нам усім сяєво правди, волі людського життя. Та земля — федерація... „Нехай нас охрещують, як кому подобається, а ми, що сили стане, служитимемо ідеї згоди на підставі реальної рівноправності“.

Підтвердила редакція це ж становище ще раз у наступному (1891) новорічному числі. Вітаючи братів поляків з Новим роком, вона писала:

„Русинам і полякам судилося посіяти перше зерно до будучої федеративної згоди життя... Тепер від слова берімося спільними силами до діла, до праці... стежка протоптана“.

Тут же зазначує „Правда“ своє становище до росіян та інших сусідів:

„Згода з поляками — каже вона — не значить вороговання з іншими сусідами нашими тим паче з найближчим нашим сусідом — народом великоруським чи московським... Ми, кажемо вдруге не вороги ніякого народу, котрий не ворог нашому і не змагається проти нашої самостійності національної, проти розвою нашого народу, нашої культури на ґрунті національному. Ми хочемо бути нами! От і все! Хто з великоросів се признає, той приятель наш і нашого народу, хто не признає — той наш ворог“...

По від'їзді О. Кониського до Києва ведення „Правди“ перебрав О. Барвінський, а підписували після Е. Олесницького, який зрікся після першого річника, Павло Кирчів, Ів. Сtronський і Ант. Bereznickий. Серед співробітників по відході М. Драгоманова, І. Франка та інших, були головним чином літературно-наукові сили з українських земель під Росією і в меншій кількості з галицько-українських земель.

Поза національно-політичним становищем, що його зайняла „Правда“ пощастило їм зробити часопис цікавим у літературно-науковій та інформаційній частині. У цілому змісті визначалися статті, що були відгуком на національно-культурне та громадське життя; тут же полеміка „Правди“ з іншими часописами („Зорею“, „Народом“ тощо.); присвяти пам'яті визначніших постатей з українського національно-культурного і наукового світу.

У частині літературно-науковій були розвідки, літературно-критичні праці та історичні огляди, етнографічні матеріали тощо. Досить згадати тут хоча б такі твори, як: „Україні“ В. Сивецького (Самійленка), його ж сатира „Патріотична праця“, переклад Дантової „Божественної комедії“, гумористична новеля „Ідейний чоловік“ та інші; рецензії В. Чайченка (Б. Грінченка), О. Шелухина, А. Кримського, П. Куліша та інших; з оповідань чи романів — М. Коцюбинського („На віру“); Л. Старицької-Черняхівської („Перед бурею“), П. Мирного, О. Кониського, Г. Дишканта („Музицька совість“), Дніпрової Чайки, а також Карпенка-Карого „Що було те мохом поросло“. З історичних та літературно-історичних праць і розвідок такі, як: проф. Ів. Кульчицького „Займанщина і форма займанщини на Україні“, К. Студинського: „Причинки до історії Унії“, „Пересторога“ — літературно-історична студія пам'ятника української культури; П. Крутіня „Нужди і потреби України перед Комісією Катерини II“; М. Уманця: „Антін Головатий, за-

порожський депутат і кобзар“, „Колонізація України від половини ХІІІ до половини ХV ст.“ та інші.

Тут же такі цінні праці, присвячені Т. Шевченкові, як: Д. Дяченка: „Психічне становище Т. Г. Шевченка за час від звістки про волю Лазаревського до офіційної звістки“, Т. Звіздочота: „Т. Шевченко в світлі європейської критики“; Любенського; „Суспільні і національні ідеали Шевченка“ та інші.

З етнографічних праць — О. Маковея, Ів. Нечуя-Левицького („Українські гумористи та штукари“), М. Колцуняка, В. Герасимовича, С. Юрковця. Поруч з тим містилося тут листування визначніших людей з українського національно-культурного і громадського життя, як: Листи О. Бодянського до Навроцького та Гн. Рожданського; Вол. Барвінського до брата Олександра, В. Навроцького, Льва Гузара; Ів. Беллея до О. Борковського, В. Климковича до Ол. Барвінського; Ф. Заревича до Т. Реваковича та інші. Тут же показчик листів Т. Шевченка.

Не менш цікавими і цінними були тут спомини, як, напр., Т. Реваковича про Ф. Заревича, в яких чимало матеріалів до історії часопису „Вечерниці“; О. К.-го „З життя в Полтаві“ та інші.

Цінні праці з краєзнавства та широко поставлений відділ „Вісті“, як також огляди, як Т. Звіздочота про національне питання в Росії; „Російська школа на Україні“, „Російські журналісти про Україну“, „Україна в цифрах“ тощо. Тут же з'явилася м. ін. надзвичайно цікава і цінна замітка (О. Ж-ъ) про українців у в'язниці Соловецького монастиря п. н. „Українці замучені в остrozі Соловецького монастиря“. Чимало місця відведено критичним та бібліографічним статтям і заміткам.

У публіцистичній частині та політичних оглядах цілий характер часопису виявлявся із одного боку, в гострій і влучній критиці російських порядків супроти українських національних інтересів, — а з другого, промовчуванням негативних сторінок в польському становищі щодо тих же інтересів. Виходило що з основного становища „Правди“, що його зайняла в польсько-українських взаєминах, і яке придбало називу „Нової Ери“.

Та не зважаючи на це останнє, не можна відмовити „Правді“ цієї доби того цінного значення в історії українських національних змагань, що характеризуються дальшим кроком по шляху з'єднання всіх українських сил на національно-культурному ґрунті.

Особливо ж підноситься її історичне значення, коли пригадаємо, що стала вона одною з трибун для українського слова в ту темну добу, яку довелося переживати українським землям під Росією.

*„Зоря“. Організація. Редакція. Зміст і співробітники.
Зв’язок із східноукраїнськими землями. Причини.*

Одночасно з „Ділом“ і „Батьківчиною“ починає виходити у Львові „письмо літературно-наукове для руских родин“ п. н. „Зоря“, перше число якого появилось 1-го січня 1880 р. за редакцією Ом. Патрицького. Виходив етимологічним правописом в формі 33x23,5 в 16 сторінок друку.

Напочатку часопис гуртував не лише представників народовоєцького українського табору, але були тут і з табору московофілів. Однаке назавжди став він вже чисто національним українським органом. Зміст — поезії Іл. Грабовича, І. Гушалевича, В. Масляка, М. Маркова, Дан. Млаки та інших, що своєю мистецько-літературною якістю не завжди досягали відповідної вартості.

Не далеко відходив від поезії і відділ прози, в якому мають місце, крім оригінальних творів, переклади російських авторів (Тургенєва, Шедрина та інших). Тут же в перекладі твори М. Гоголя, з оригінальних „Гальшка, княгиня Острозька“ І. Шараневича, „Марія, княжна руска“, історична повість з XII ст. Євг. Грушевського, як також оповідання Д. Лепкого („Недібрана пара“), Л. Сапогівського, К. Бобикевича, згаданого вже І. Грабовича та інших.

Більш цінною і цікавою була частина історично-літературна. Можна тут зустріти такі праці чи розвідки, як, напр.: Ом. Огіновського про Квітчину „Марусю“, або „Письма Галичан до Михайла Петровича Погодина в літах 1836-1861“, що їх подав Ів. Ем. Левицький. Є це листи С. Шевченка, Вагилевича і особливо цінні Д. Зубрицького. Так само не позбавлена була інтересу частина історична. Були тут праці К. Заклинського про літописи і літописців XVII ст., І. Шараневича про княжий Галич, передруки чи перекази за „Киевську Старину“ праць Костомарова, тут же І. Грабовича з історії республіки Новгородської тощо.

З інших матеріалів, що знайшли місце в перших роках „Зорі“ це матеріали етнографічного характеру Д. Лепкого, В. Лукича та інших, як також спеціальний відділ п. з. „З уст народніх“. В. Лукич в цих річниках подавав цінні огляди з національно-культурного життя на східноукраїнських землях. Врешті відділи, присвячені мистецтву й бібліографії.

Щойно з 1883 р. нав’язує „Зоря“ тісніші взаємини зі східноукраїнськими землями, як також притягає нові місцеві літературні і наукові сили на чолі з І. Франком.

З цього часу з кожним числом починає набирати часопис більш виразного національного і мистецького характеру. На його сторінках з'являються визначніші імена, з яких згадати хоча б такі, як: О. Пчілка, Л. Українка, Б. Грінченко, О. Кониський, В. Самійленко, Ор. Левицький та інші.

Наприкінці 1885 р. „Зоря“ переходить на власність Т-ва ім. Шевченка. Редакторами стають Ом. Калитовський, Гр. Цеглинський, а потім Ол. Борковський при найактивнішій, фактичній редакційній праці І. Франка. Поширюються зв'язки зі східноукраїнськими землями, наслідком чого збагачується зміст часопису. Але стається так, що під натиском певних кіл з народовецького табору І. Франко, як виразний представник радикального напрямку, усувається від редакції. Старша громада пробує якийсь час сама вести часопис. І хоч лінія зазначена перед цим продовжується, все ж незабаром виявляються істотні хиби в редакції. Це викликає необхідність реформи, що й наступає з приходом до редакції 1890 р. Володимира Левицького, Василя Лукича, як він називав себе в літературі. Був він представником молодшого покоління, радикальний в національних поглядах, рішучий прихильник духового поєднання українського народу на всіх його землях. Продовжуючи працю І. Франка, добре обізнаний з редакторською технікою, він всю свою енергію і знання впродовж шести років присвятив „Зорі“, вивівши її знову на шлях цінного і цікавого органу всеукраїнства.

В цей час переходить „Зоря“ на фонетичний правопис та приирає характер ілюстрованого часопису.

Крім вже згаданих з'являються тут твори таких поетів і письменників, як: М. Коцюбинський („Для загального добра“ та інші), Н. Кобринська („Ядзя і Катруся та інші), О. Кобилянська, С. Шелухин (С. Павленко), К. Студинський, що виступив з поезією, М. Грушевський (псевд. М. Заволока), що дає оповідання п. з. „Історія одної ночі“ та інші, І. Нечуй-Левицький („Старосвітські батюшки та матушки“), М. Вороний, Б. Лепкий, М. Чернявський, В. Щурат, В. Лиманський, Я. Щоголів, І. Франко („Захар Беркут“ та інші).

У відділі історії української літератури — праця Ом. Огоновського: „Історія літартури руської“, що викликала відгук у „Киевский Старині“, в критичній розвідці В. Коцюбинського в „Зорі“ та інші. Тут же літературно-критичні праці і замітки М. Грушевського („Українсько-русські драми“ та інші), О. Огоновського, Франка, Вахнянина, В. Коцюбинського, В. Щурата, А. Кримського, (про „Царівну“ О. Кобилянської та „Лиса-Микиту“ І. Франка і інші).

Багато поставлений був відділ життєписів та споминів, він дав чимало цінного матеріалу до історії українсько-національно-громадського і науково-культурного життя.

В останніх річниках заведено спеціальний відділ, присвячений студіям творчості Т. Шевченка. Між матеріалами опублікувала „Зоря“ м. ін. огляд чужинецьких голосів про Шевченка. Тут же цікава „Записка Головн. Управління в справах друку“ про Т. Шевченка, яку подав М. Вороний.

Часом на сторінках „Зорі“ можна було бачити також листування визначних представників українського науково-літературного життя, як, напр.: В. Навроцького, Ст Руданського, О. Бодянського та інших.

У відділі історії — праці І. Франка („До історії руської церкви з XVIII в.“ та інші), К. Заклинського, Ом. Калитовського та інших. Тут же праці з археології.

З праць статистично-економічних звертають увагу праці С. Жука, зокрема його розвідка про східні і західні українські землі п. н. „Де ліпше?“

Відділ етнографічний дав багато цінних праць, розвідок, збірок, матеріалів, головно Д. Лепкого та Б. Познанського, з оглядів якого зокрема цінними є праці, присвячені українській Вороніжчині („Подолю“) п. з. „Весна в українському селі“, „Великодній тиждень в українському селі“.

Багатий відділ бібліографічний пильно стежив за кожним проявом українського науково-літературного життя.

Врешті видання „Бібліотеки Зорі“, що в 1883 р. дала „Поезії Тараса Шевченка“, твори І. Франка, Дениса: „З ріжних країв і народів“; О. Калитовського: „Руска література апокрифічна“, Ом. Патрицького: „Слово о Полку Ігоревім“ та інших.

Часопису пощастило пробити мур, що ділив життя західньо-українських земель від українських земель під Росією. Особливо ж сильного розповсюдження на українських землях під Росією осягла „Зоря“ в 1890-96 рр., здобувши там понад 400 передплатників. Стала вона дійсним всеукраїнським органом не лише за змістом, але і в передплаті. Це звернуло увагу російської адміністрації та уряду, наслідком чого була заборона пропуску часопису, що тяжко відбилося на його фінансовому стані, довівши річний дефіцит до 4 000 корон.

Тим часом зроблений „Зорею“ зв'язок перервати не пощастило. І коли 1897 р. було припинено її видання, перейшов він до її спадкоємця, яким з початку 1898 р. став „Літературно-Науковий Вістник“.

„Літературно-Науковий Вістник“.
Початки, програма і характер часопису.

Восени 1879 р. з ініціативи проф. М. Грушевського Наукове Т-во ім. Шевченка вирішило зреформувати „Зорю“ в напрямі надання часопису значно ширшого характеру, по типу європейських ревю. На засіданні 3.XI.1897 р. було затверджено назву і програму часопису, його розмір і склад редакційного комітету.

Мотиви зреформування та програму подано було після того в оповістці, що з'явилася в ч. 21 „Зорі“ за 1897 р., такого змісту:

„Скорий культурний поступ нашого народу в останніх часах і зв'язаний з тим зріст його духових потреб між іншим давно давав себе відчути і в сфері літератури і белетристики. Заснована 18 років тому літературно-наукова часопись „Зоря“, віддавши важні прислуги нашему культурному життю, перестає вже своєю програмою задовольняти ці потреби. З огляду на це Наукове Товариство імені Шевченка... постановило з початком 1898 р. зреформувати „Зорю“, цебто розширити її програму і обсяг“...

Подано назву зреформованого часопису: — „Літературно-Науковий Вістник“. Виходити мав щомісяця за такою програмою; 1) Оригінальна белетристика і переклади з чужих літератур; 2) Оригінальні і перекладні статті про найважніші здобутки вселюдської науки і наш науковий рух; 3) Критично-літературні студії з нашого і чужого письменства; 4) З літератури і життя: хроніка літератури і культурного життя українсько-руського народу в Австрії і Росії; 5) Огляди літератури і культурного життя в світі слов'янськім і загальнолюдськім; 6) бібліографія.]

*Редакція. Співробітники і зміст
„Літературно-Наукового Вістника“.*

Підписувати часопис мав проф. М. Грушевський, а до редакційного комітету входили, крім М. Грушевського, ще О. Борковський, О. Маковей та І. Франко. Перша книжка з'явилася в січні 1898 р. за редакцією названого складу Редакційного Комітету.

Як саме народження цього часопису, так і ввесь час його існування до часів 1917-19 рр. тісно зв'язані з іменем проф. М. Грушевського. Зробив він з „Літературно-Наукового Вістника“ орган, що зайняв найповажніше місце в історії розвиту українського літературно-наукового життя національно-суспільної думки. Завдяки

невтомній праці, широкому світогляду, спертому на ґрунті історичної науки і всебічного знання, пощастило М. Грушевському зробити з „Літературно-Наукового Вістника“ один з найповажніших органів української журналістики, який звернув на себе увагу широкого культурного світу. Прислужився тому ще й незвичайний організаційний хист ініціатора і незмінного керівника часопису та вміння скупчити навколо нього відповідних людей літературно-наукової праці. Крім вже згаданих імен, що стали поруч з М. Грушевським, впродовж існування часопису притягнув він до редакційної праці людей, що визначилися своєю активністю та працездатністю на українському літературному, науковому і національно-громадському ґрунті. Досить згадати тут хоча б такі імена, як: В. Гнатюк, О. Олесь, що стали членами редакції, або Ю. Тищенко (Ю. Сірий), який, повернувшись з еміграції, приступив до праці під прибраним іменем П. Лаврова.

Серед співробітників були представники зі всіх українських земель. Наповнили вони журнал віквітом української літературної творчості.

Це ж тут вперше прозвучала „пісня половоцька“ і полинули паоощі „Євшан-зілля“ М. Вороного. Це ж тут Л. Українка розповіла про „Зимову ніч на чужині“ та свої „Мрії“, давши низку своїх творів-пісень. Тут же поезії Дніпрової Чайки, Н. Кибальчич, Б. Грінченка, О. Кониського, У. Кравченко, А. Кримського, П. Куліша (між ними „Маруся Богуславка“ та інші), Б. Лепкого, О. Маковея, В. Мови (Лиманського), С. Павленка (С. Шелухина), В. Пачовського, Ст. Руданського, В. Сивенького (В. Самійленка), що дав тут відому сатири „На печі“ та „Українську патріотичну думу“, М. Старицького, Ів. Франка, Як. Щоголєва, до яких пізніш прилучилися М. Рильський, Гр. Чупринка, П. Стак (С. Черкасенко) та багато інших.

У відділі прози і драми зібрав „Літературно-Науковий Вістник“ твори визначніших авторів, що світлими літерами записали свої імена на сторінках історії української літератури. Згадати хоча б Ганну Барвінок, В. Винниченка, Т. Бордуляка, Б. Грінченка, М. Грушевського (Заволока), О. Кобилянську та її повість п. н. „Земля“, як також „Через кладку“ та інші, Н. Кобринську, О. Кониського, М. Коцюбинського, А. Крушельницького, М. Левицького, Б. Лепкого, Л. Українку з її „Лісовою піснею“ та такими перлинами, як: „Над морем“, „Одержима“ та інші, О. Олесь („Над Дніпром“ та інші), Ів. Липу, В. Стефаника, Л. Старицьку-Черняхівську, Ів. Тобілевича (Карпенка-Карого комедія „Чумаки“ та інші), Ів. Франка в його „Перехресними Стежками“, „Мій злочин“ та інші, М. Че-

ремшину, М. Яцкова та довгу низку інших. Тут же чимало перевладів визначніших творів письменників-чужинців.

Поруч з тим поважне місце займають тут праці на теми українського письменства, критичні замітки, огляди тощо. Так, напр., М. Грушевський пише про „Царівну“ О. Кобилянської та про „Українсько-руське літературне відродження в історичному розвою українського народу“, дає оцінку творчості І. Франка, О. Маковея, Н. Кобринської, М. Черемшини та інших. Тут же праці і нотатки С. Єфремова, Б. Грінченка, Ол. Колесси, Ів. Франка („Із історії ‘московофільського’ письменства в Галичині“, „Леся Українка“ — критична студія, оцінки творчості В. Пачовського та багато інших). Літературні огляди дають М. Євшан, М. Шаповал, Ол. Грушевський, Ів. Стешенко, С. Русова та інші.

Не менш багатим був відділ публіцистичний. Тут знайшли місце праці з різних галузей поточного національно-громадського життя. Безперечно, чільне місце належить М. Грушевському, який талановито скерував думку українського суспільства, організовував її в єдине національно-ціле, цементував її для боротьби за національні інтереси. А поруч з ним І. Франкові, який взагалі довший час був душою журналу. Спиняючись, напр., на одному з найблюючіших фактів — територіальному поділі українських земель — підносить М. Грушевський і обґруntовує ідею національної єдності, кажучи:

... [Треба ровивати в них (в усіх частинах українських земель) почуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати різниці, які їх ділять] Звідси його всеукраїнство, підтримане таким закликом І. Франка до молоді:

„Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галичанами, не буковинськими українцями, а українцями без офіційльних кордонів... Ми повинні — всі без виїмку — поперед усього піznати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах,... і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим льокальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим успіхом, а головне, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді „практично частиною його“..."

Тому то сторінки „Літературно-Наукового Вістника“ несли до українського суспільства той цінний інформаційний матеріал, що був у різного роду статтях, працях, замітках із національно-культурного життя на всіх українських землях, з економічного життя, національно-політичного тощо.

Досить згадати хоча б такі праці Ів. Франка, як „Стара Русь“, або „За останніх десятиліть“ тощо; статті, присвячені науковому та національно-культурному життю на українських землях В. Дорошенка, С. Єфремова, І. Кревецького (видавництво, преса) та інші, або праці та огляди на економічні теми, як: М. Порша („Державний бюджет Росії“, „Економічні відносини України до інших районів на робітничому ринку“ тощо), І. Чопівського, А. Залізняка, М. Стасюка, В. Садовського та інших.

Тут же багаті огляди українського поточного життя, що їх провадив С. Черкасенко.

Врешті відділ бібліографії, що прислужився розвику українського національно-культурного руху, відгукуючись на всі його прояви, ба, навіть, найменші.

Все це створювало, той ґрунт, на якому виховувалися й зростали українські національно-культурні і визвольні сили, на якому зростала і міцніла ідея національної єдності та ширився серед української громади національно-суспільний світогляд.

*Як був зустрінутий „Літературно-Науковий Вістник“.
Передплата.*

Випускаючи „Літературно-Науковий Вістник“ видавництво звернулося в оповістці до українського суспільства з такими словами:

„Сподіваємося, що наша публіка з прихильністю стріне наші змагання і підможе їх матеріальною поміччю... То була б найліпша пам'ятка, на яку може спромогтися наша суспільність в столітню річницю відродження нашої літератури“.

Як відповіло суспільство на цей заклик найліпше можуть свідчити слова І. Франка. Роблячи підсумок за п'ять років існування журнала, він писав:

„Важкі були первопочини нашого видання... Ще не вийшла перша книжка Літературно-Наукового Вістника, а вже піднялися і залунали прилюдно голоси проти нього... і ось восени 1897 р. на однім деканальнім соборчику зібрані духовні признали потрібним запротестувати проти видання, якого ще не було на світі... і опублікували свій протест у клерикальній газеті „Душпастир“. Розуміється, що по виході перших книжок Літературного-Наукового Вістника ті голоси ще збільшилися; наперед настроєні проти нового видання критики, злочини та підкопи проти ріжних святощів там, де були б

не бачили їх у іншім виданню... До хору тих упереджених... прилучилися голоси й інших незадоволених у „Буковині“ та „Руслані“.

Подібним відгуком зустрінуто було Літературно-Науковий Вістник тоді, як він був перенесений до Києва.

Та не зважаючи на це, поява нового місячника викликала на провінції зацікавлення. Вже в половині першого року видавництво побачило, що видання Літературно-Наукового Вістника коли не зовсім оплатиться, то в усікім разі дасть лише невеликий дефіцит.

Найліпше цей відгук можна бачити з передплати в перших роках видання, що охопила собою, як галицько-українські землі, так українські землі під Росією та українське суспільство, розсіяне поза межами України.

Отже 1898 р. галицько-українські землі дали 625 передплатників (445 цілорічних, і 180 часткових). З них на першому місці — священики: 173 передплати (129 і 50); далі вчителі — 142 передплати (112 і 30). Не бракувало серед передплатників і селян. Правда, було їх у першому й наступних роках лише яких 2-3. Причиною такої кількості в значній мірі була висока, як на селянина, ціна передплати. Але фактом було, що чимало селян досить пильно читали часопис, випозичаючи його від передплатників учителів, священиків та інших. Можна це було помітити з дописів або і з тих відомостей про віча, на яких промовці-селяни не раз покликувалися на те, що було друковане в Літературно-Науковому Вістнику.

Українські землі під Росією 1898 р. дали 101 передплату (70 і 31). Буковина — 32 передплати. Поза українськими землями — в Європі, а також в Америці, здобув Літературно-Науковий Вістник цього року 41 передплату (з них 31 і 9).

Таким чином в першому році здобув Літературно-Науковий Вістник 799 передплат, з яких було 567 цілорічних і 232 часткових.

Приблизно таку ж кількість принесли і наступні роки з тією лише різницею, що 1899 р. кількість передплатників з-під Росії зросла до 155.

*Російська цензура і заборона передплати
Літературно-Наукового Вістника
на українських землях під Росією.*

Впродовж трьох років Літературно-Науковий Вістник, хоч формально не допущений російською цензурою, і хоч з тяжкою бідою, з перервами і перешкодами, все ж доходив до рук перед-

платників у Росії. Щойно весною 1901 р. впала на нього формальна і сурова заборона. Сталося це в наслідок акції „московофілів“, які сподівалися в такий спосіб підорвати небажане видання і очистити ґрунт для розпочатого свого „Сборника Галицко-Рускої Матиці“. Але з цим пляном їм не пощастило. Заборона хоч і вдарила по фінансовій сторінці журнала і на довші роки підрізала можливості його розвитку, але зусиллям видавництва і редакції осягнуто було того, що його існування могло досить тривко опертися на передплатниках з галицько-українських та буковинських земель, а також з-поза українських земель в Європі й Америці.

Так було до 1907 р., коли журнал був перенесений до Києва, де цензура зустріла його знову своєю пильною увагою.

*„Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“
у Львові.*

Цінною скарбницею українського наукового і культурного життя став другий орган, що вийшов з лона Наукового Т-ва ім. Шевченка. На цей раз вже стисло його орган, його „Записки“, що почали виходити у Львові з 1892 р.

Думку про це видання підніс був О. Кониський в статті, що з'явилася у „Правді“, про потребу зміни Т-ва на наукову установу з метою, щоб вона стала засновком майбутньої української Академії Нauk.

У зв'язку з цим Ол. Барвінський та Д. Гладилович поставили були на Загальніх Зборах Т-ва справу видання „Записок“. Збори ухвалили з 1890 р. видавати щорічно покищо хоч один том „Записок“ Т-ва ім. Шевченка. Okрім наукових статей, рефератів і вістей мала бути тут також історія заснування та плян і програма дальшої діяльності Т-ва.

Друк I-го тому мав початися у жовтні 1890 р. Посередником між Т-вом і науковими силами на східноукраїнських землях був О. Кониський. Він звернувся по праці першого тому до В. Антоно-вича, Лучицького, Мови, Нечуя, які приобіцяли їх виготовити, але на визначений термін їх не надіслано. Не наспіли й інші праці. Тому 1890 р. „Записки“ не вийшли. Не з'явилися вони й у 1891 р., хоч українські наукові працівники, особливо із українських земель під Росією, клали велику вагу на наукову діяльність Т-ва. Щойно в 1892 р., з хвилею зміни Т-ва на наукову установу, з'явився перший том „Записок“. А від другого тому з 1893 р. мали вони вже називати „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“.

Впорядчиком першого тому був Ю. Целевич, а двох наступних Ол. Барвінський. З 1895 р. редакцію „Записок“ перебрав проф. М. Грушевський, який і провадив її до 1913 р. У першому числі 1895 році випустив він 4 книжки, а від 1896 р. почав випускати по 6 книжок річно.

Так за його редакцією вийшло 110 томів „Записок“ із загальної кількості 155, що з'явилися до 1938 р., переживши і роки першої світової війни, коли хоч і в скороченому вигляді продовжували виходити.

Був це часопис, що містив праці визначніших наукових сил з історії України, українського письменства, філології, етнографії, краєзнавства, а пізніше — з природничих наук.

Крім основних праць, давав він місце для розвідок. Тут же заведено було відділ наукової хроніки з цінними оглядами наукового життя і зокрема оглядами часописів, що з'явилися на всіх українських землях в різних мовах. Врешті не менш цінний відділ бібліографії з рецензіями та рефератами наукових праць.

Цілий зміст „Записок“ вимагав би окремої студії. Тут треба лише зазначити їх величезну вагу і ту роль, яку вони відіграли у формуванні та організації української наукової думки, піднісши її до рівня загальноєвропейської науки.

*Політична диференціація в 1890 рр.
Партії і їх органи. „Руслан“ та інші.*

Тим часом 1890 рр. приносять на галицько-українських землях диференціацію політичної думки. Оформлюються такі політичні партії, як: Українська Національно-Демократична Партія, політичне становище якої відбивається в газеті „Діло“; Українська Радикальна Партія, що починає розгортати журналістичну діяльність через організацію власної преси; Українська Соціально-Демократична Партія на чолі з М. Ганкевичем, органом якої стає „Robitnyk“; далі „Католицький Русько-Народний Союз“ на чолі з О. Барвінським і своїм щоденником п. н. „Руслан“, що поруч „Діла“ займає в історії преси кінця XIX і початку ХХ ст. одне з поважних місць.

Крім матеріалів публіцистичного характеру на теми поточного суспільно-політичного життя, що відбивають становище Союзу до того чи іншого явища, в „Руслані“ знайшли місце, як твори красного письменства, так різного роду розвідки, наукові праці, спомини, листування тощо. Серед співробітників — Б. Лепкий (збірка новель

„Щаслива година“ та інші), О. Маковей (Ярошенко) з його збіркою гуморесок „Наші знайомі“, О. Кониський, Л. Лопатинський, Крушельницький, В. Щурат, що дав також переклади чільніших європейських поетів п. з. „Поезія XIX віка“, Окуневський, В. Бірчак, Ол. Луцький, Яр. Гординський, П. Карманський та інші. Крім того не публіковані на той час твори М. Старицького, Л. Могильницького тощо. З розвідок літературно-критичного характеру досить згадати тут хоча б такі, як: „Характеристика поезій Гулака Артемовського та Козаччина і гайдамаччина в Енеїді Котляревського“ К. Студинського. Праця ця з'явилася потім окремим виданням і викликала відгук І. Стешенка. На цей відгук відповів автор статтею п. з. „Котляревський і Артемовський“. Тут же Ол. Барвінського „Письменська спадщина бл. п. Костя Горбала“..., цікава праця Яр. Гординського п. з. „Іван Гугалевич і його творчість“, праці В. Шурата, О. Макарушки, Лопатинського, Б. Лепкого („З дослідів над Шевченковою „Наймичною“); врешті дві статті про „Москофільство в Галичині і в Австро-Угорщині“ та про „Вплив України на розвиток руського письменства в Галичині“, — обидві на підставі публікації К. Студинського: „Кореспонденція Як. Головацького в літах 1856-62“.

В. Барвінський дав низку історичних розвідок та статтей старшої доби історії України; Ів. Нечуй-Левицький про „Українських гетьманів Брюховецького та Тетерю“; Ст. Білінський — з історії утису українського елементу під польсько-шляхотським режимом; Н. Вахнянин „Причинки до історії руської справи в Галичині в літах 1848-70“; Яр. Левицький розвідку про Львівську Духовну Семінарію в літах 1887-91 та інші.

Зі споминів — в першу чергу О. К.: „Цікава сторінка з минулого“, в якій автор подає відомості про Т. Лебединцева, додає свої нотатки, як очевидець побуту Лебединцева у Львові та характеристику його і його праці на Холмщині; не менш цікаві тут же спомини Ол. Барвінського, О. Левицького та інші.

До всього того — сторінки з гуцульського життя і долі цієї галузки українського люду, що їх подав І. Попель, як також причинки до характеристики суспільно-культурного життя української колонії в Канаді, що їх дають кореспонденції П. Філяса п. з. „З Канадійської Руси“.

Та чи не найціннішою є кореспонденція українських діячів другої половини XIX ст., опублікована на сторінках „Руслана“ (1906 р. та інші) Ол. Барвінським п. з. „Матеріали до національно-політич-

ного і культурного руху Русинів“, що охоплюють листи: Вол. Барвінського, Ол. Барвінського, Мих. Грушевського, М. Жученка, Ст. Качали, М. Комарова, І. Нечуя-Левицького, В. Масляка, В. Мови, В. Навроцького, Ом. Огоновського, Т. Окуневського, Рудченка, М. Старицького, Д. Танячкевича, Ю. Федъковича, Вол. Шашкевича, Марк. Шашкевича та багатьох інших. Зокрема ним же подано було п'ять листів Ів. Нечуя-Левицького до редакції „Правди“, що кидають світло на тогочасні літературні взаємини між галичанами і східноукраїнськими землями.

Вже цей коротенький огляд свідчить про той цінний вклад, що його поклав „Руслан“ до української національно-культурної скарбниці.

*Українська радикальна і соціалістична преса
перед її народженням. Роля Драгоманова.
„Друг“.*

Народження української радикальної і соціалістичної преси тісно зв'язане з іменем Михайла Драгоманова. Як визначному національно-політичному діячеві і публіцистові М. Драгоманову не могло бути байдужим становище української преси. Опинившись за кордоном 1875 р., звертає він на цю галузь діяльності пильну увагу.

Був це час, коли на східноукраїнських землях під Росією українські сили пішли двома виразними стежками. Однією з них була стежка опортунізму й виключно культурної праці, другою та, що повела активні сили до загальноросійських революційних організацій.

На західноукраїнських же землях, з одного боку, буйним цвітом розцвітало т. зв. москвофільство, а з другого, нахил до польсько-українського братання.

Течія, на чолі якої став Мих. Драгоманів, виступила з гаслом організації української національної політичної думки. Знайшла вона м. ін. свій вираз і в тезах, поставлених М. Драгомановим для журналістичної діяльності. Зформульовано було іх в конспекті до одного з передбачених часописів („Поступ“). Як спеціальні завдання для тогочасної української журналістики ці тези ставили:

„1. Оборону національності та її волі й збудження потреби національної єдності в усіх ділянках нашої країни.

2. Вишукання в минулому і теперішньому ознак національної сили, змагання до волі й самостійності, організуючих інституцій

і т. п., вишукання найпрактичніших способів досягнення повищої цілі.

3. Наповнення рамок національності здобутками всесвітньої культури в громадському житті, письменстві й мистецтві“.

Щодо внутрішньої організації журналістичної праці, зокрема редакторської, визначив М. Драгоманов становище в одному з листів до Ів. Франка такими словами:

„Не зражайтесь двома редакторськими хоробами: а) вважати публіку за дуже дурнішу від писателів, думаючи, що, мовляв, того і того публіка не розбере, тим не зацікавиться і т. п. Давайте всяку серйозну справу публіці, розкажуйте просто, але серйозно, і публіка розбере; б) не вважайте сотрудників дурнішими від себе: підберіть людей по власному вибору, умовтесь з ними в основнішому, — а далі давайте їм волю робити, а особливо не відкладайте розмови про справи пекучі до того часу, коли самі зберетесь поговорити може й ліпше, ніж готовий сотрудник в готовій статті... паче всього не політикуйте... починайте зразу з ясного напрямку. Можете не писати осібної програми, але робіть так, щоб у кожній статті чулось, що у Вас вона єсть, і принципи й система проводу їх“...

Виходячи з соціальної структури, М. Драгоманов підносив засади національного визволення, нерозривно зв'язуючи їх з соціальним визволенням шляхом національної політичної самоорганізації.

Були це засади, до яких тогодине українське суспільство в переважаючій більшості ставилося не лише із застереженням, але часом і відверто вороже. Тому вони не могли знайти місця на сторінках української преси того часу. Для поставлення і розгорнення їх потрібні були нові органи.

Увага М. Драгоманова звернулася до молоді, що видавала в той час свій орган п. н. „Друг“.

Був це орган „Академічного Кружка“. Почав він виходити з 13-го квітня 1874 р. двічі в місяць як „Письмо для белетристики і науки“ за редакцією Ієрона Кордасевича, а потім Алексія Зофієвського та Л. Павлиша.

Серед співробітників були тут такі представники московільства, як: Осип Марко, О. Авдиковський, І. Наумович, тут були М. Павлик, який виступив з поезіями та статтями на теми літературні та етнографічні та Ів. Франко (Мирон Джеджалик), з творів якого появилися тут такі, як: „Наймит“, оповідання „Борислав“, „Казка“, повість „Петрії і Довбущуки“ та інші, як також кілька розвідок та нотаток.

Зв'язавшись з Ів. Франком та М. Павликом, як з надійнішими і найактивнішими представниками цього органу, М. Драгоманов опублікував на його сторінках три листи, в яких зо всією силою аргументації виступив проти московіфільства і рутенства. Наслідком цього сталося те, що українська молодь почала відходити від московіфільства, а серед неї в першу чергу І. Франко і М. Павлик. З 1877 р. зі сторінок „Друга“ зникли імена представників московіфільства, натомість з'явився тут лист М. Драгоманова до редакції „Правди“, та на її сторінках не знайшлося місця. Був це лист п. з. „Опізнаймося“, в якому М. Драгоманов виразно зформулював своє національно-державне становище та шляхи національного визволення.

Цей рік був останнім для „Друга“, після якого, при активній праці І. Франка і М. Павлика, народжується українська радикальна і соціалістична преса.

*„Громадський Друг“ та його спадкоємці.
Збірник „Дзвін“ і „Молот“.
Нездійснений часопис „Основа“*

Першим таким органом стає літературний і політичний місячник п. н. „Громадський Друг“. Цю назву запропонував був М. Драгоманов, як би нав'язуючи до попереднього „Друга“. Він же організував для нього і ту фінансову базу, що дала змогу почати видання. З фінансовою допомою прийшли „Київська Громада“, Олена Пчілка, українці з Одеси, Драгоманов та інші.

Приступаючи до видання, І. Франко і М. Павлик поставили завданням створити часопис типу товстого журналу. Та не так сталося, як гадалося. Появилося всього двоє чисел. Перше — 13-го квітня 1878 р. в шість аркушів друку, в кількості 600 примірників і друге — 11-го травня того року.

Серед співробітників, крім М. Павлика, який одночасно був видавцем і відповідальним редактором, і який опублікував тут м. ін. свою „Регенщукову Тетяну“, оповідання „Юрко Куликів“ та вірш „Плачуть сестри ревнє“... були М. Драгоманов, який дав низку дрібніших нотаток, переважно під різними криптонімами та статтю за підписом К. В. (Кирило Василенко) п. з. „Пригода Д. Іловайського в Галичині“, маленька картина із слов'янської патології та інші, Евген Борисів („Самогубство російського ряду на Вкраїні“..., „Дещо про релігійні секти на Україні“, „Як живеться українському

народу“ та інші), Хв. **Вовчок**, **Ф. Василевський**, (Софрон Крутъ), що був добровольцем у Сербії, дав більшу працю про Сербію та кілька дрібних нотаток про балканську справу, О. Терлецький, І. Франко (Мирон), що дав низку поезій.

Тут же початок його „Boa Constrictor“ та нотатки про життя і побут селянства в Україні і у Франції та інші. Врешті кілька перекладів праць на громадсько-політичні теми та бібліографічні нотатки.

Як було зустрінуто вихід „Громадського Друга“, можна довідатися з листів М. Павлика і І. Франка до М. Драгоманова: ... „всі лютяться на ч. 1 „Громадського Друга“ — писав М. Павлик — і настрашилися того, що за нами все більше йде молодіжі“...

По виході другого числа він же писав: „Самого „Громадського Друга“ рвуть та читають: молодіж з прихильності, старі і „народовці“ зі злости, а крім того *народ*“...

Теж писав І. Франко:... „молодь горнеться до нього („Громадського Друга“), читає, подає з рук до рук“..., „Молодіж, котра досить радо горнеться до „Громадського Друга“, взяли в крипи, грозять ексклюзіями та арештами всякому, хто з нами перестає, тягнуть по канцеляріях та допрошуують — но пекло та й годі“.

Не обійшлося і без критичних зауважень з боку прихильників, від молоді — віденців, які закидали виданню відсутність виразної програми тощо.

Гірше була справа з передплатою. Повідомляючи Драгоманова про вихід першого числа, М. Павлик подає кількість передплатників на цей час. Було їх... 12. Не ліпше і по виході другого числа: ... „таких, що *можуть* заплатити — 15, писав він — іншим треба давати даром“...

Так само писав і Франко:... „Передплатників у нас до 15, котрі поплатили по 50 крон або 1 гульден дорівнював 10 кронам“.

Підбиваючи потім підсумок для цілого видання (разом зі зб. „Дзвін“ і „Молот“) Павлик зазначував, що з передплати і розпродажу поступило найбільш 100 гульд.

Обидва числа „Громадського Друга“ підпали конфіскаті. Перше — частково, друге — в цілості. У першому сконфісковано було повністю вірш І. Франка (Мирона) п. з. „Товаришам з тюрми“, у двох місяцях статтю М. Драгоманова (К. В.) „Пригоди Д. Іловайського“, редакційну дописку до неї та редакційну вставку до статті Е. Борисова (Е. Б-ва): „Дещо про релігійні секти на Україні“ разом із „Попівським сумлінням“, записаним, буцім то з уст народу — сатиричний вірш Анни Павлик.

Друге число підпало конфіскаті за вірш І. Франка: „Невольники“, оповідання М. Павлика: „Регенщукова Тетяна“ та за уривок з повісті Золя: „Провина абата Мура“ п. н. „Природа а церков“.

Редактора М. Павлика засуджено на шість місяців гострого арешту. Постало питання перетворення часопису на двомісячні збірники. Ця форма позбавляла від безпосередньої цензури та за-безпечувала від можливої конфіскати. Перший такий збірник вийшов п. н. „Дзвін“. Появився він замість „Громадського Друга“ чч. 3 і 4, в розмірі 7 друк. арк. Другий п. н. „Молот“ — замість чч. 5-7 розміром в 13,75 арк. друку.

Тут було позакінчувано розпочаті в „Громадському Другові“ матеріали та опубліковані нові (Ів. Франка „Каменярі“, „Критичні письма о галицькій інтелігенції“, „Література, її завдання і най-важніші ціхи“ та популярний виклад соціалістичних думок — „Моя зустріч з Олексою“ та інші, М. Павлика, З. Старицького: „До молодіжі“, О. Пчілки та інші.) Зокрема принесли ці збірники низку розвідок та статтей про соціально-економічне становище українського селянства і робітництва.

На „Молоті“ видання збірок припинилося. Натомість гурток студенської молоді, що купчилася навколо цих завдань на чолі з Ів. Франком, задумав видавати двотижневик п. н. „Нова Основа“. До реалізації не прийшло. На перешкоді стали дві причини. Першою була відсутність особи, що взяла б на себе функцію відповідального редактора, зв'язану не тільки з неприємностями поліційними, але й з неприязнню з боку ширших кіл, головно старшого громадянства, яке наприхильно дивилося на подібні видання. А серед самих ініціаторів ще не було нікого, хто міг би цю функцію перебрати на себе з огляду на вік (треба було мати не менше 24 роки). Другою причиною було появлення часопису „Батьківщина“, що зменшило зацікавлення запроектованим часописом на місцях.

*„Громада“. Її завдання. Перехід „Громади“
на періодичне видання. Відгуки та їх наслідки.*

Рівночасно старанням М. Драгоманова, при безпосередній підтримці київської та одеської громад, приступлено в Женеві до видання збірника п. н. „Громада“, що поставила своїм завданням: 1,... „описувати життя українських людей в Росії й Австро-Угорщині, теперішнє і минувше, а найбільше життя чорноробів, селян — в яких уся сила України“..., 2,... „передавати українським громадам

здобутки всесвітньої науки й праці громадської“, і 3,... „списувати подібне українському життю, життя найближчих до українців сусідів найподібніших їм долею“...

Вийшло п'ять книжок цього збірника. Опубліковано було в них низку програмових, публіцистичних та інформативних праць. В першу чергу з них звертає увагу „Переднє слово до „Громади“. Дає воно критичний огляд становища українського народу та засади його визвольних змагань. З інших праць: М. Драгоманова „Україна і центри“, „Шевченко, українофіли й соціалізм“ та „Народні школи в Україні“, його ж низка інформаційно-публіцистичних статей, що визначаються гострою критикою умов, в яких перебував український народ. Тут же праці Хв. Вовка, В. Навроцького та інших.

По четвертій книжці стає „Громада“ періодичним виданням (дволітнім) за редакцією М. Драгоманова, М. Павлика та С. Подолінського. Головним ініціатором переходу „Громади“ на періодичне видання був С. Подолінський. Син поміщика на Чернігівщині, був він учнем українського економіста М. Зібера. Опинившись за кордоном, став він близько до М. Драгоманова і „Громади“. Бере на себе фінансування і перевід збірника на періодичне видання. Таким чином на початку 1881 р. з'явилось перше число „Громади“, вже як журналу з програмою, підписаною М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолінським. Обіймала вона справи політичні, господарські та освітні. В справах політичних ставилося змагання за самостійність для вільної спілки на всіх українських землях; в господарських зверталася увага на розвиток кооперації; в освіті — позитивна наука в питаннях природничих і господарських.

Розвинутися цьому журналу не пощастило. Появилося тільки два числа. З опублікованих тут праць звертає на себе увагу М. Драгоманова п. з. „Мужицькі бунти й письменні бунтари“. Принесла вона чимало гострої критики російських революціонерів за їх централізм і соціалістичне неутралітет, що викликало вибух гніву з боку їх представників.

Та не лише серед російських революційних кіл викликала „Громада“ гнів. Солідаризувалися з ними і найреакційніші російські кола на чолі з „Кievлянином“ і його патріоном Київським ген.-губернатором Чертковим.

Завзяту боротьбу почало було „Кievлянином“ з кінцем 1880 р. З переходом на періодичне видання — виступи „Кievлянина“ скеровано також персонально і проти С. Подолінського. На його сторінках почали з'являтися відверті заклики до батьків Подолінського.

Акція мала успіх для „Киевлянина“ й інших. С. Подолінський опинився в тяжкому матеріальному становищі, а разом із тим відбилося це і на його моральному стані. Відбилося це і на його здоров'ї, що привело до передчасної смерті.

„Громада“, як журнал, перестала виходити. Було після того ще видано одну (п'яту) книжку збірника, на якій видання було припинено остаточно...

Українське ширше суспільство не підтримало цього видання. Засади, які висунула „Громада“, не зустріли відгуку, бо ґрунтувалося на соціалістичних ідеях національного визволення, що характеризувалися такими рисами, як: нерозривність національного і соціального моментів, розуміння українства як національно-політичного руху в противагу виключному, стислому культурництву, радикалізм національної політики і врешті практичне всеукраїнство чи соборність, оперте не на словах, гаслах чи побажаннях, а на ділі.

„Світ“. Його характер, співробітники і зміст.
Упадок і його причини. Нові спроби.

Тоді ж, коли женевська „Громада“ почала виходити як періодичний орган, у Львові Ів. Франко з І. Белеєм, колишнім співробітником „Друга“ (пізніш редактором „Діла“) та з деякими іншими молодими, як: Данилович, Олеськів приступили до видання ілюстрованого літературно-політичного часопису п. н. „Світ“.

Був це місячник, що почав виходити у Львові з 10-го лютого 1881 р. за редакцією І. Белея. Програмово намагався він йти шляхом попередніх видань. Різноманітний своїм змістом відбивав він радикальну думку представників всіх українських земель.

Серед співробітників його, крім вже згаданих, були: М. Драгоманов, Ост. Терлецький, В. Коцовський, Хв. Вовк, Е. Борисів. Тут же виступив на літературну ниву Б. Грінченко (псевдо Ів. Перекопітоле), був тут і О. Кониський, який надіслав початок своєї праці про історію української літератури, в якій подав недруковані ще тоді твори Гулака-Артемовського, Куліша, Костомарова у супроводі літературної характеристики письменників.

З красного письменства перше місце займає тут повість І. Франка „Борислав сміється“, що, на жаль, не була скінчена. Далі сатиричні нариси О. Кониського та І. Белея („І ми — люде“), так само сатиричний нарис Ром. Розмарина (І. Белея) п. з. „В один час“ та інші.

З поезій — твори і переклади Ів. Франка, твори В. Лашанського, Е Борисова, О. Кониського, Перекотиполя (Б. Грінченка) та інших.

На теми науково-публіцистичні появилися тут „Мисли о еволюції в історії людства“ Ів. Франка, в яких автор подав синтезу свого соціалістично-політичного світогляду. Його ж праці з Шевченкознавства, в яких особливу увагу присвячує поемам „Сон“ і „Кавказ“.

,„Сон“, — каже він, — це велике оскарження „Темного царства“ за теперішні і мунувші кривди України... „Кавказ“ — це огнista інвектива... се може найкраще свідоцтво щирого людського чувства поета“. Тут же його „Огляд української літератури за 1880 рік“.

Під заголовком „Знадоби до вивчення мови й етнографії українського народу“ подав І. Франко чотири монографії, з яких одна звертає особливу увагу, а це: „Дітські слова в українській мові“.

Він дав статистичну студію: „Промислові робітники в східній Галичині в р. 1870“. На подібну тему подано було тут статтю О. Терлецького: „Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах“. М. Драгоманов дав кілька статтей („П'янство, штука і свобода“, „Війна з памятю Шевченка“). Врешті праця Костомарова, опублікована без підпису, що викликало ogірчення автора. Кілька рецензійних праць В. Коцовського, Корженка та інших. Цінним вкладом були автобіографії І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка та О. Кониського, як також біографії: Міклошіча (написані Іgn. Онишкевичем), Яна Неруди (примаса Соботки, ред. чеського часопису „Светозор“, Прага), Достоєвського (Хв. Вовчка).

В цілому часопис заповідався бути свіжим, цікавим і різноманітним. Це дало підставу в червні 1881 р. часопису „Зоря“ дати йому таку оцінку:

„На місце „Правди“ — писала „Зоря“ — виходить тепер „Світ“ — газета вправді більше радикальна, але безперечно з великим таланом редакторана“.

Але зустрівся „Світ“ і з іншою оцінкою. Дав її М. Драгоманів. Визнаючи початок часопису добрым, він все ж гостро критично поставився до його редактування. Хибою вважав випадковість матеріалу та поділ статтей на дрібні шматки.

„Світа“ добрий початок — писав, напр., він у літку 1881 р. до І. Франка, — але дуже кружковий, народнього і сучасного в ньому мало“. А в листопаді 1882 р. в листі до нього ж відповідав:

„Питаєте мене про „Світ“. Звісно, коли б можна було його вдергати, то добре б, тільки треба його до коріння змінити, Не

розумію я, яка нужда набивати газету¹ манісінськими кlapтиками великих статей. Я, напр., кинув читати навіть „Борислав сміється“. Як скінчите, тоді за разом прочитаю. Далі треба якось оприділити собі, для кого і для чого газета видається, щоб не були статті такі случаїні... Прикро бачити майже у всіх статтях „Світа“ фактичні помилки“.

Та вдергати „Світ“ на новий 1883 р. не пощастило. Причиною тією, за свідченням І. Франка, з одного боку, був відхід І. Белея до „Діла“, а з другого — вживання часописом фонетичного правопису, що вважалося тоді революційним чином і відстрашувало передплатників. Про цю другу причину згадує П. Куліш у листі до К. Сушкевича, як до голови Т-ва ім. Шевченка. Закликає в ньому вплинути на Т-во, щоб воно „навіть само, позичаючи для себе грошей, уділяло з них на підтримку „Світові“ не менш 60 гульденів щомісяця... Бо коли б — писав він — найкраща книга не появилася на світі, це було б така шкода, як упадок періодичного видання. Так як у Галичині цураються фонетики, так само цураються у нас етимології в правописі“.

Заклик не мав позитивних наслідків. А брак більшої кількості передплатників стояв уже загрозою перед дальнім існуванням часопису.

Вже на самому початку І. Франко вказував на тираж і на кількість передплатників.

„І. н-ру у нас вже дуже мало примірників, — писав він до Драгоманова — так як ми друкували його всього 250 (тепер далі друкуємо по 300). Передплатників у нас досі около 150, т. є. хоча і більш, ніж ми зразу надіялися, але все таки замало на покриття навіть коштів друку“.

Наприкінці 1882 р. з ч. 20/21, виданим лише в кількох примірниках і в неповному вигляді, видання було припинено.

Настала перерва. Представники радикальної течії пішли до співпраці в народовецькій пресі. Не легко це давалося, а іноді кінчалося і прикрими наслідками. Саме до цього часу належить, напримір, відмова у співробітництві в „Ділі“ Ів. Франкові з іронічною фразою, киненою йому на прощання:

„Йди і не признавайся, що ти Русин“... Тоді ж було відібрано від М. Павлика „бібліотеку найзnamеніtіших повістей“ — додатку до „Діла“.

¹ Термін „газета“ треба розуміти, як часопис, а не в тому характері, як прийнято сьогодні. „Світ“ мав характер тижневих чи двотижневих видань журнального типу.

Відновлення своєї преси для радикалів було ділом „живопрепещущим“, як висловлювався М. Павлик. Виникають проекти. Вже 1883 р. один з таких проектів опрацьовує студент віденського Університету В. Полянський. Мав це бути літературно-науковий журнал при найближчій участі Ів. Франка, О. Терлецького, В. Коцковського, Н. Кобринської та інших. Зі східніх українських земель розраховували на О. Пчілку та інших. Через брак коштів, що їх не пощастило, як то сподівалися організатори дістати в потрібній кількості, залишився цей проект нездійсненим. Не пощастило здійснити і пізніші проекти видання „Нової Науки“, „Прaporу“ та „Поступу“.

„Товариш“. Програма. Відгуки, становище молодшої групи радикалів. Упадок часопису.

Щойно в середині 1888 р. появляється у Львові перше число органу університетської молоді радикального напрямку п. н. „Товариш“ — письмо літературно-наукове, за фактичною редакцією І. Франка і з підписом відповідального редактора Ст. Козловського. Виходить мав двічі на місяць. Перше число, як оказове, появилося 10-го липня розміром 20x13,5 в 116 сторінок. В статті від редакції в першому числі подано основні напрямні, якими мав іти часопис. Зводилися вони до твердження, що — „стоячи на широ-національному ґрунті,... як писала редакція — не сходячи ані на хвилю з ґрунту народного русько-українського, ми бажаємо по змозі прикладти до пізнання того ґрунту сучасні європейські методи наукові і літературні, а заразом прояснювати дальшу нашу роботу показом на ті дороги, якими йде тепер наука і література в других, освіченіших краях Європи“...

Зміст цього числа склався як з творів красного письменства, так публіцистичних і наукових статей. Щодо перших, то передусім треба згадати „Домашній промисл“ І. Франка. Далі — поезії Гетьманця: „З України“, що малюють українську біду, та Ол. Маковея — „На самоті“, переклад Мирона (І. Франка): Із епіграм К. Гавличка-Боровського та інших. Тут же дві статті М. Драгоманова. Одна з них — критична п. н. „Науковий метод в етнографії“, присвячена „Етнографії Слов'янщини“, написаної О. Стодольським (О. Кониським) (Л. 1887). Стаття відзначується цікавою, гострою критикою способу визначування різниці поміж українцями та рускими, якого вжив О. Стодольський. Друга, не менш цікава і не

менш гостра, п. н. „Сміх і горе“ вказує на хиби історичного і географічного характеру, якого допускається українська преса.

Безпощадною критикою тогочасної публіцистики визначається стаття І. Франка п. н. „Наша публіка“.

З інших треба згадати М. Павлика, який дав цінну своїми даними розвідку: „Русини в Америці“, Н. Кобринську, В. Будзиновського, який виступив тут з обговоренням робітничої справи.

Врешті вісті, матеріали, серед яких: Листок Т. Шевченка до О. Герцена, лист В. Федьковича до Д. Танячкевича та інші.

Першим відгуком на вихід „Товариша“ була більша стаття О. Борковського, що з'явилася в кількох числах „Зорі“. Подавши програму, автор зазначував тут, що „потреба таких видавництв по правді давно давалася чути, о тім нема що й казати... Тим більше — казав він далі — радіти треба, що найшли раз люди, що почули вже в собі силу, потрібну до так важного і від давна по-трібного діла, і то, щоб говорити о „Товаришу“, навіть між молодіжєю. Правда, що в 1-му числі „Товариша“ бачимо тих молодих сил зовсім небагато, але надіятися треба, що дальнє виявиться їх більше. А все ж і те буде великою заслугою, коли зуміють для своєї прехорошої програми винайти хоч би і старших людей.“

Не хочу молодому видавництву вказувати, що в дечім може зарожево дивиться поперед себе, а зичу йому широ як найкращої долі на розпочатій дорозі“.

Реферуючи далі зміст часопису, підкреслював особливо оповідання І. Франка, статтю М. Павлика та статті М. Драгоманова. Вказавши на цікавий зміст і гостроту останніх, звернув увагу редакції на те, що заголовок однієї з них („Научний метод в етнографії“) значно більше обіцює, ніж дає.¹ І закінчував:

....рад би я на закінчення додати видавництву охоти до дальших трудів з тою увагою, щоби, не відступаючи від своєї хорошої програми, користало більше з праці молодіжі“.

Діставши „Товариша“, Драгоманов дав йому таку оцінку: „Вернувшись кілька днів тому до Женеви, застав „Товариша“. Усе леніньке й поверхненіньке, але свіженіньке й зачіпливе, так що мусить розворушити трохи Вашу публіку“...

Обіцяє незабаром надіслати свої праці і м. і. першу частину „Австро-руських споминів“ та запитує про вихід другого числа.

¹ У своїй автобіографії М. Драгоманов згадує про цю працю, кажучи, що редакція сама дала заголовок, який він вважає претенсійним.

За короткий час знову ⁶ запитує: „Коли Ви почнете печатити ч. 2 „Товариша“? і повідомляє, що першу частину споминів уже надіслав.

А тим часом з „Товарищем“ вже було зле. Спочатку провід доручено І. Франкові і Павликіві. По виході першого числа Франко почав підготовлювати матеріял до другого числа. Сюди між іншим мала ввійти стаття Коцоловського „Про партійні відносини між русинами“, Франка про село Добрівляни. Також сподівався дістати кореспонденцію про німецькі қолонії на українських землях.

Так було на початку вересня. А в жовтні зайшли зміни. Серед молоді під проводом В. Будзиновського виявилося назадовлення часописом. Хиби, на думку опозиції, були в тому, що він майже не мав праць „молодших“, та що „часопис був занационалістичний, реакційний“, що деяло в ньому було „не на місці“ і т. д. До всього того, на її думку, часопис мусів бути менше практичний р.-український, а більш теоретичний, науковий, європейський. В наслідок всього цього редакцію було від Франка відібрано. Перейшла вона до рук т. зв. „радків“, як назвав молодих політиків М. Драгоманів по імені малої доночки Радки. Це спричинилося до того, що „Товариш“ завмер і зійшов зі сцени суспільного життя.

*Ще одна спроба співробітництва
радикалів із народовецькою пресою.*

Літературно-журналістичні сили радикалів після того зробили ще спробу співробітництва з народовецькою пресою („Правда“, „Батьківщина“). Але розбіжність у поглядах на зміст українського національного відродження та на завдання в ньому преси стала на перешкоді і спроба ще раз скінчилася нащасливо.

Консервативні погляди не могли погодитися з радикальними думками, речниками яких на сторінках народовецької преси виступили І. Франко, М. Павлик та інші. Все це привело до нового розриву, що особливо виразно виявився у зв’язку з відходом М. Павлика з редакції „Батьківщини“, який стався під натиском святоюрських кіл і викликав гострий протест радикальної молоді на чолі з В. Стефаником, Л. Мартовичем та Даниловичем.

Відновлення радикальної преси. „Народ“ офіційний орган радикалів.

*Програма. Співробітники. Передплата. Відгуки.
Смерть Драгоманова. Припинення „Народу“. Часопис „Хлібороб“.*

Разом із цим протестом висловлено думку про необхідність власної нової газети. В скорому часі такою газетою став двотиж-

невик „Народ“. По створенню Української Радикальної Партії (УРП) став він офіційним органом партії.

Перше число цього часопису з'явилося 1-го січня 1890 р. У вступній статті редакція, що була в руках Ів. Франка та М. Павлика (напочатку, як видавця), зазначила, що „за підвалини всяких заходів... маємо того, хто нас усіх своєю кервавицею згадував — народ, простих робітників людей“.

Зміст „Народу“ складався з таких відділів: 1) справи суспільно-економічні, 2) селянсько-робітниче життя в Європі, 3) соціалістичний рух, 4) просвітняський рух, 5) життя на східноукраїнських землях та українське життя за океаном.

З'явилося на його сторінках чимало цінних праць і статей публіцистичного характеру. Опубліковано тут М. Драгоманова: „Австро-руські спомини“, як також його: „Листи на Наддніпрянську Україну“, „Чумацькі думки про українську справу“ та інші. Звертає на себе увагу праця В. Охримовича про Карпатську Україну („Угорська Русь“). Тут же огляди соціалістичного і робітницького руху Ганкевича, праця І. Франка про Я. Коляра, праці молодого тоді радикала О. Колесси (пізніш університетського професора і ректора Українського Університету за кордоном), К. Студинського, низка публіцистичних статей М. Павлика, Спомини Повестюка з часів арешту його в Росії, „Волинські образки“ Л. Українки та низка дописів свівробітників селян.

Відгукуючись на кожний прояв національно-політичного життя, особливо гостре опозиційне становище зайняв „Народ“ до т. зв. „Нової ери“.

Думки і слово „Народу“ знаходили гучний відгук в народніх масах, але разом з тим викликали проти нього виступи з боку народовців. Поруч з ними виступило проти „Народу“ і вище духовенство, забороняючи ширення його з огляду на „шкідливий“ зміст. Подібне виявилося на східноукраїнських землях та в українській колонії в Петербурзі. Активно вороже становище зайняли московофіли в Галичині і за океаном.

Але проти ворожого фронту витворився і фронт прихильників, які вважали, що такого часопису „Русинам давно було треба“. Прихильно відгукнулася на вихід „Народу“ Чернівецька „Буковина“. Із східноукраїнських земель чується кваліфікація його, як „газети єдино розумної в Червоній Русі“ (П. Куліш), а певні кола поспішають звідти через М. Ковалевського з матеріальною допомогою.

Симпатії „Народ“ здобув, головним чином, завдяки ясно поставленій меті та поважному становищу щодо національних інтересів народу.

У першому році мав „Народ“ 251 передплатників, а це було, як каже І. Франко, „на таку єретицьку газету аж надто багато“. Крім передплати розходився „Народ“ ще й в дрібному продажі і то в поважній кількості, напримір, на березень першого року такий продаж дійшов до 200 примірників.

Цікаво, як розподілялася передплата. З 251 передплати припадало:

на західноукраїнські землі	197
на східноукраїнські землі	22
поза океаном	16,

що було рекордовою кількістю в порівнянні з передплатою інших часописів. Врешті в кількості 15 примірників пробивався „Народ“ до своїх земляків і прихильників поза українські землі в Росії, ба, навіть на заслання (якутська область). Коли взяти на увагу, що українські землі під Росією й до Росії „Народ“ ішов нелегально, стає зрозумілим його популярність, що при нормальнích умовах могла б дати далеко більшу кількість передплатників.

Проіснував „Народ“ до 1895 р. Дня 15.4.1895 р. вийшло число 12 в жалобі і з повідомленням про смерть М. Драгоманова. Три місяці по тім всі свої числа присвятив він пам'яті покійного, закінчуючи його праці, публікуючи незакінчені, друкуючи вислови жалю і співчуття, що зі всіх кінців надходили до редакції, як відгук на невіджалувану втрату. А на третій місяць ч. 17 принесло таку звістку від редактора М. Павлика:

„Через смерть небіжчика М. П. Драгоманова, головної підпори моєї і „Народа“, а також через мою недугу — я отсе мушу перестати видавати „Народ“.

Тут же він дав оцінку значення „Народу“, вказавши, що при всіх своїх хибах він все ж не промине в житті українського суспільства безслідно. Не помилився. Дав він взірець доброго часопису, доступного для широких мас і цікавого для інтелігенції: Кладучи основи національного і соціального визвольного світогляду, вказував він той реальний напрям українського масового руху, на службу якому одночасно з ним стали такі часописи, як популярний „Хлібороб“, що виходив в 1891-1893 рр. в Коломії у веденню д-ра С. Даниловича — М. Павлика і за редакцією І. Франка та І. Герасимовича, і двомісячний журнал „Житте і слово“, що виходив у Львові за редакцією І. Франка.

*„Житте і Слово“. Зміст. Співробітники.
Молодь і „Житте і Слово“. Причинення журналу.*

Напочатку І. Франко, приступаючи до видання нового журнала, мав на думці дати йому назву: „Русалка“. Зміст його мав би складатися з творів красного письменства, критичних статей та матеріалів літературно-історичних. В другій половині мали б бути матеріали фольклорного характеру. Але під впливом М. Драгоманова, як назуву, так, до певної міри, і програму було змінено. На пропозицію Драгоманова журнал названо „Житте і Слово“, а до програми додано відділ суспільного життя і політики.

Перше число з'явилось 1.2.1894 р. в розмірі 10 аркушів у виданні О. Франкової. Впродовж трьох років опубліковано в цьому журналі багато надзвичайно цінних матеріалів, розвідок, листування та визначних творів красного письменства.

Вперше з'явилися тут такі твори І. Франка, як: „Основи суспільності“, „Для домашнього вогнища“ та „Зівяле листя“, що дали авторові славу лірика. Тут же твори Л. Українки („Давня казка“), М. Коцюбинського, А. Кримського та інших. Чимало матеріалів на історичні та літературні теми М. Драгоманова, О. Терлецького та інших. Багатий відділ суспільно-політичних праць та статей на політичні теми („Нова ера“, москофільство, польсько-українські стосунки тощо), що їх подавали І. Франко, В. Гнатюк, М. Павлик та інші. Тут же низка цінних листів М. Драгоманова, Огоновського, Куліша, Ст. Руданського, Костомарова, В. Барвінського, Борковського. Не менш багатий відділ етнографічний і врешті критика.

Особливою увагою журнал користувався серед молоді. Проф. В. Сімович в одній зі статей, присвяченій Ів. Франкові, свідчить, що: „політичні явища молодь оцінювала крізь призму „Життя і Слова“, що находилося в кожній нелегальній середньошкільній громаді; що його передплачував кожний, хто тільки збирав бібліотеку.“

Серед старшого громадянства журнал такою увагою не користувався. Через це в першому році кількість передплатників сягала ледве 220, що було недостатньо для самооплатності такого видання. Та не зважаючи на це, журнал вступив до другого року видання. Але в цьому році відчув він тяжку моральну втрату — смерть М. Драгоманова. По цій втраті, закінчивши рік, „Житте і Слово“ вступило до третього року вже не як періодичне видання, лише як збірник.

Цей збірник, як і сам журнал, відіграв ролю гідного попередника такого органу як „Літературно-Науковий Вістник“.

„Радикал“. Програма. Злиття з „Життєм і Словом“

Після припинення „Народу“, якийсь час поруч з „Життєм і Словом“ виходив під вedenням В. Будзиновського часопис „Радикал“. Як ціль часопис ставив: „усвідомити і зорганізувати в боєву політичну армію руський народ, котрий в головній часті становить кляса селянська, а в меншій — неспольонізована ще жменька міщанства і пролетаріят інтелегенції“.

Вказавши на те, що український народ галицьких земель є лише часткою українського народу, що в головній масі живе під Росією, „Радикал“ вважав своїм обов’язком брати діяльну участь у визвольній праці й боротьбі українського народу східніх земель.

„Тому ж „Радикал“ буде також органом України, — підкреслювала ця ж стаття — а власне тих українців, котрі у себе дома прямують до тої цілі, до котрої змагаємо ми“...

Виступаючи проти централістичних змагань російських політичних партій, клав він своїм обов’язком провадити з ними боротьбу, не зважаючи на їх консерватизм, чи радикалізм, чи, навіть, революціонізм. В цій боротьбі ставав на захист української національної самостійності під охороною федерацівного устрою східної Европи.

По припиненню „Радикала“ його спадщину перебрало „Життє і Слово“, поширивши свої рамки на справи політичні по лінії, що її було визначено „Радикалом“.

*„Громадський Голос“. Редактори й видавці.
„Громада“.*

Спадкоємцем „Народу“ з 20.III. 1895 р. став також „Громадський Голос“, що розвинув та ще більш конкретизував основи українського національно-соціального визволення. Напочатку виходив він місячними газетними випусками. З 1906 р. до 1909 — двічі в тижні; в 1910-1915 рр. — як тижневик, 1916 р. — як декадник, а по першій світовій війні знову як тижневик, ставши центральним органом Української Радикальної Партії (УРП).

Видавцем і редактором спочатку був В. Будзиновський, поньому М. Павлик і врешті (по війні) спілка „Громада“ при редактуванні О. Павлова і М. Стакова.

З 1-го червня 1896 р. в Коломії почав виходити місячник у виданні та за редакцією д-ра К. Трильовського „Громада“. Появився п'ять чисел, при чому за жовтень і грудень 1896 р. не вийшов. Припинив своє існування цей часопис в 1897 р.

*Народження української
соціялістично-демократичної преси.*

Побіч з „Громадським Голосом“ та іншими соціалістичними органами Української Радикальної Партиї та часописами, що стояли на радикальному ґрунті, з 1-го січня 1897 р. почав виходити у Львові часопис групи, що, ставши на засадах марксизму, вийшла з У.Р.П. (Української Радикальної Партиї). Була це група на чолі з М. Ганкевичем, Юл. Бачинським та Р. Яросевичем. Їх першим часописом був „Robotnyk“, що виходив двічі на місяць. З огляду на те, що українське робітництво в містах, для якого часопис був призначений, в значній мірі було спольщено, виходив він латинкою. За видавця і відповідального редактора підписував його Ів. Глинчак. Коли ж було остаточно оформлено течію в Українську Соціялістично-Демократичну Партию (У.С.Д.П.), що сталося 18.IX.1899 р., було започатковано видання офіційного органу партії. Став цим органом часопис „Воля“, що почав виходити з 1.I.1900 р. за редакцією М. Ганкевича та Сем. Вітика. Виходив з невеликою перервою до 1907 р.

*Преса Р.У.П.
(Революційної Української Партиї).*

На східноукраїнських землях так само назрівало вже оформлення молодого соціалістичного руху в одну українську політичну незалежну партію. Стала нею Революційна Українська Партия (Р.У.П.), що і 1900 р. почала свою працю, в якій її пресові органи та інші видання зайняли одне з поважніших місць.

Першим її органом з 1902 р. (березень) став часопис п. н. „Гасло“. З огляду на те, що під Росією виключена була всяка можливість легального існування української преси, а тим більше революційної, орган цей (як пізніші і інші органи цієї партії) почав виходити поза Росією, а саме в Чернівцях. Всього вийшло 17 чисел (з них в 1902 р. 12 чисел, а в 1903 р. 5 чисел).

Перша редакція складалася з Дм. Антоновича (Муха), С. Голіцинського, П. Канівця і В. Козиненка, що перебували у Києві. У

Чернівцях видання і редакцію провадили В. Сімович і Л. Когут. Належали вони всі до симпатиків соціалізму і в цьому дусі провадили часопис. Напочатку виразної диференціації в рамках соціалістичних часопис не мав. Це робило його, ніби, органом політичної дискусії. Щойно пізніш, 1905 р. обличчя „Гасла“ набрало вже виразного соціалістично-демократичного характеру.

Одним з найактивніших співробітників був Дм. Антонович. У січні 1903 р. переїхав він до Львова і почав сам провадити часопис, подаючи в ньому свої статті за підписом: С. Войнилович, або просто С.В. Багато працював в ньому Мих. Русов, (огляд європейського соціалістичного руху, за підписом М. Т.-кий). Серед активних співробітників був також М. Лозинський та інші.

Крім провідних статей, оповідань, віршів тощо, — „Гасло“ (як і пізніші органи) звертало велику увагу на хроніку життя на українських землях, на бібліографію соціалістичних видань та інше.

В грудні 1902 р. у Києві відбувся перший з'їзд Р.У.П. Ухвалено на ньому приступити до видання другого часопису, призначеного для сільського робітництва. Став ним „Селянин“, перше число якого вийшло 1.I.1903 р. Спочатку виходив у Чернівцях, а потім у Львові. Офіційним видавцем львівського „Селянина“ був М. Ганкевич, а редактором С. Вітик.

Цікаву згадку подає у зв'язку із заснуванням цього часопису Евг. Чикаленко. У своїх „Споминах“ він пише:

„Задумав я з д-ром Модестом Левицьким подати прохання до міністра внутрішніх справ, щоб дозволили нам видавати тижневик „Селянин“, гадаючи, що коло першої української газети об'єднаються всі українські елементи різних політичних напрямків. Але заходи наші зосталися марними; тоді ж таки я через студентів М. Порша чи Ол. Скорописа передав партії РУП, здається, тисячу карбованців на видавння української газети за кордоном. Досадував я потім — пригадує Чикаленко — РУП-істів, бо вони свою газету теж назвали „Селянином“, що дало привід людям говорити: не дозволили Чикаленкові видавати „Селянина“ тут, то він видає його за кордоном“.

У провідних статтях звертав часопис увагу на організацію боротьби з визиском, справи війни, займаючи негативне до неї становище. Серед творів красного письменства — оповідання В. Винниченка (В. Деде) — „Салдатки“, „Щастя“, „На пристані“.

Як і „Гасло“, звертав „Селянин“ увагу на хроніку селянського і робітничого життя та на огляди революційного руху в Росії.

Того ж 1903 р. РУП придбала ще один орган, присвятивши його інтересам промислового робітництва. Був ним „Добра Новина“, що виходив у Львові і був перед тим популярним органом Української Соціалістичної Партії, заснованої 1900 р. Б. Ярошевським.

Після того, як ця партія в грудні 1903 р. зірвала з РУП, орган цієї перестав виходити. Замість нього з 1.III.1904 р. РУП почала видавати інший часопис з тією ж метою п. н. „Праця“, що одночасно став загальнопартійним органом (1904-05). Виходила „Праця“ у Львові. На сторінках її чисел, побіч з хронікою та оглядами і дописами, з'явилася чимало грунтовних статей, як також статей дискусійних, що мали завданням вияснити становище партії в тих чи інших питаннях, зокрема в питаннях національному і аграрному. Таке саме знайшла тут місце і стаття С. Войниловича (Дм. Антоновича) на тему національного українського питання з характеристичним і недвозначним заголовком: „Неіснуюче питання“.

Преса Соціал-демократичної Спілки.

По розколі РУП, коли одна частина членів створила Українську Соціал-Демократичну Робітничу Партію, друга створила була окрему організацію, як частину загальноросійської соціал-демократичної партії (РСДРП), назвавши її Українською Соціал-Демократичною Спілкою. Мала вона за завдання зорганізувати робітництво, що говорить українською мовою. Органом для реалізації цього завдання з січня 1905 р. стала „Правда“, що мала більш-менш характер „Селянина“ і друкувалася спочатку фонетичним правописом, а потім перейшла на російський офіційний, що звався „ярижкою“.

Буковина. Москвофільство та його органи. Народження української преси. Часопис „Буковина“.

Тоді, як в Галичині початки української преси сягають половини XIX ст., на Буковині ще майже чверть століття після того панує москофільство. Його органом був журнал „неполітический, посвященный науце и розвеселенію“ п. н. „Буковинская Зоря“, перше число якої з'явилось у Чернівцях 2.II.1870 р. Був це тижневик у виданні і за редакцією Ів. Авкс. Глібовицького.

За короткий час з'явилися в ньому поезії та розвідка про „Свирговського, гетьмана козаків українських...“, поезії Ом. Левицького, дещо з праць А. Петрушевича, етнографічні матеріали Гр. Купченка. Врешті окремий відділ п. з. „Из древних документов молдавских и волоских.“

Підкреслюючи значення цього відділу, „Правда“ зазначила, що „На Буковині та в Молдавщині хорониться багато пам'ятників і літописів дотичних нашої історії. Тож прислужилася ш. редакція нашої історії не мало, коли б вона, намість бавитись недоречною схоластикою, зайнялась публікуванням тих забитків нашої старовини“.

Там же „Правда“, давши характеристику напрямку і змісту часопису, зазначила, що вона далека від того, щоб вважати його виразом народного життя Буковини, та висловила жаль, що не може привітати. „Закінчуючи наше коротке слово — писала вона — бажаємо тільки від широго серця, щоб ш. видавці пішли іншою, путнішою, дорогою.“

Не повелося. 30.V.1870 р. на 16 числі припинила „Буковинська Зоря“ своє існування.

Подібне ж сталося і з іншими часописами такого ж характеру: „Сельський Господар“, „Родимий Листок“.

Лише в половині 1880 рр. на Буковині помічається пробудження української національної думки. Знаходить вона своє оформлення в Т-ві „Руська Бесіда“, що в цей час переходить до рук народовецьких. Тоді ж при активній праці Ст. Смаль-Стоцького та Ом. Поповича появляється і перший орган української думки п. н. „Буковина“. Був це політичний і літературний часопис, що з I.I.1885 р. почав виходити у Чернівцях двічі на місяць. Як редактор, перші річники підписував Ю. Федъкович, а потім С. Дашкевич і П. Кирчів. Фактичним редактором перші шість років був О. Попович, активну участь в редакції брав С. Смаль-Стоцький.

Появлення цього органу С. Смаль-Стоцький згадує такими словами: ... „Я саме тоді був у Відні... одержавши перше число „Буковини“, цілавав його, як щось рідне, як щось таке, що від нього серце віщувало кращу долю народові“...

З тижневика часопис став щоденником. Одним із визначніших його редакторів був Ос. Маковей.

Виходив до світової війни, коли був перенесений до Відня, де виходив знову за редакцією Ом. Поповича. Впродовж 30 років служала „Буковина“ пробудженню української національної думки.

В перші роки співробітниками „Буковини“ були такі місцеві сили, як: С. Винницький (суддя), В. Михальський (суддя), проф. Е. Пігуляк, пізніше посол, Ів. Тимінський (урядовець), що давали вступні та провідні статті.

Крім них бачимо тут твори Ю. Фед'ковича, С. Воробкевича (Данило Млака), Гр. Воробкевича (Наум Шрам), К. Устіяновича, Е. Ярошинської, не кажучи вже про писання Ом. Поповича, який одночасно провадив „Бібліотеку для молодіжі“, що 1885 р. виходила раз на місяць (до 1893 р.), як видання „Руської Бесіди“.

Мала „Буковина“ і додатки, як, напр., „Зерна“ та „Неділя“. Перший був літературно-науковим збірником, якого вийшло два випуски в 1887-88 рр за редакції Ст. Смаль-Стоцького. „Неділя“ була фактично продовженням „Зерна“. Почала виходити з 1893 р. за редакцією Осипа Маковея, як ілюстрований літературний тижневик.

Розвиток української преси Буковини.

Часопис „Буковина“ став тим дороговказом, за яким пішов розвиток української суспільно-політичної преси. Та 1893 р. появляється новий орган, що вже самою назвою промовляє за своє національне обличчя і становище. Була це газета „Україна“.

Впродовж 1890-тих рр. з'являються тут часописи, розраховані на масового читача. Одним з перших був місячник п. н. „Селянин“, що в 1895-96 рр. виходив в Нових Мамавцях за редакцією Г. Савчука. Він же 1899-1900 рр. видає там же місячник п. н. „Народний Вістник“. Заходами В. Будзиновського у Чернівцях в 1897 р. виходить двотижневик „Праця“, що стояв на ґрунті радикально-соціалістичних ідей. За рік „Праця“ з'єдналася з „Громадським Голосом“ (Львів). Врешті популярний двотижневик „Руська Рада“, що 1898 р. починає виходити старанням Ст. Смаль-Стоцького.

З 1900-их років розвиток української преси Буковини стає ще виразнішим. З цього часу появляються поруч з фахово-професійними органами часописи супо політичного характеру. Так народжується преса української соціал-демократії, як тижневик „Земля і Воля“, що з 1.III.1906 р. починає виходити в Чернівцях за редакцією М. Огородника. З 1907 р. переходить він до Львова. Так само місячник „Боротьба“, що з ч. 3 йде до Львова. Довше на Буковині проприявляє часопис „Борба“, який упродовж 6 років (1908-14) виходив двічі на місяць, спочатку в Глибоці, а потім у Чернівцях за веденням Ос. Безпалка. За його керування 1907 р. у Чернівцях було

видано „Письмо маєве для українських робітників“ п. н. „Виробець“, а 1910 р. за його участю і керуванням почав в Чернівцях виходити орган централістичної організації залізничників п. н. „Залізничник“, що пізніше перенісся до Львова.

Врешті в 1909-11 рр. виходить орган Української Радикальної Партиї на Буковині п. н. „Громадянин“ та просвітньо-політичний місячник „Грім“, що його видавав Хлопський Комітет та інші.

В цілому, з часу виходу „Буковини“ (1889) і до світової війни 1914 р., отже, за 30 років, українська преса Буковини розвинулася в 34 назв (крім додатків) різного роду часописів, що охопили всі галузі українського суспільного життя, остаточно зліквідувавши таке протиприродне явище, яким до 80 років було московофільство зо всіма його проявами і наслідками.

Преса Карпатської України. (Угорської Русі).

Мовний характер. Розвиток. Діячі.

Довше затрималося, підтримуване впливами зовнішніх політичних сил, московофільство в б. Угорській Русі (Карпатській Україні). Не могло воно оминути і такого барометру суспільного життя, як преса. Вже з самого початку, що сягає другої половини 70-тих рр. минулого століття відбилося воно на її сторінках, як по лінії національно-культурній, головно мовній, так і соціальній.

Був це час, що його чи не найліпше характеризують слова редактора „Карпат“ М. Гомичкова, який писав, що „Драгоманов хоче от нас чтобы мы писали языком слуг, — но литература пишется везде для господинов“.

Тим „языком господинов“ стала штучно вироблена мішаница церковнослов'янщини з мовами: російською і мадярською. Це було те ж саме „язичіє“, що вже конало в Галичині під смертельними ударами розвитку української мови і культури.

Першим часописом, що в цей час почав виходити в Карпатській Україні (б. Угорської Русі), був „Свет“, видаваний в Ужгороді в 1867-71 рр. Т-вом св. Василія Великого. Виходив за редакцією гімназійного професора Ю. Ігнатка, Кир. Сабова та В. Кимана.

Побіч з літературними творами, що переважно були передруком творів російських письменників, були тут статті історичного, господарського, релігійного та початси загальноінформативного характеру.

Серед співробітників були такі представники московільства, як вже загадуваний редактор „Церк. Газети“ І. Раковський та ідеолог А. Добрянський. Але тут же і такі імена, як місцевий поет О. Павлович, етнограф і поет М. Злоцький та А. Кралицький — історик-письменник, який такими словами окреслив національне обличчя свого народу в одному з неопублікованих в той час віршів:

„Мой отець рускій дякъ
И мамка, мні мили
В Вишних Чабинах
Хрестити велели.
Там бо суть ті чесни люде,
Руски-Українці,
Котри в той чесності мене
На дальше учили“...

Популярності цей часопис не здобув. Причиною того була його мова та пропаганда ідей далеких від інтересів, що могли б захопити своєю життєвістю місцевого читача. Вже через рік кількість передплатників (на 1868 р.) впала з 410 на 200.

Один з дописувачів (підп. Верховинець) такими словами пояснює цей факт: „Першою причиною упадку „Свету“ має бути „писемний язык“. Здається, що „Свет“ пише незрозумілою публіці мовою, писателі... не вживають мови, якою говоримо, чи слова, які кожний читач розуміти може без словаря“...

Переходячи до змісту, той же автор підкреслює: „Нащо маємо шукати чогось в чужині... ходимо по Москві по Кілковим полям, а дома горить нам власна будова... ані від Дону, ані від Кулкова ніхто не прийде гасити“...

За рік тут же з'являються такі рядки, що характеризують зміст часопису:

„Не маємо нічого для свого простого народу і хочемо славитися літературою своєму народові неприступною“.

З початком 1871 р. „Свет“ було зреформовано. Почав виходити „Новий Свет“ за редакцією В. Гебея, який в першому числі приобіцяв змінити характер часопису в напрямі наближення до народу, як мовою, так і змістом. Проте часопис продовжував традицію попередника. Виступи з вимогою народного напрямку залишилися без наслідків. Преса ще довший час була глухою до таких вимог. Не мала вона сил вирватися з ланцюгів мови і культури, ідей і поглядів „Господинов“.

По упадку „Нового Свету“ (1873 р.) виходить, заснований гімназійним проф. М. Гомичковим часопис „Карпати“.

Протримався він до 1886 р., продовжуючи традицію своїх попередників, помалу наближаючись до мадярської орієнтації своїм змістом. Популярності не здобув. Можна це бачити з кількості передплатників. Року 1873, як свідчить редакція, було 330 передплатників, у 1874 р. середньо за рік 217, на початку ж наступного 1875 р. — передплата впала до 169, а за цілий рік — лише 183. Тому, ще перед припиненням його, заходами Е. Фенцика з 14.IX.1885 появляється новий часопис п. н. „Листок“, який опинився ще в тяжчому становищі. Кількість передплатників щораз зменшувалася, впавши вкінці до 25.

Все це вказувало на потребу рішучих змін. До цього і взялося Т-во св. Василя Великого, почавши з 1897 р. видавати часопис п. н. „Наука“ за редакцією віцепректора Духовної Семінарії Ю. Чучки. Після нього редакторами були д-р В. Гаджега, а потім Авг. Волошин, який провадив її в усіх наступних роках (з 1903 р.). За редактування А. Волошина, крім В. Гаджеги, послідовного і непохитного захисника українського народного напрямку, історика, пізніш дійсного члена Накового Т-ва ім. Шевченка, були співробітниками: В. Желтвай, пізніш визначний громадський діяч і журналіст (Вишнявський), І. Дем'ян, Д. Григашій, Ом. Невицький, Гіядор Стрипський, відомий в українській літературі та науковій праці під іменем Біленський та інші.

До кінця 1903 р. була „Наука“ двотижневиком, а з січня 1904 р. стала тижневиком. Розвивалася вона в народному напрямі, її підкреслювала окремішність свого народу від російського та вказувала на справжнє українське ім'я, що йому належить. Так, напримір, 1904 р. на її сторінках читаємо, що назва „Українець“ не є чужою для русинів“.

„Ви маєте знати“ — пише на цю тему один із співробітників (Угрорусин) в одному з чисел — „же велика розлука єсть между народом великоруським і малоруським. То не я маю доказати, то доказує більй світ. То дуже давно доказала історія.“

Це становище відбилося і на змісті часопису, сторінки якого все частіше починають приносити новіші твори тогочасного українського письменства. Разом з тим підкреслюють, що „не треба нам великорушини, но нужно писати по нашему милому малоруському языку“.

Так еволюціонуючи, „Наука“ поволі здобувала симпатію народніх мас. Відкидаючи все неприродне і чуже народові, вона ставала провідником української культури.

Виступивши проти неприродного явища — московільства, „Наука“ одночасно поборювала всякі асиміляційні зазіхання, звідки б вони не йшли. Це викликало напади на неї. У відповідь часопис більш починає звертати увагу на всі прояви народнього життя, на організацію просвітньої праці, кооперації, на ширення господарських відомостей чи порад і т. д. Врешті 1907 р. „Наука“ починає видавати популярний ілюстрований додаток п. н. „Село“.

Так протрималася „Наука“ до першої світової війни, яка перервала її існування.

V. УКРАЇНСЬКА ПРЕСА ЗА ОКЕАНОМ

*Початки й розвиток преси в З'єднаних Державах Америки.
Характер. Діячі.*

Гноблені соціально-економічно і політично упосліджені українські народні маси західніх українських земель вже в другій половині 1860-тих рр. починають шукати виходу у виїзді до ЗДА, а пізніше до Канади і Бразилії. Але властива еміграція на ширшу скалю почалася щойно в другій половині 1870 рр. і то головним чином з Карпатської України та Лемківщини і тільки в 1890-тих рр. в більшій кількості з Галичини й Буковини.

Коло половини 1880-тих рр. в Північних ЗДА було вже до 100 000 душ нашої еміграції. Дехто взявся за грунт, дехто за промисл, а багато до найманої праці на ферми, до копалень, на фабрики тощо.

Була це маса національно і соціально малосвідома. Розпорощена, була вона безсила в боротьбі з тим же лихом, від якого втікала з батьківщини, надавалася вона до визиску і асиміляції. Досить минуло часу, поки українська еміграція за океаном стала на шлях самозахисту та національно-культурного піднесення.

Зв'язано це було з початками преси української, а перші відомості про Україну і український народ у пресі в'яжуться з іменем українського політичного емігранта із східніх українських земель (Київщина), свящ. Агапіта Гончаренка, що прибув до Америки десь коло 1865 р.

Року 1868 почав він видавати англійською і російською мовами часопис під назвою „Аляска Геральд“, в першому числі якого в англійській мові було поміщено статтю п. н. „Curious ideas of the Poet Taras Shewchenko“.

Був це вільний переказ поеми Шевченка „Кавказ“. Потім було вміщено також інші твори Шевченка. По припиненні цього часопису о. А. Гончаренко заходився видавати у Сан Франціско часопис (в рос. мові) п. н. „Свобода“ (1873), в якій відбилася його глибока любов до України і до свого народу та ненависть до його ворогів.

„Козакуючи по світу вже скілька літ, — писав він тут — я не бачив ще нічого кращого, як тебе, українська земле! Ой, люба

моя, мамо моя! Я не піду жити з тобою, бо там москаль сквернивець панує... Підемо світом — і побачите, що козацьке ім'я славніше за всього слов'янського люду... Україно, ненько моя! Москаль ще не опоганив міцних дітей твоїх, — козацький люд ще й до цього часу порядніший за всього слов'янського люду; не забувай того, ненько моя, і научай так діточок своїх.“

Був це голос попередника української преси, української журналістики за океаном. Ті початки зв'язані з іменами інших двох священиків з західноукраїнських земель: о. Ів Волянського та Гр. Грушки.

Першим українським органом стала газета п. н. „Америка“. Почала виходити заходами І. Волянського в Шенандоа з 15.VIII.1886 р.

Виходила вона двічі на місяць за редакцією того самого І. Волянського, а пізніше В. Сіменовича, якого спровадив І. Волянський 1887 р. з краю до Америки, де він, скінчивши медичні студії, практикував в Шенандоа. Про початки цього часопису І. Волянський розповідає в „Свободі“ (1912) такими словами:

„В короткім часі по моїм приїзді, — пише він тут — почало зголошуватися до мене багато людей з інших місць для заспокоєння своїх духовних потреб, так, що небаром зародилася в мене гадка, щоб для вдержання єдності нашого народу видавати газету рідною мовою. Ale як до того взялися, коли не було ані редактора, ані якого письменника, ані друкарні з нашим письмом у всій Америці. Зачав я проте сам учитися друкарства, спровадивши собі спершу малу ручну пресу з англійським письмом; опісля спровадив я українські черенки кирилицею з друкарні ставропигійської... Тою кирилицею зачав я друкувати першу газету, которую я назвав „Америка“... Першими моїми помічниками в друкарні були: Гр. Дольний, молодий дяк нашої церкви, і молодий хлопець Вас. Сарич. Ми складали черенки у себе, а друкували зразу на якійсь старій ручній прасі, которую я купив у Нью Йорку. Газета виходила на чотирьох сторінках невеликого формату. Редакцію провадив я сам. Газета виходила на чотирьох сторінках невеликого формату. Редакцію провадив я сам. Газета виходила два рази на місяць, але... і на те не ставало часу. Де-коли помогала мені в редактуванні моя покійна жінка, особливо в т. зв. „редагуванні ножичковім“ під загаоловком: „Вісті зі старого краю“.

Виходила „Америка“ впродовж трьох з половиною років. Року 1890 розіслано було з Руму заборону перебувати в Америці жона-тому духовенству. О. І. Волянського було відклікано до краю.

По його від'їзді припинилося і видання часопису, останнє число якого вийшло 22.II. 1890 р.

Місце „Америки“ заступило „Руське Слово“, яке почав 1881 р. видавати о. К. Андрухович, виходило один рік. Тоді ж о. Грушка почав видавати „Новий Світ“, що появлявся двічі на місяць. Вийшло кілька чисел, після чого з 15.IX. 1893 р. він же приступив до видання в Джерзі Ситі нового часопису-газети п. н. „Свобода“.

Про початки „Свободи“ розповідає в спомині з нагоди 20-ої річниці її існування о. Г. Грушка такими словами:

„Якась туга, якийсь сум стискав серце, коли українець з браку своєї газети довідувався про самого себе чи то з польських чи словацьких газет, де наші справи не раз дуже брехливо представляювано. Отже, в тих обставинах зродилась у мене мрія видавати власний часопис, писаний українським серцем, українською мовою, навіянний українським духом. Не зважаючи на всякі труднощі й перешкоди, постановив я видавати українську газету, називаючи її „Свобода“, бо український народ від віків бажає свободи. Врадуваний, що маю вже назву газети (ініціатором цієї назви був Денис Пирч — співробітник перед тим московофільського угорського „Американсько-Руського Вестника“, а потім „Свободи“ — А. Ж.), замовив я у фабриці за 25 дол. наголовок „Свобода“... Але, що далі почати?... Нова розпушка, що зачата робота скінчиться нічим, що заслабі мої сили довершити задуману ціль. Але тоді прийшов мені несподівано з поміччю Дионісій Салай, котрий, як зневаєць, завів мене до торгівлі друкарських причандалів, де за 100 дол. за його вказівкою справив я все потрібне для друкування газети“...

Проте, які початки були самого випуску „Свободи“, довідуємося з таких рядків на її сторінках за 1901 р.: „Початки були трудні. Трохи черенок, замовлених за грубі гроши в Нью Йорку, та нікому було знати, скільки їх треба, щоб зложити маленьку газету. Складачів не було. Охочі хлопці вчилися і складали, як уміли. До друкарні вожено форми на тачці. Бувало так, що злобний вуличник перевернув тачку, та й бувай здоров з газетою“...

Почала виходити „Свобода“, як двотижневик. Ступнево розвиваючись, через тижневик і тричі в тижні, з 1921 р., стала вона щоденником.

Хоч в 1894 р. перша Конвенція Українського Народного Союзу визнала цей часопис за свій орган, власниками його аж до 1908 р. залишилися о. Грушка, о. Дмитрів і І. Ардан. Серед співробітників

були в перших річниках: І. Ардан, Л. Пирч, А. Цурковський, Н. Дмитрів та інші. З українських земель М. Павлик, М. Лозинський, Юл. Бачинський, а з 1905 р. дописував з-під Росії Дм. Дорошенко.

Напрям часопису було визначено, як український радикально-національний. Став він у захист економічних інтересів української робітничої еміграції. Звернув увагу на москофільство, ведучи полеміку з його органами. Зв'язувалася „Свобода“ і з українською еміграцією в інших країнах за океаном, зокрема в Бразилії, в Канаді. До появлення місцевої преси в Канаді була вона тим органом, що ніс національно-освідомлючу думку та зв'язував канадійських українців з українською еміграцією в ЗДА. Давала вона інформації про життя на українських землях. Поважну увагу звертала на культурно-національний рух на українських землях під Росією, організуючи допомогу. Зокрема започаткувала вона збірку на Революційну Українську Партию (РУП).

Ставши на ґрунт всеукраїнства, вважаючи, що розв'язання української справи може бути лише на східноукраїнських землях з центром у Києві, зустрілася „Свобода“ зі спротивом з боку певної частини членів Союзу. Ішов він у першу чергу від його москофільстуючого крила, а потім і з боку консервативно-клерикальних членів, які впливали на першого єпископа в Америці Ортинського в напрямі перебрання Союзу і обмеження його в рамках греко-католицьких. Ця спроба здобула перевагу на конвенції, в наслідок чого поступовіші члени відійшли і заклали свою організацію. Залишаючи якийсь час попередню назву організації, змінено було її на „Український Робітничий Союз“. Органом цієї нової організації на початках 1910-11 рр. став часопис п. н. „Шершень“.

Був це літературно-просвітний та політичний тижневик за видавництвом Вас. Грушки, редактора перед тим сатирично-гумористичного часопису, що виходив під тією ж назвою („Шершень“). До співробітництва стають члени Союзу: Е. Гвоздик, М. Беля, Ів. Ардан та інші.

У першому числі, ставши органом нового Союзу, часопис цей підкреслив загальну позицію українського народу та поставив своїм завданням організацію українських мас за океаном, її освідомлення та зв'язок і допомогу старому краєві. Присвячує свої сторінки полеміці з т. зв. греко-католицьким Союзом. Починає засновувати різні фонди і зокрема фонди допомоги українським землям. Містить статті на просвітні теми та твори українських письменників з українських земель.

У травні (в днях 15-18) 1911 р. відбулася Головна Конвенція цього Союзу. На цій конвенції ухвалено купити друкарню та почати видання своєї газети. Мала вона „ширити ідею українську, оперту на народніх принципах“. На внесення М. Семенюка (обраного потім на голову) ухвалено дати цій газеті назву: „Народна Воля“. Під цією то назвою і почала своє існування газета в м. Оліфант, Па., з 15.IV. того ж року за редакцією Е. Гвоздика.

Головну увагу звернула вона на організаційні та просвітні справи. Чимало було в перших роках тут полеміки з іншими укр. часописами Америки, а головно з „Свободою“. Поза полемікою присвячує вона увагу старокраєвим справам, огляду світових подій, економічному становищу українського робітництва. Тут же відводила місце для популярних викладів з української історії. Літературний відділ скидався в цей час головно з передруків творів визначних українських письменників (Васильченко, Куліш, Шашкевич, Левицький та інші), та з перекладів. Часом траплялися твори і місцевих авторів, переважно вірші, часом новелі.

З бігом часу ведення газети удосконалювалося, а зміст починав набирати виразнішого характеру поступового органу.

З 1912 р. в ЗДА починає виходити новий орган. Був це тижневик (газета) запомогового Т-ва „Провидіння“ п. н. „Америка“. Виходив за редакцією о. Павляка. Видавала Католицька Спілка. Як і попередні, з деякими перервами, дійшов він до наших часів.

З інших часописів, що виходили в ЗДА до 1917 р. треба згадати такі, як: газета п. н. „Хлопський Параграф“, яку двічі на місяць у 1908-09 рр. видавало в Сейлем Масс українське соціалістичне Т-во „Поступ“. Одним з найдіяльніших працівників був М. Галько. Редактором був Ів. Слюзар. Крім них М. Хаврюк (Гр. Чалий) та Юх. Гласко, обидва вчителі з-під Росії, далі Гр. Лесюк, В. Мацьків та інші.

Присвячена була ця газета в першу чергу захисту інтересів українського робітництва та політичному освідомленню його.

Врешті такі газети, як „Робітник“ в Нью Йорку (1906), „Гайдамаки“, що виходила в 1909-16 рр. Спочатку раз в місяць, а пізніше тижнево за редакцією фабричного робітника М. Хандоги, пізніше редактора „Народного Слова“, яке з 1920 р. почало виходити у Пітсбурзі.

В цілому, за добу від 1886 р., коли з'явилася перша „Америка“, до першої світової війни в ЗДА було 32 назви різних часописів. Одні з них виходили довший час, інші коротший. Деякі пережили

світову війну і дійшли до наших днів („Свобода“, „Народна Воля“, „Америка“, та інші). За першої світової війни крім того виходили в ЗДА ще три часописи: „Робітник“ (Дітройт), „Слово“, що виходило у Скрентоні за редакцією співробітника і радактора „Шершня“ і „Народної Волі“ Е. Гвоздика та орган Запомогового Т-ва — „Вільна Україна“ п. н. „Україна“, що виходить тижнево у Вільке Берри.

*Українська преса в Канаді.
Її початки. Характер. Діячі.*

До Канади українська еміграція масово почала йти пізніше, а саме десь у 1890 роках. Тому і початки української преси тут датуються пізнішими роками. Першим українським часописом, що з'явився у Вінніпегу 1903 р. (5 листопада) був тижневик „Канадійський Фармер“. Була це газета, що, властиво, служила інтересам англійської ліберальної партії. Редакція її однаке завжди була в руках українських. Наскільки було сил, можливостей та уміння, провадила вона як захист місцевих інтересів української еміграції, так і національно-культурне освідомлення її мас. Перейшла ця газета роки першої та другої світової війни, й перестала існувати 1981 р., та злившись із „Українським Голосом“.

З ліберальної партії взяли приклад і політики консервативної партії, засновуючи подібний часопис українською мовою п. н. „Слово“, що почав виходити у Вінніпегу в 1904-05 рр., а пізніше „Канада“...

Довший час канадійські українці неспроможні були мати своєї, самостійної і незалежної від сторонніх політичних чинників, преси. Щойно в початках 1910-их років починає вона з'являтися, спираючись на українські організації чи установи. Першим такого роду часописом стає „Український Голос“, що з 1910 р. почав виходити у Вінніпегу. Як просвітньо-економічна, політична і поступова газета — тижневик, проіснувала вона до наших днів. Побіч з оглядами місцевого характеру, організаційних справ чи полеміки, орган цей з перших же років присвячує свої сторінки змаганням на українських землях та світовим подіям. Провадить регулярно відділи просвітньо-організаційний, господарський і лікарських порад. Має куток для дітей. Містив упродовж усього часу різного роду дописи, що подавали ширші інформації з історії та сучасного життя українського народу (зокрема З. Кузелі про Буковину). Щодо літературного відділу, то на початках і довший час пізніше тут містилися, як то

можна бачити і в інших⁸ заокеанських часописах, головном чином передруки творів старокраєвих письменників.

Тоді ж (1911 р.) у Вінніпегу почав виходити тижневик греко-католицької церкви (єпископ Будка) п. н. „Канадійський Русин“.

Відтак постає тут соціялістична преса. Першим з'явився 1907 р. у Вінніпегу тижневик соціялістичної партії Канади п. н. „Червоний Прапор“. Своє завдання формулював він словами: „Наша газета ставить собі завданням роз'яснювання та оборону інтересів робочої кляси й ідейне руководство нею“... Найактивнішим співробітником цього органу був Мир. Стечишин.

По припиненню „Червоного Шляху“ (8.III.1908) за редакцією М. Стечишина з 1909 р. у Вінніпегу почав виходити раз на місяць орган українських соціялістів у Канаді та ЗДА п. н. „Робочий Народ“.

З 1910 р. став він органом української соціал-демократії, а з 16.II.1911 р. в Едмонтоні — Робітнича Видавнича Спілка почала видавати свій центральний орган федерації української соціал-демократії в Америці п. н. „Нова Громада“, що виходила за редакцією Кремаря, а потім Томашевського до 1913 р.

Упродовж часу до першої світової війни виходило в Канаді 24 назви різних часописів. Крім згаданих, решта мало чим різнилася від себе, хіба що більш чи менш виразніше відбивала на своїх сторінках ті чи інші напрямки місцевих груп, а тим часом і поодиноких осіб, що намагалися взаємно себе поборювати.

Українська преса в Бразилії.

Приблизно в тих часах, як і в Канаді, появляється українська преса в Бразилії. Першим органом стає двотижневик „Зоря“, який 1907 р. почало видавати Т-во „Просвіта“ в Курітібі. У першому числі зазначував цей часопис, що його програма є „ніщо інше, як моральна, просвітня й економічна робота... ніщо інше, як єдинити і просвіщати, через то назвалисьмо товариством „Просвіта“.

Своїм змістом цей перший українсько-бразилійський часопис мало чим різнииться від своїх побратимів Канади і ЗДА. Серед літературних творів (переважно поезії) приносив він твори таких місцевих авторів, як: Гр. Тандри, М. Бірецького, Гр. Чорнія та передруки творів українських письменників зі старого краю.

Часопис вживав всіх сил до свого поширення серед бразилійської української еміграції. Як йшло це поширення, можна бачити з руху передплатників, що їх „Зоря“ регулярно подавала на своїх сторінках.

Так, напр., на 1908 р. цілорічних передплатників було 113, піврічних і чвертьрічних та інших часткових — 36. Хоч на місцеві умови спочатку кількість ця була ніби і поважною, але, як видно з тих же сторінок часопису, не була вона достатньою, щоб часопис міг фінансово утриматися.

Піднести кількість передплатників не пощастило і в 1909 р. „Зоря“ примушена була припинити своє існування. Її місце зайняв „Пропор“. Був це так само двотижневик, що його впродовж двох років видавав Комітет Народної Друкарні спочатку в Курітібі, а потім в Прідентополісі за редакцією колишнього редактора „Зорі“ Ст. Петрицького та Клима Гутковського (1910-1911).

Врешті 1913 р. в Прідентополісі „Видавнича Спілка“ почала видавати просвітній двотижневик п. н. „Праця“, що з деякими змінами в напрямі та деякими перервами пережив до першої світової війни.

VI. РОКИ 1905—1914.

Революція 1905 р. в Росії і народження національної української преси на східноукраїнських землях.

Революція 1905 р., що охопила всю Росію, викликала серед українського суспільства надію на створення національної преси українською мовою. Дехто вже плянував видавати тижневик для селянства (Е. Чикаленко), інші думали про перетворення „Киевской Старини“ на журнал українською мовою п. н. „Київська Основа“, беручи за зразок колишню „Основу“ петербурзьку. Тим часом почали надходити до Києва вимоги з провінції, щоб кияни взялися за видання щоденної газети. В наслідок цього Е. Чикаленко заручився обіцянкою фінансової підтримки з боку відомого мецената українського культурного руху В. Семиренка і почав підготовчу працю з тим, щоб з нового 1906 р. приступити до видання української щоденної газети.

*Маніфест 17-го жовтня.
„Хлібороб“ — перший національний часопис українською мовою.*

Революційні події в російській державі розгорталися. Це привело до оголошення Маніфесту 17-го жовтня 1905 р. Разом з іншими свободами оповіщав маніфест також волю друку. Цenzurnі обмеження відпадали. Не треба було, як давніше, питати дозволу на видання газети. З цієї точки маніфесту скористалася Лубенська (на Полтавщині) українська Громада на чолі з братами Шеметами. Приступила вона, як то казали, „явочним порядком“ до видання першої під Росією національної газети українською мовою, назвали її „Хлібороб“ — Селянський часопис.

Перше число з'явилося 25-го (12 ст. ст.) листопада 1905 р. На самому часопису помічено було датою: „12 грудня“. Сталося це тому, що на східних українських землях в той час затрималася ще назва місяців: листопада — груднем, а грудня — студнем, що відповідало церковнослов'янським назвам.

За відповідального редактора підписував наймолодший з братів Шеметів, що покінчив життя під час другої (1917 р.) революції. Фактичним редактором був старший — Вол. Шемет, колишній член „Братства Тарасівців“, пізніш посол до І. Державної Думи від Полтавщини, а з 1919 р. співробітник Української Академії Наук. Переслідуваний совєтською владою вмер з голоду.

Була це невелика, на дві картки, газетка. У першому числі подано було маніфест — 17 жовтня та статтю: „Про вольності громадянські“. З матеріалів в дальших числах треба згадати статтю про Переяславську умову (1654). Та чи не найцікавішими були тут відомості про те, як прокидалося українське життя та про український рух на західноукраїнських землях.

Взагалі зі сторінок цієї газети пашило сміливим і гострим словом, виразною національно-революційною думкою. Появлення її все національно свідоме українське суспільство зустріло з ентузіазмом. Розходилася в кількості 5 000 примірників, а на вулицях кожне число просто виривалося з рук продавців.

Довше проіснувати „Хліборобові“ не довелося. Після ч. 5, якого видав, як стверджувала влада, 80 000 примірників, було його заборонено. Та, не зважаючи на це, „Хлібороб“ встиг і в такий короткий час виконати важливе завдання будителя і організатора ще недавно розпорощених українських сил.

У вересні 1905 р. Українська Народна Партія (УНП) почала видавати свій часопис п. н. „Самостійна Україна“. Появилося тільки одно число. Було в ньому опубліковано м. ін. проект української конституції, зладжений М. Міхновським.

Цей проект проф. С. Дрістрянський у своїй праці „Загальна наука права“ називає „Основним законом самостійної України“. Говориться тут про спілку народу українського в межах етнографічної території, як вільних самоуправних земель.

Нові правила про друк.

*Перші спроби дістати дозвіл на видання українських часописів.
Тижневик „Рідний Край“.*

Нові правила про друк було оголошено 24 листопада 1905 р. Зараз же по різних містах роблено спроби дістати формальний дозвіл на видавання українських часописів. Але влада спочатку відкидала ці прохання. Так, напр., не було дано дозволу на видання щоденника „Вільне Слово“ у Києві, потім „Нове Життя“, що мало

виходити за редакцією С. Єфремова, далі — „Праця“ за редакцією Дятлова та інші. Щойно з 24.XII у Полтаві починає виходити другий український часопис п. н. „Рідний Край“. Був це політично-економічний і літературний тижневик, який привітали українські кола із захопленням. Відбивав він настрої і думки української радикальної інтелігенції. У своїй програмовій статті він заявив:... „виходимо на широкий світ, щоб укупі з народом боротися за кращу долю для всіх трудящих, покривджених, обідраних, щоб визволити людей наших і цілий наш мілий край з неволі“...

Ініціатором і першим головним редактором-видавцем „Рідного Краю“ був популярний у Полтаві український діяч М. Дмитрієв. Співредактором — Панас Рудченко (відомий письменник Панас Мирний), який і редактував, головно, літературно-художню частину часопису. Другим редактором (він же і секретар) був Гр. Коваленко. Серед співробітників — О. Пчілка (Хр. Алчевська), О. Коваленко, І. Нечуй-Левицький, Дм. Дорошенко та інші.

З ч. 16 за 1907 р. видання „Рідного Краю“ було адміністрацією заборонено. М. Дмитрієву довелося зазнати чимало неприємностей. Причиною переслідування був, зокрема, виступ його на суді в ролі оборонця селян, що брали участь у революційних подіях 1905 р.

З 20.X.1907 р. видання перенесено було до Києва, де й виходив цей часопис до 31.VII.1910 р. за веденням О. Пчілки (О. Косачевої). По перенесенню видання до Києва перший його редактор-видавець М. Дмитрієв брав якнайактивнішу участь до самої трагічної смерті, тобто до 6.VII. 1908 р., коли він, рятуючи дівчину, що потопала, утонув у ріці Пелі біля містечка Яресок.

*Перший український щоденний орган під Росією
„Громадська Думка“.*

У зв'язку з оповіщенням нових правил друку Е. Чикаленко подав до київського губернатора заяву про проект видання з 1.I.1906 р. української щоденної газети п. н. „Громадське Слово“. Разом з тим було випрацьовано і оповіщено друком і програму газети. Ознайомившись з програмою, цензура повідомила губернатора, що з таким напрямком видання газети дозволити не можна. Губернатор повідомив Е. Чикаленка, що „на підставі п. б. ст. 4 від VII. Височайше затвердження правил про періодичні видання йому, Чикаленкові, не можна видати свідоцтва на видання згаданих („Громадського Слово“ і „Нове Життя“. А. Ж.) органів друку,

те, що з оголошення добродія Чикаленка, яке знаходиться в моїй канцелярії... видно, між іншим, що видання ці домагатимуться пе-реміні існуючого державного ладу Росії, утворення автономних країв на окраїнах держави і перебудування її на федераційних осно-вах, а також домагатимуться переходу всієї землі у власність на-роду, які вчинки забороняються карним законом”...

Треба було здобувати новий дозвіл і подбати й про запасовий дозвіл. В. Леонтович (родич Семиренка) подав заяву на газету п. н. „Громадська Думка“, а Б. Грінченко на „Раду“. Приблизно за 2 тижні В. Леонтович дістав дозвіл. А 31 грудня вже появилося ч. 1 щоденної української газети „Громадська Думка“.

Щодо програми, то в головному залишилася вона такою ж, як було прийнято для „Громадського Слова“, але на цей раз її вже не публіковано. Видавцями були Е. Чикаленко, В. Семиренко та В. Леонтович. На редактора запрошений був Ф. Матушевський, а на секретаря В. Козловський. До редакційного комітету ввійшли: Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, В. Дурдиковський, М. Грінченкова (М. Загірна). До співробітництва запрошено було низку осіб, що визначилися вже на літературному полі. Були тут поети, письменники, наукові сили з різних кінців України. Але, як в редакції, так і серед всіх співробітників, майже не було підготованих журна-лістичних працівників, а тим більш ще в щоденному органі „Єдиний між нами чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста -- каже в спогадах Е. Чикаленко — був С. Єфремов“. Другою людиною, якій завдячували існування газети з цього по-гляду, був фактичний редактор Ф. Матушевський (пізніше посол У.Н.Р. в Греції).

„Якби не Ф. Матушевський, то ми напевно не змогли б видавати газети: по совісти треба сказати, що він сам її тоді виніс на своїх плечах“. Так визначає місце Ф. Матушевського в першій українській щоденній газеті Е. Чикаленко.

„Коли наша преса матиме будучину, пише в спогадах Е. Чикаленко, вона розі'ється так як у людей, то ім'я Ф. П. Матушевського повинно нею величатися на вічні времена, як нашого першого му-ченика преси, який не шкодував свого здоровля, можна сказати, свого життя, для її існування... У мене нема такого хисту, щоб змалювати заслуги цього чоловіка перед нашою газетою“.

Решта співробітників щойно починала журналістичну кар'єру і дехто з них вибився пізніше на доброго журналіста.

Крім щоденних вісток, дописів (К. Лоського, М. Лозинського, О. Маковея та інших), а також телеграм та бібліографічних заміток, містила „Громадська Думка“ значну кількість статей популярно-наукового характеру. Між ними в першу чергу статті проф. М. Грушевського і зокрема його огляд поступу української політичної і громадської думки за минуле XIX ст. Далі низка статей Б. Грінченка на теми української історії, української території і людности та зокрема — „Якої нам треба школи“, що як окрема брошуря пізніш набрала широкої популярності. Ту ж саму справу порушено було ним в статті п. н. „Народні вчителі і українська школа“ та інші.

Низка статей В. Доманицького мали історичний, громадський і літературний характер.

Зі статей історично-літературного характеру були тут такі, як замітки до нового видання Шевченкового „Кобзаря“, або „Святе Письмо українською мовою“ (підпис — В.), де подано історично-літературний огляд перекладів від другої половини XVI ст. Тут же статті на теми журналістичні, як: огляд української преси в Росії, або дві статті В. Доманицького про „Український Вестник“ (Петербург).

У відділі красного письменства з'явилися тут поезії В. Сивенького (В. Самійленка), Хр. Алчевської, М. Чернявського та ін. З прози — В. Винниченка, Б. Грінченка, П. Капельгородського, Е. Чикаленка та інших.

*Перші організаційні кроки.
Ширші кола українського суспільства і
„Громадська Думка“. Відгуки. Передплата.*

Цікаву згадку про початки організації „Громадської Думки“ залишив Мод. Лквицький у своїх „Причинках до біографії Е. Чикаленка“. „Року 1905 — пише він — після тої першої революції в Росії, коли настала змога видавати українські часописи, у Е. Чикаленка раз-у-раз відбувалися наради організаційного характеру... На одній з таких нарад комбінувалися преріжні можливості щодо тиражу і ціни газети (тоді „Громадської Думки“). Ніяких певних даних для тих міркувань не було; все то були гіпотези, у молодших — оптимістичні, у старших — пессимістичні. Я більше нахилявся до молодших, Е. Х. (Е. Чикаленко) — до старших. Молодші пропонували можливо більший тираж, щоб можна було поставити

ціну яко мога меншу. Одні пропонували 10 000 примірників і ціну 3 копійки, були такі, що воліли 6 50 000 тиражу і ціну 2 копійки. С. Єфремов з олівцем в руці обрахував усі ті можливості. Тоді Є. Х. сказав: — А обрахуйте скільки дефіциту буде, коли друкувати одну тисячу, а ціну покласти 5 коп. Пам'ятаю, що ця пессимістична комбінація зробила прикре враження на більшість присутніх. Та невже ви думаете, що на всю Україну не набереться більше тисячі передплатників? спитав хтось із молодших. — Думаю, що не набереться, — з гіркою усмішкою відповів Е. Х. Гарячих патріотів і „ширих“ українців у нас багато, та біда в тому, що люблять вони неньку Україну до глибини серця, але не до глибини кишені. Рахуйте, Сергію Олександровичу, на тисячу примірників, — менше розчарування буде“.

Життя незабаром показало, наскільки рації мав Чикаленко. Правда, напочатку „Громадська Думка“ зацікавила ширші кола громадянства. В першу половину 1906 р. вона навіть зібрала в цілому 4 093 передплатників, Але в дальшому виявилося, що зі всіх тих, на кого часопис міг опертися, отже, річних передплатників ледве назбиралося до 500. Решта передплачувала на місяці (в ліпшому випадку на півроку), після чого відпадали. Які причини були відпадання передплатників? З одного боку, газеті закидувано, що подає запізнено відломості, з другого — читач ще не звик до української газетньої мови, термінології та фонетичного правопису, вимагаючи, щоб в газеті писалося так, — „як у нас на селі говорять“. Для читача, що звик читати в українській мові лише твори красного письменства, дивним ще виглядала мова публіцистики, газетньої інформації. Редакцію засипали листами з вимогою писати „мовою Шевченка“, якої, до речі, самі автори цих листів, часом добре не знали. Перехід на український фонетичний правопис викликав іноді шире обурення у тих, хто звик до „Ярижки“ — урядового російського правопису. І довго ще доводилося поборювати всі ці вимоги.

Врешті, чимало поміркованих чи консервативних людей, заляканіх радикалізмом „Громадської Думки“ в соціальних справах вважали її за орган, скерований головно проти заможної частини українського народу. Це, до певної міри, відбилося навіть на внутрішньому житті газети та спонукало відійти від неї В. Леонтовича, після чого видання перейшло цілком до рук Е. Чикаленка.

Репресії і закриття „Громадської Думки“.

Щойно вийшло перше число „Громадської Думки“, як було його сконфісковано. В дальному безперестанно сипалися на неї

конфіскати, грошеві кари, тимчасові відкладання терміну тощо, аж поки прийшло найбільше лихо — заборона. 18.VIII. 1906 р. в редакції була переведена поліцією ревізія, знайдено „компромітуючий“ матеріал, серед якого були відозва членів розпущеної Першої Державної Думи (Виборська), протоколи Московського з'їзду „Селянського Союзу“, різні відозви тощо. С. Єфремов, який у цей час заступав редактора Ф. Матушевського, та ще декого із співробітників (Хохлич, Кvasницький та інші) були заарештовані. Секретареві редакції В. Козловському пощастило сховатися і втікти за кордон (пізніше був він одним з працівників Союзу Визволення України, а в 1918 р. членом Українського посольства в Берліні). На вимогу урядів видання газети було припинено. По всій Україні в багатьох передплатників зробила поліція ревізії, багатьох заарештовано. Е. Чикаленко спробував був клопотатися про відновлення газети, але дозволу не дістав.

„Рада“.

Тим часом у запасі був дозвіл на ведення щоденної газети п. н. „Рада“, даний свого часу на ім’я Б. Грінченка. Рішено було його тепер використати. Через місяць (з 15.IX.1906 р.) стала „Рада“ спадкоємцем „Громадської Думки“, стоячи на засадах, покладених в її програмі. До неї ж перейшли і передплатники, яких нараховувалося десь коло 1 500. Кількість ця не вистачала для забезпечення щоденного органу. А вже підходив кінець року. Треба було шукати засобів. Як і раніш, разом з Чикаленком, що продав для цієї мети частину своєї землі і вніс на видання 10 000 рублів, приходить на допомогу В. Семиренко та кілька інших громадян. Це дало можливість продовжувати видання газети в наступному 1907 р.

Вступивши в 1907 р., редакція в програмовій статті першого числа зазначила, що надалі більш братиме на увагу українську інтелігенцію. Коли ж знайшовся б ширший круг читачів, що потребували б популярного викладу, стане при „Раді“ виходити окреме популярне видання по дешевій ціні.

Свою програму визначила „Рада“ такими словами:... „Будучи одинокою щоденною газетою російської України, вважаємо корисніше... не зв’язувати себе програмою чи тактикою якоєї одної політичної партії, а старатися освітлювати і питання дня, і загальніші, більш принципіальні питання українства з погляду різних поступових партій. Ставлячи своїм близчим завданням служити культурним.

громадським і політичним інтересам України під Росією, газета наша заразом буде старатися держати своїх читачів у крузі інтересів всеукраїнських“.

Деяку реорганізацію було переведено й у внутрішньому житті газети. Саме на цей час припав приїзд до Києва М. Грушевського, який став до активної праці в ній. Фактичним редактором став М. Павловський, людина не менш працьовита, як Ф. Матушевський. Був він редактором до 1913 р., коли заступив його А. Ніковський (засуджений 1930 р. в процесі Спілки Визволення України). На секретаря редакції запрошено С. Петлюру (пізніш голова Директорії, головний отаман військ УНР), який в цей час одночасно був редактором органу Української Соціал-Демократії п. н. „Слово“. Пізніш секретарем став В. Королів-Старий. Сталими співробітниками, що вели постійні відділи, були Дм. Дорошенко, М. Старицька-Черняхівська, М. Лозинський, Б. Грінченко та інші. Фахових, вироблених журналістів як і „Громадська Думка“, так і „Рада“, не мали. Щойно тут вони помалу виховувалися, здобували досвід і вже пізніше дехто ставав видатним журналістом. Найближче зв’язаний був з „Радою“ С. Єфремов. Як публіцист виступив тут С. Петлюра. Талановиті огляди й фейлетони давав С. Черкасенко. Красне письменство заступлене було В. Винниченком, С. Васильченком, Ол. Олесем, М. Левицьким та іншими. Зрідка давав статті В. Липинський. Передові статті звичайно писали С. Єфремов, Ф. Матушевський, іноді М. Грушевський, Дм. Дорошенко, М. Павловський та інші.

При помочі цих сил ставала „Рада“ речником і дзеркалом українського життя на всіх землях. Стежила за його розвитком. Формувала національну думку. Здається ні одне питання дня не уникало її сторінок. Найменший прояв культурного чи політичного життя знаходв тут той чи інший відгук.

Е. Чикаленко та його співробітники.

В. Семиренко, Л. Жебуньов та інші.

За всім тим стояла людина, яка, взявши ввесь тягар видання на себе, свідомо і віддано понесла його, як свій національний обов’язок. Був нею Евген Чикаленко¹, для якого видання єдиної

¹ Євген Чикаленко був також фундатором „Академічного Дому“ у Львові, заохочував наддніпрянську молодь іхати на студії до Львова, в січні 1919 р. вийхав до Галичини. 1925 р. був головою Термілоногічної Комісії при Українській Господарській Академії в Подебрадах. Помер 20-го червня 1929 р.

української щоденної газети під РОСІЄЮ стало справою національної чести. Віддав він їй всього себе. Навколо неї скупчив він свої життєві інтереси, вкладав свої кошти, щоб покрити постійні дефіцити, пересічна сума яких виносила річно до 20 000 золотих рублів. Та й не самі дефіцити. Постійні клопоти з адміністрацією, постійна небезпека закриття, брак коштів, брак передплатників та різного роду вимоги читачів, непорозуміння між співробітниками — все це лягало на нього, все це купчилося навколо його особи, як видавця. Під вагою всього цього відчував він іноді втому, резигнацію.

„Остогидло мені вже це — записує він на восьмому році видання — хочеться заховатися від людей, щоб не мати того клопоту й не чути за нього. Але, коли я відійду від газети, вона загине, бо покищо нема кому за неї взятися. Бо вона ще дає дефіцити... А загибель газети від браку передплатників, від недокровності — це ж велика радість ворогам нашим (хоч ім відомо, що неуспіх газети залежить від терору передплатників); це ж страшний удар для справи відродження нашої нації!“ I закінчує: „покищо кажу собі: „а ти, Марку грай!“

I „грав“ цей Марко української преси, поборюючи безправства, конфіскати, карі, загрози, арешти. Понад вісім років ніс він увесь тягар видання „Ради“, що стояло великою і незабутньою його національною заслугою.

В цій праці не був він сам. Велику моральну підмогу давала йому його родина. Зокрема гарячу підтримку мав він від старшого сина Левка.

„Крутись, батьку, мотай головою“, а „Ради“ не покидай — писав він 1909 р., коли треба було покривати дефіцит в 12 000 золотих рублів. I батько крутився, заставляв дім, покривав дефіцит, записуючи до свого щоденника:.... „не покину її, поки не загину“.

Крім родини, мав Чикаленко й інших приятелів, з яких в першу чергу треба згадати В. Семиренка, який впродовж всього часу не залишав видання без фінансової підтримки. Був він піонером модерної цукроварної промисловості в Україні, людиною з творчим і великим організаційним хистом. Скромний, привітний в поводженню і взаєминах. Всі, хто знав його, кажуть у своїх згадках про нього, про його милий, привітний вигляд, веселу, хоч дещо стриману вдачу, про його змістовну, ділову бесіду, про його глибоку культурність, вроджену скромність та нехіть до розголосу, що особливо виявлялося в його допомозі громадсько-національній справі.

Сконстатувавши, що після покладеної праці, його господарські справи в цукроварні стали на міцний ґрунт, завітав він одного разу до В. Антоновича в Київ і павідомив, що з цього часу передаватиме через його руки кожного року 10% зі своїх прибутків на українські справи та на початок зараз же передав перший даток. І від цього дня впродовж майже 40 років до самої смерті виповняв точно свою обіцянку, збільшуючи часом значно її висоту та докладаючи іноді понад зазначений даток великі квоти.

Був це, як каже у своїх споминах Ол. Лотоцький, з натури „український Никодим, що свою чинність переводив не на людських очах і не для людського ока“, а з почуття обов’язку і глибокої любові до батьківщини, що була змістом усього його життя. Впродовж багатьох років допомагав він „Киевській Старині“ та іншим виданням. Та найбільша допомога його на національні цілі була після 1905 р., коли впала заборона українського писаного слова. До цього часу припадає його поміч Науковому Т-ву в Києві, Літературно-Науковому Вістнику, „Громадській Думці“ і „Раді“, не кажучи вже про допомогу письменникам та діячам і то так, що вони не знали від кого ця допомога.

Не мав він часу на якусь іншу діяльніну участь в українському громадянському й культурному житті. Був лише за молодих літ членом Київської Старої Громади, в засіданнях якої брав участь хібащо тоді, коли вона потребувала його ділової поради. Інак залишився в тіні, заробляючи, як він казав, для України гроші; бо „кожен повинен робити те, що найкраще вміє“... говорив він часто.

Мав ще Чикаленко підтримку від Леоніда Жебуньова, який увесь свій час і всю енергію вкладав на те, щоб поліпшити матеріально становище газети, придбати якнайбільше передплатників. В найтяжчі часи для „Ради“ не вагався він віддати останній свій гріш, бо, мовляв, упадок „Ради“ вб’є мене швидше, ніж хорoba“, на лікування якої той гріш був призначаний.

Врешті добрим помічником і порадником була ще одна людина, а саме М. Синицький, що перші роки провадив адміністрацію „Ради“.

*Ширше громадянство і „Рада“.
Відгуки. Передплата.*

Мала „Рада“ чимало щиріх приятелів і серед ширших кіл суспільства. Чим далі, тим міцніше зв’язувалася вона з читачами по

всіх українських землях. Наприкінці 1910 р., опинившись в черговому скрутному матеріальному становищі, звернулася вона до читачів з особливим закликом приєднувати нових передплатників.

„Щорічні доплати... знесилили нас з матеріального боку до кінця... Ми не в силах видавати газети надалі, коли наші передплатники не прийдуть нам на поміч“... писала вона і вказувала, що в противному разі „з великим жалем на серці“ мусить припинити „Раду“ з кінцем 1910 р.

Українське громадянство відгукнулося на заклик. Незабаром прибуло кілька сот нових передплатників. До редакції почали надходити листи з проханням не припиняти газети, з обіцянками допомоги хто чим зможе. Відгукнулися і західноукраїнські землі.

„Звертаємося до нашої суспільності, — писало „Діло“ — щоб вона... прийшла з матеріальною допомогою нашему київському щоденному органу в його нерівній боротьбі з наслідками і теперішніми змаганнями обrusительної палітики російського правительства“. Тут же закликало до передплати, вказуючи на національний обов'язок.

Згадавши про те, що українці з-під Росії свого часу „не раз подавали поміч нашему національному розвиткові в Галичині“ — закінчувало „Діло“ свій заклик такими словами:

„Тепер на нас черга прийти їм на поміч і піддержати єдиний український щоденний орган в серці України — в Києві!“

Наприкінці 1912 р. довелося знову звернутися із закликом, який так само не залишився без відгуку. Наслідком його було збільшення кількості передплатників понад 600.

Перед першою світовою війною „Рада“ мала вже коло 4 000 передплатників. Поборюючи перешкоди, почала вона доходити і до ширших народніх мас.

Початки територіального розгалуження преси під Росією в 1906 р.

Крім згаданих часописів почалося видання ще багатьох інших, як у Києві, так і по інших містах. Але з огляду на адміністративні репресії не могли вони довго втримуватися. Із загальної кількості 34, чимало припадало на провінцію. Так, напр., в Одесі у січні 1906 р. з'явився тижневик п. н. „Народное Дело“, що за редакцією І. Луценка почав був виходити в мовах російській та українській, як орган місцевої групи українців. По виході першого числа був забо-

ронений владою. Натомість 8.I.1906 р. за редакцією того ж І. Луценка виходить тижневик „Народня Справа“, який спіткала така сама доля зразу ж після першого числа. Приблизно за місяць з'являється новий тижневик п. н. „Вісти“ у виданні і за редакцією Л. Шелухинової. Появилося п'ять чисел, після чого з наказу ген.-губернатора Карангозова були „Вісти“ так само заборонені. Така ж доля часописів і в інших містах. У Катеринославі з 24.II.1906 р. почав виходити тижневик „Добра Порада“ за редакцією М. Бикова, а потім К. Джяконова. У вступній статті редакція повідомляла, що стає часописом усього українського народу, який майже виключно складається з селян-хліборобів, та хотіла, щоб „Добра Порада“ зробилася „осередком думок усіх тих, хто чесно і щиро бажає стати на поміч робочому народові, хто вважає необхідним боротися з лихоліттям, що чорною хмарою огорнуло народні маси“...

Число це було конфісковано. Друге число вийшло 17.III.1906 р. Після того з'явилось ще два числа, відтак з наказу ген.-губернатора часопис припинено. Одночасно в Катеринославі за редакцією проф. Д. Еварницького 26.II. з'явилось перше число тижневика п. н. „Запорожжя“, яке зараз же було конфісковане, а часопис заборонений. Не минула така ж доля і двотижневика — органу соціал-демократії п. н. „Боротьба“.

Врешті з 26.III. у Харкові за редакцією М. Міхновського почала виходити щоденна газета п. н. „Слобожанщина“. Перше число з'явилось з портретами Гонти і Залізняка. На цьому і стала. А 15.IV редакція розіслала таке повідомлення:

„Редакція „Слобожанщини“ оповіщає читачів, що через незалежні обставини редакція вважає необхідним часово припинити видання часопису, аж поки не почне функціонувати виключно українська друкарня... Уся передплата і комісіонні повертаються“.

Сподівання редакції в скорому часі не оправдалися. Щойно 1912 р. почав М. Міхновський видавати у Харкові тижневик п. н. „Сніп“, що протримався до 1913 р.

Не ліпші умови, в яких довелося існувати українській пресі, були і в наступних роках.

*Партійна преса „Слово“
Виникнення. Співробітники. Зміст. Завдання.*

Після згаданої вже „Боротьби“ довше пощастило притриматися тижневику „Слово“. Був це центральний орган української партії

соціал-демократів (УСДРП). Почав він виходити з 11.IV.1907 р. При матеріальній підтримці петербурзької української соціал-демократичної організації (головго одного з її членів — М. Шадлуна) і за фактичним редакуванням колегії в складі: С. Петлюри, М. Порша, Вал. Садовського та Я. Міхура. До кінця 1907 р. офіційним видавцем-редактором була Ол. Королева, після якої підписував часопис як відповідальний редактор С. Петлюра. Сили були обмежені. Головний тягар лежав на згаданій Колегії, серед якої вправним журналістом був, власне тільки С. Петлюра, Решта щойно починали свою журналістичну роботу. Серед постійних співробітників були: Гр. Коваленко (Сьогоднічний), і Дм. Донцов. До найактивніших належав також А. Жук (А. Вовчанський). З інших І. Мазепа, (псевд. Андрієвський), В. Дорошенко (В. Білоцерківський), Л. Юркевич (Л. Рибалка), Дм. Дорошенко, В. Чехівський, В. Степанківський (В. Коваль). З поетів та письменників: С. Черкасенко, Гр. Чупринка, Дніпрова Чайка, П. Тенянюк та інші. Основна праця лежала на членах редакційної колегії. Так, М. Порш (псевд. М. Гордієнко, М. Чацький, Полуботок) писав на політичні, економічні та національні теми, що пізніше вийшли п. н. „Про автономію України“, С. Петлюра (С. Сімон, П-ра) спинявся на темах національно-культурних і літературних, Я. Міхура (Хв. Кучерявий) дав низку статей на робітничі теми, врешті В. Садовський писав головним чином на теми економічного і політичного характеру.

Напочатку „Слово“ ставило своїм завданням політичне і соціальне освідомлення ширшого читача, вважаючи, що національна свідомість прийде разом із соціальною. Прихильником такого становища був М. Порш. Іншої думки були С. Петлюра, В. Садовський та Я. Міхур. Вважали вони потрібним, щоб „Слово“ жвавіше реагувало на прояви української дійсності, виразно виявляючи свою позицію у визвольній українській боротьбі. Перевагу згодом взяла ця остання думка, що й повела часопис в напрямі захисту українських національних потреб по лінії інтересів українського робітництва.

Розходилося „Слово“ в кількості приблизно тисячі примірників. Для українського політичного партійного органу на ті часи була ця кількість чимала. Але була вона невстачальна, щоб покрити всі сподівані і несподівані витрати.

Передплатниками спочатку були, головним чином, члени партійних груп. Пізніше коло читачів поширилося безпартійним учителством і селянством. Не останнє місце мала і студентська молодь.

Українська преса поза українськими землями в Росії.

З початком 1906 р. появляється українська преса і поза українськими землями в Росії — в Москві і Петербурзі. Першими з її органів були журнали „Зоря“ і „Вільна Україна“. „Зоря“ почала виходити у Москві наприкінці березня 1906 р. Був це тижневий журнал, що виходив за редакцією адвоката Ів. Опокова з гаслом: „Українці! Єднайтесь у братерській згоді!“ Крім творів красного письменства часопис під проводом Кримського почав практичний курс для вивчення українського слова. Тут же, на його сторінках, давалися ілюстрації. Були це фотографії образів таких мальярів, як С. Васильківський, М. Маковський, М. Гармашів та інших. Всього з'явилося вісім чисел у чотирьох зшитках.

У лютому того ж року в Петербурзі почав виходити місячник „Вільна Україна“, літературний, політичний і науковий журнал за редакцією А. Шабленка.

Перші числа принесли твори Л. Українки („Одне слово“), Хр. Алчевської, М. Чернявського, М. Вдовиченка, А. Шабленка, оповідання І. Личка та інших. Із статей К. Не-я (К. Арабажин): „Дещо про націоналізм і соціалізм“, Ів. Сташенка: „Український національно-громадський рух і 1906 р.“, Л. Бича: „Революція й органи самоуправи“; далі стаття П. Смутка (П. Стебницького): „Краєва автономія України“. Стаття ця викликала деяку полеміку з російськими соціал-демократами і відповідь їм М. П. (Порша) — „Краєва автономія України в світлі „соціал-демократичної критики“, що була опублікована в ч. 4 „Вільної України“. З третього числа журнал прийняв виразний напрямок українських соціал-демократів. Склад редакції та співробітників змінився, при чому редакція устами М. П. Порша знімала з себе відповідальність за першу книжку та особливо за статтю П. Смутка про автономію України.

Довго протриматися журналу не пощастило. По конфіскаті чч. 3 та 5-6 редакція примушена була припинити видання, звернувшись до читачів на сторінках „Громадської Думки“ з таким характеристичним для часу повідомленням:

„Редакція місячника „Вільна Україна“ сповіщає своїх передплатників і читачів, що дякуючи тяжким репресіям „ліберального“ міністерства д. Столипіна проти вільного, незалежного слова друкарського, вона не має можливості випускати в світ у свій час чергових чисел журналу. Книжка „Вільна Україна“ за май-юнь „в

свій час“ була сконфіскована. Редакція місячника сподівається при першій умові озватися з своїм словом до читачів“.

Сподівання не здійснилися. А тим часом вже в березні того ж 1907 р. в Петербурзі почала виходити газета, присвячена інтересам міського і сільського робітництва п. н. „Наша Дума“. Був це орган петербурзької організації Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, що почав виходити за редакцією Д. Донцова. Два числа, що з'явилися, присвячені були справам Другої Державної Думи. Виступив він із критикою праці Думи, захищаючи інтереси робітництва („бюджет в Думі“, „Безробіття“ тощо), давав фейлетони на думські теми та перебіг засідань. Утриматися цьому часопису так само не пощастило. По виході другого числа 25.III.1907 р. газету було владою заборонено.

Трохи довше протрималася „Рідна Справа“ — Думські Вісті“. Почала вона виходити в Петербурзі з 12.IV.1907 р. двічі на тиждень. Був це орган української фракції Другої Думи (Українські Громади — радикал-демократичного напрямку); видання якого популяризував був між послами студент-медик, пізніше відомий журналіст В. Піснячевський. На фактичного редактора запрошено Вас. Доманицького, а офіційним видавцем-редактором став посол С. Нечитайлло.

„Наша газета — писалося тут — буде тим телеграфічним дротом, що з'єднуватиме український народ з його депутатами для спільноІ праці і боротьби за землю і волю“.

Співробітниками були члени Першої і Другої Думи та деято з петербурзької колонії. Подавано тут перебіг думських засідань, промови послів та статті і фейлетони на актуальні теми. Тут м. ін. була опублікована серія фейлетонів П. Смутка (п. Стебницького), що потім вийшли відомою книжкою п. н. „Під стелями Думи“.

Зустрінуто було „Рідну справу“ прихильно, особливо на українських землях. Серед селянства мала успіх, чому чимало прислужилася добра мова і популярний виклад.

На початку червня (3.VI.1907 р.) розв'язано було Думу. Мусіла припинити своє існування і „Рідна Справа“. Останнє 12 число вийшло 12.VI.1907 р. з останнім словом до читачів, в якому редакція висловлювала надію знову з'явитися, коли збереться Третя Дума. Сподівання не здійснилися. Політичні умови, що запанували з приходом Третої Думи, тому не сприяли.

*Популярно-народні органи на українських землях під Росією.
„Село“, „Засів“, „Маяк“.*

Щойно більше як за два роки при найактивніший праці М. Грушевського починає в Києві виходити популярний народній ілюстрований тижневик п. н. „Село“. Перше число з'явилося 3.IV.1909 р. Своїм завданням „Село“ ставило: „піддавати відомості, новини і всяку науку в справах, потрібних нашому селянинові або робітникові, і про всякі важніші справи з життя українського, російського й загорянського, цікаві для всіх, про які кожному треба знати“.

До співробітництва запрошено було визначніші сили. Були тут О. Олесь, В. Самійленко, Гр. Чупринка, Я. Щоголів, що містили тут свої поетичні твори, як також В. Винниченко („Кузь та Грицунь“ та інші), Арх. Тесленко („Страчене життя“ та інші), С. Черкасенко („Земля“ тощо). Тут же твори західноукраїнських письменників, як: О. Кобилянська, В. Стефаник, Л. Мартович, Т. Бордуляк з його популярним оповіданням „Дай, Боже, здоровля корові“ і тут же вперше з'явилися оповідання Виборного Макогоненка (Мод. Левицького) про мову в школі, у суді тощо, що потім здобули широку популярність.

Огляди світових подій та внутрішнього життя, як також літературно-критичні замітки давав Микита Шаповал. Крім нього подібні ж статті містив тут Ю. Сірий (Т-о, Тищенко). Але найбільш звернено було увагу на популярні статті з життя світу, природи, з життя села та його культурно-просвітної праці.

Регулярно подавав огляди з діяльності Думи та уряду П. Смуток. Про українське культурно-наукове та громадсько-політичне життя на західноукраїнських землях писав до „Села“ М. Залізняк. На господарські теми писали А. Терниченко (пізніше редактор „Ріллі“), А. Гиленко, В. Королів-Старий, О. Мицюк (гром. землеволодіння та переселення).

Врешті, добре поставлена була хроніка. Все це робило часопис цікавим і поважним органом. Здобув він собі глибоку симпатію серед широких кіл, став вітанім гостем під селянською стріховою.

В легкій, приступній формі, формуючи й організуючи думку читача, провадив цей часопис його до лав українського суспільства вже як свідомого його члена. І читач це цінив. Були села з цілими гніздами передплатників — до десять і більше. Заходило „Село“ в найдальші закутки, де трудно було навіть припустити, щоб там коли була газета.

Але все це дуже добре оцінила й адміністрація. Тому не дивно, що по півторарічному існуванню з'явилися на сторінках „Села“ слова М. Грушевського до читачів, що характеризують умови, в яких доводилося цьому часопису існувати.

„Жадне українське видавництво не було так високо отаксоване: крім явних репресій і кар, часом заборонювано „секретно“ всяким начальством та відомствами, на ріжні і всякі способи, включно до наказу з волостей не видавати його адресатам, а відсылати до канцелярії губернатора... Тяжко видавати тепер справедливу часопись взагалі, а ще тяжче українську, а ще гірше — селянську українську. Не знають люди, як тяжко... Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій. І тому припиняємо її — може на час тільки, може й навсіди — як полегшає“.

Не полегшало. І „Село“ ніколи вже не з'явилось. Наступником його став з 4.III.1911 р. ілюстрований тижневик п. н. „Засів“. Почав він виходити за тієї ж самої редакції та з тим самим складом співробітників і тією самою програмою, як і „Село“. зміна назви однак не змінила становища до нового часопису з боку адміністрації. Кари і заборони продовжували робити своє діло. За якийсь час ведення часопису перейшло до інших людей, гуртка письменників. Нова редакція не порвала зв'язків з колишніми співробітниками і керманичами. Бажаючи якнайліпше забезпечити часопису існування та поширити його, редакція задумала зробити низку реформ. А в зв'язку з цим вирішила перевести серед передплатників анкету. Анкета дала дуже цікавий матеріал. Показала вона обличчя читача та його оцінку і становище до часопису.

Особливо цікавими були відповіді на питання: „Чому передплачуєте „Засів“? З низки відповідей згадаємо декілька. — „За її святу правду“. — „Тому, що ми з неї тільки чуємо правду по селах“. До них прилучалися інші: — „Тому, що вона при своїй дешевій ціні дає відповіді на різні питання і написана гарною і простою мовою“ писали одні. — „За її широ народній напрямок“ — відповідав другий.

Секретар одного хліборобського товариства відповів за всіх членів: — „Того, що на неї великий спрос (попит), як на підходящу газету для малоросів.“

А от відповідь передплатників із робітників:

— „Тому, що ця газета українська, глибоко народня, обстоює рідний край убогих селян і робітників. Я ж сам тілом і душою українець... шукаю кращої долі, як і „Засів“. Ось чому я виписую „Засів“

і лічу його своїм вірним другом-порадником“. Так писав один з них.

— „Тому, що це цілком народня газета, як по кошту, так і по змісту, хоч усього потроху в ній пишеться, але все, що неодмінно потрібно для робітників“. — писав другий.

— „Тому, що бачу в ній щирий погляд робітника.“ — подавав третій і т. д.

А дехто просто відповідав: „Бо вона нам по нутру“. Червоною ниткою проходить у цій анкеті думка, що передплачувався „Засів“, як свій орган, міцними зв’язками зв’язаний з народом. Та не зважаючи на все це, пощастило „Засіву“ проіснувати лише трохи довше року. Року 1912 мусів припинити своє існування. Причини — матеріальне виснаження постійними грошовими карами та іншими витратами, що не могли покритися низькою передплатою, а також і всі інші умови, в яких доводилося редакції часопису працювати.

,, ...Не легко було нам провадити діло своє — писала редакція за півроку праці. Шлях до народу поріс тернами та бур’янами, перепони та заборони стоять на ньому. Багато митарств проходить друковане слово, поки дійде в руки читача... Штрафи, кари цензурні та адміністративні завжди висять над головою редакторів та співробітників. А тут ще кругом добровільні темні сили завивають вовками, скиглють щоб припинити наше діло“.

Приблизно за рік після „Засіву“ почав виходити новий популярний літературно-громадський тижневик. п. н. „Маяк“, перше число якого з'явилося 20.XII.1912 р. Виходить за редакцією В. Шевченка і А. Терниченка. Склад співробітників був дещо відмінний від попередніх. Багатьох не було. Їх місце зайняли молодші і нові, які щойно виступали на сторінках преси. Присвячений, головно, сільській та робітничій інтелігенції, зустрів він серед неї не меншу увагу і симпатію. Натомість в журналістичних колах оцінка була розбіжна.

Деякі органи зустріли з'явлення цього часопису виразно негативним, ба, ворожим відгуком („Дзвін“). Інші, навпаки, дали пристильну оцінку з'явленню часопису.

... „Числа нового журналу, що з'явився, вказують, що навколо видання згуртувалася низка осіб, які ясно уявляють завдання народного журналу і вміло їх виконують“, — писала в спеціальній статті за підписом В. С. „Украинская жизнь“. Вказавши на деякі хиби та піддавши доброзичливій критиці зміст журналу, закінчувала вона свій відгук такими словами:

, „В цілому новий журнал робить корисне вражіння, і не підлягає жадному сумніву, що, коли йому пощастиТЬ побороти адміністративні Сціли і Харібри, він знайде свого читача... Рекомандуючи увазі кіль близьких до мас новий журнал, ще раз бажаємо „Маяку“ існування довшого і щасливішого, як те було в його попередників“.

Прихильною оцінкою відгукнувся також і „Літературний Вістник“, зазначивши, що „Маяк“, широко розходячись між селянством і робітництвом, „робить своє важливе діло поширення національної свідомості“...

Не пощастило. Напередодні світової війни 1914 р. на ч. 28 було цей часопис, як і всю іншу українську пресу того часу, владою заборонено.

*Популярно-народні та інші часописи на провінції:
„Дніпрові Хвили“ „Світова Зірница“ та інші.*

Крім згаданих органів, що мали на увазі масового читача і виходили в Києві, в ті ж часи виходило кілька подібних органів і на провінції. Одні з них протрималися довше, інші коротше, а ще інші припинили своє існування на перших числах, не знайшовши відгуку серед мас.

До перших належав ілюстрований тижневик „Дніпрові Хвили“. Почав він виходити у Катеринославі (тепер Дніпропетровське) з ініціативи М. Богуславського. Перше число з'явилось 1.Х. 1910 р. Фактичним редактором був Дм. Дорошенко, а на відповідального редактора запрошений був К. Котов (поміщик і домовласник). Згадуючи про це запрошення, Д. Дорошенко, м. і. розповідає, що К. Котов згодився взяти на себе відповідальність з умовою, що будуть друкуватися його вірші бодай двічі на рік.

„Звичайно він — оповідає Дорошенко — давав вірші на новий рік і на Великдень. Розуміється з тими віршами було багато мороки, доводилося їх прати і гладити, і тут було не мало і редакторської творчости“...

Під досвідченою рукою Д. Дорошенка стали „Дніпрові Хвили“ одним з поважніших органів подібного роду, на сторінках якого, крім сттей інформаційного характеру, з'являлися твори визначніших письменників і цінні праці на історичні теми.

Літом 1913 р. Д. Дорошенко покинув Катеринослав, і „Дніпрові Хвили“ мали припинитися, але до кінця року довів їх В. Біднов за допомогою своєї дружини і д-ра Ю. Павловського.

Користувалися „Дніпрові Хвилі“ симпатією і популярністю не тільки на Катеринославщині, але і далеко за її межами.

Популярним тижневиком була також „Світова Зірница“, що почала виходити 1906 р., змінившись пізніше на двотижневик.

Видавав її гурток польських поміщиків під проводом І. Волошиновського. Виходила спочатку в Могилеві-Подільськім, а потім у с. Пеньківка і вкінці з 1911 р. перейшла до Києва.

Побіч з інформаційним матеріалом звертала увагу на сільське господарство і кооперацію. Року 1913 перестала виходити і відновилася була з початком революції 1917 р.

Робилися спроби видавати й інші часописи, але вони не зустрілися з прихильним відгуком і підтримкою, а тому хутко зникали. До таких належить, напр., „Порада“, перше число якої з'явилось у Харкові в 1906 р., офіційним російським правописом („ярижкою“), і досить чудернацькою мовою з не менш дивним змістом, за редакцією М. Лободовського. Після першого числа часопис цей вже не появлявся.

Теж саме сталося з виразно соціально-реакційним часописом, що його в тому ж 1906 р. почав видавати у Хотині, як місячник, п. н. „Хата“ доктор І. Немоловський.

Літературно-наукові органи „Нова Громада“.

Перехід до Києва „Літературно-Наукового Вістника“.

На початку 1906 р. з'являється у Києві літературно-науковий орган п. н. „Нова Громада“. Був це місячник, історія якого тісно в'язеться з особою Є. Чикаленка та виходом „Громадської Думки“. Прохання на дозвіл подано було разом з проханням на „Громадське Слово“, при чому називу журналу було подано, як „Нове Життя“. Дозволу не одержано. Після того В. Леонтович, подаючи проханням на „Громадську Думку“, разом з тим просив дозволу і на літературно-науковий журнал на цей раз вже п. н. „Нова Громада“, який і дістав. Таким чином спочатку 1906 р. з'явилось перше число за редакцією Б. Грінченка і В. Леонтовича. Впродовж року, у наслідок різних внутрішніх непорозумінь, редакція мінялася тричі. По Б. Грінченкові перейшла вона до С. Єфремова, а потім до Є. Чикаленка. Проте ці зміни, як щодо програми, так і змісту, завдяки вмілому поводженню Є. Чикаленка, майже не відчулися.

Вже з перших чисел „Нова Громада“ виявила себе речником національно-культурних змагань. На її сторінках почали з'являтися

найновіші твори В. Винниченка, М. Коцюбинського, А. Кримського, М. Вороного, В. Самійленка (В. Сивенького), С. Черкасенка, Хр. Алчевської. Л. Українка дає тут свої драматичні шкіци („Три хвилини“, „В дому роботи, в країні неволі“), та цікаву розвідку „Утопії в белетристиці“. Тут же статті та огляди на теми поточного життя (Б. Грінченко, С. Єфремова), рецензії, бібліографія. З журналістів західноукраїнських земель взяли тут участь М. Лозинський і В. Кушнір.

Не зважаючи на те, що була „Нова Громада“ в цей час єдиним літературно-науковим органом на українських землях під Росією, не пощастило їй викликати ширшого зацікавлення. Впродовж року придбала вона лише 400 передплатників, що не могли забезпечити видання. Наприкінці року Є. Чикаленко порушив справу необхідності з нового 1907 р. сполучення „Нової Громади“ з „Літературно-Науковим Вістником“, який з цього року мав розпочати своє видання вже в Києві. Думку цю було реалізовано. З нового 1907 р. „Нова Громада“ перестала виходити. Її місце зайняв „Літературно-Науковий Вістник“, який у збільшенному форматі під веденням М. Грушевського та його близьких співробітників (В. Гнатюк, Ол. Олесь, Ю. Тищенко, — П. Лавров) числив на ширшу підтримку. Але на перших часах зустрівся він із застереженням та неохотою деяких частин суспільства. Одною з причин такого явища було те, що в ньому вбачали вплив т. зв. галицьму, що виявлявся у правописі. Але більша частина української інтелігенції зустріла „Літературно-Науковий Вістник“ з глибокою симпатією, а подекуди навіть з ентузіазмом.

Сприяло тому, з одного боку, вже усталена традиція журналу, з другого — той прекрасно підібраний зміст і багатство матеріялу, що охоплював інтереси і потреби всіх українських земель.

„Органом, в котрім відбивається спільнота цілого нашого народу по сім і по тім боці кордону в теперішніх обставинах, — писало того часу „Діло“ — є один-одинокий „Літературно-Науковий Вістник“. До цього мусить звернутися кожний, кому залежить на збереженню і скріпленню національної свідомості, хто хоче користати з найсерйозніших творів української літератури і публіцистики та вдергати контакт з українською науковою творчістю. „Літературно-Науковий Вістник“ є тепер справді єдиним всеукраїнським органом...“

Сповняючи свої завдання, „Літературно-Науковому Вістнику“ довелося поборювати чимало перешкод, як з боку самого суспіль-

ства, так й адміністрації. Серед суспільства — за його поступовість і „вільнодумство“. Були і такі, що вважали себе навіть ображеними в своїх „моральних почуваннях“ через деякі вміщені в ньому літературні твори. Доходило навіть до заклику бойкотовання. Наслідком цього було те, що на всю Наддніпрянщину не міг цей орган зібрати навіть тисячі передплатників. За свідченням завідувача редакційними справами Ю. Тищенка (П. Лаврова — Ю. Сірого) на всіх східноукраїнських землях знайшлося в ці часи лише 812 однайдухів, що передплачували цей журнал. Приблизно стільки ж передплатників давала Галичина.

В 1912 р. створено було редакційну комісію, до складу якої ввійшли крім самого М. Грушевського — О. Олесь, Л. Старицька-Черняхівська та Ю. Тищенко, якого, як завідувача редакційними справами, заступив потім І. Лизанівський та інші.

Так проіснував „Літературний Вістник“ до світової війни 1914 р. У жовтні того року вийшла ще остання, подвійна книжка за дозволом військової цензури.

Спадкоємці „Київської Старини“: „Україна“, „Записки Наукового Т-ва“ у Києві та його ж журнал „Україна“.

Разом із долею „Нової Громади“ наприкінці 1906 р. важилася доля і „Київської Старини“. Стара Київська Громада, вже ослаблена на цей час, хотіла зняти зі себе видання цього журналу. Користуючи з того, що припадало саме 25 років існування „Київської Старини“, Громада вирішила припинити її на цьому ювілейному році. Але не хотіла залишатися без органу. Виникла була думка злучити „Київську Старину“ із „Записками НТШ“ у Львові, але цей проєкт не знайшов підтримки. Видавати журнал українською мовою Громада не рішилася, бо для багатьох членів і співробітників не легко було відразу перейти на українську мову. Побоювалися також загубити читачів та передплатників, яких і так було не багато (щось коло 300). Ці вагання і породили спадкоємця „Київської Старини“, яким з 1907 р. став журнал „Україна“, журнал переходового часу, документ переходу української інтелігенції і наукових сил на нові шляхи.

Був це місячник в 10-12 аркушів друку, що складався з двох частин: наукової й інформативно-публіцистичної, друкованих у двох мовах: українській і російській. Продовжував він традиції „Київської Старини“. Красне письменство, однак, було тут відсутнє. В передмові

редакція заповідала п•ширити зміст журналу, „не обмежуючись історією минувшого, а розглядаючи критично і всі події в біжучих хвилях суспільного життя“, та надати йому „більш національний характер“.

Однак впродовж року виявiloся, що в такій переходовій формі журнал зустрівся з малим відгуком і не знайшов ґрунту в українському суспільстві. Це привело до того, що вже восени 1907 р. заявив він про своє припинення.

Тим часом розвинуло вже діяльність Українське Наукове Т-во у Києві. Мало воно приступити до видання свого органу. Серед його членів були прихильники того, щоб Т-во перебрало традицію „Киевской Старини“ і приступило до видання журналу її типу, однаке більшість членів відхилила цей проект з огляду на те, що „Киевска Старина“ мала ширший характер, не цураючись популяризації науки і белетристичної творчості, тоді як Наукове Т-во мусить дати суспільству журнал суто наукового характеру.

По довших дебатах на Загальних Зборах Т-ва, а потім на Раді вирішено приступити до видання наукового органу п. н. „Записки Українського Наукового Товариства в Києві“. Спочатку неперіодично — коло 10 аркушів кожної книжки.

Перша книжка появилася 1908 р. за редакцією М. Грушевського, Гр. Павлуцького і В. Перетця. Охоплювала вона собою розвідки, критичні статті, матеріали з різних галузей знання, а передовсім — з українознавства, огляди та інше. Деякі поодинокі випуски присвячені були пам'яті визначніших діячів української науки і національно-громадського життя: (П. Житецькому, В. Антоновичу та іншим). П'яту книжку присвячено М. Гоголю з працями М. Грушевського, П. Петровського, К. Невірової.

Старшій українській письменності київського періоду присвячені були праці Сушицького, Шахматова; середньої доби української літератури торкається праця В. Адріянова. Чимало праць торкаються XVI-XVII ст. (М. Петров, В. Перетць, Ів. Франко, С. Гаевський, Л. Карпович та інші).

З історії української мови — праці Е. Тимченка, Ів. Огієнка, К. Михальчука. Дослідам українського фольклору присвячені були праці М. Грушевського, Б. Грінченка, І. Каманіна та інших. З історії українського мистецтва появилися праці Н. Біляшевського, А. Но-вицького та інших. Спеціально історії та археології присвячені були праці М. Грушевського, Ол. Грушевського, Ор. Левицького, Василенка та інших.

Крім того з питань економіки і статистики були тут праці М. Стасюка („Економічні відносини України до Великобританії і Польщі“), С. Драгоманова, М. Порша та інших.

Таким, в загальних рисах, був зміст „Записок“.

З початком 1914 р. Т-во приступило до видання другого науково-огорожденого органу, призначеного для ширших кіл суспільства. Був ним квартальник, названий: „Україна“, як орган українознавства. Почав він виходити під безпосереднім проводом М. Грушевського. В 1914 р. з'явилося чотири книжки, після чого журнал було припинено. Відновився він в 1917 р., коли з'явилися дві подвійні книжки, а р. 1918 — одна подвійна.

Доцільно бодай, коротенько згадати про зміст цього органу того часу, щоб побачити, наскільки цінним було його появлення.

Крім М. Грушевського, який дав тут довгу низку своїх праць (згадати хоч б такі, як: „Український рух на Схід: Розселення за московською границею до 1648 р.“, „Історія Хмельниччини, списана Силуаном Мужилтським“, „Велика, Мала і Біла Русь“, „Сполучення України з Московщиною“, „Новий хозарський текст про війни Олега“ та інші), з'явилися тут праці Ол. Грушевського („з настроїв і думок Кирило-Мефодієвців“, „Сучасне архивознавство“, „З початків нової української історіографії“, Шевченківська література за останні роки“ та інші), Ор. Левицького, П. Житецького, О. Богумила („Начерк історії літератури української мови до Ів. Котляревського“), С. Возняка („Початки української комедії та інші“), В. Степового (В. Біднова) — („До історії задунайської Січи“), Е. Перфецького („Угорська Русь-Україна в першій половині XVII ст.“, „До питання про Нестора Печерського“ та інші), К. Жироцького з українського мистецтва, В. Перетця, М. Василенка та інших. Тут же вперше опубліковано записи В. Білозерського: „З ідеології Кирило-Методіївців, що була відома в Переказах. Окреме місце займає відділ матеріалів і заміток, де було подано низку цінних розвідок, оглядів, критичних заміток тощо (В. Міяковський, І. Каманін, Е. Онацький, К. Широцький та інші). Року 1918 видання „України“ знову припинилося, щоб відновитися вже при інших обставинах і умовах. Сталося це 1924 р., коли по повороті М. Грушевського з еміграції до Києва стала вона органом історичної секції Української Академії Наук.

Ідеологічна диференціяція та її органи. „Українська Хата“.

Ідеологічна диференціяція політичної думки, що виявилася вже з початком революції (1905), вимагала, крім часописів, розрахованих

на широкого читача, також ідеологічно-провідних органів. Першу спробу до певної міри в цьому напрямі робить петербурзька „Вільна Україна“. Після того щойно в 1909-13 рр. появляються журнали, що приносять розроблення ідеологічних основ визвольного руху та національного і соціального світогляду.

Року 1909 з'являється журнал, що займає в цьому питанні виразно радикальне становище. Був ним місячник молодих сил п. н. „Українська Хата“ — за редакцією П. Богацького і при найближчій участі Микити Шаповала, що був душою того напрямку, який цей орган зайняв. Виникнення журналу в'яжеться з альманахом „Терновий Вінок“ та гуртком, що коло нього скупчився. Були тут крім згаданих (П. Богацького та М. Шаповала) — Ол. Коваленко, В. Скрипник, Ю. Будяк, Ю. Сірий, (Тищенко) та інші. В наслідок полеміки, що в 1908 р. розгорнулася між цим гуртком та передплатниками поміркованих напрямків, речником яких у першу чергу була „Рада“, постало питання створення свого друкованого органу. Спочатку була думка обмежитися альманахом. Потім вирішено використати дозвіл на видання тижневого журналу, що його вже мав С. Коваленко. Зміну періодичності та назви пощастило перевести без великих перешкод. 24.III.1909 р. появилася перша книжка журналу п. н. „Українська Хата“.

Становище журналу щодо українського визвольного руху визначено було оцими словами М. Шаповала (М. Сріблянського):

„Національність, — писав він — до якої прагнемо, має величезний етичний зміст. Ми повинні казати не тільки „так — так“, „ні — ні“, що ми українці та й годі. Ні, треба, щоб українство було ще й цінністю загальною,... Українство наше мусить виступити, як вічна цінність. Українство... в етичному розумінні мусить стати і на оборону істини... Українство, як житьова течія, — це еманципація від всіх сторонніх моральних, розумових, соціальних і інших впливів. Воно мусить мати свої подібні елементи в собі, ними жити, іх переформовувати, відкидати, творити і в своєму життєвому процесі мусить спиратися само на себе, в собі мусить знайти ту силу, якадвигає вперед і дає опору в житті... мусить видигнути виразно свою індивідуальність...“

Виходячи з цього, „Українська Хата“ виступила з гострою критикою традицій дрібних діл та психології решток т. зв. українофільства з його поміркованим лібералізмом, поверховним демократизмом, лояльністю, угодовством та орієнтацією в національно-визвольній справі на чужі суспільні сили. Натомість висувала

вимогу поглиблення національно-політичного світогляду, його викристалізування у формі рішучої боротьби в напрямі соціального і національного визволення, в основу якого клала погодження особи з суспільством. Завершенням цього погодження вбачала вона у відродженні Україні, в якій мусіли б знайти свою синтезу соціалізм і індивідуалізм.

Найгарячіші виступи проти „Української Хати“ були на сторінках газети „Рада“ та її колах. Пізніше, часом, відгукувався „Дзвін“ та інші. Між „Радою“ та „Українською Хатою“ розвинулася гостра і жива полеміка, що не вгавала впродовж всього часу, витворивши два кола прихильників: „радян“ і „хатян“.

Навколо „Української Хати“ гуртувалася переважно молодь, чимало народніх учителів, подекуди дрібні урядовці. Були це ті, що в перший же рік дали журналу до 400 передплатників, не рахуючи дрібного продажу (до 300 примірників).

З молодих сил склався і перший кадр співробітників. Побіч Мик. Шапovala та П. Богацького були тут: літературний критик М. Євшан (Федюшка), публіцист А. Товкачевський, а далі такі, як: О. Олесь, Гр. Чупринка, О. Коваленко, Галина Журба. Тут же роблять свої перші виступи М. Рильський та П. Тичина. Книжка за книжкою і журнал міцніє. А в новий рік вступає він вже цілком скріпшим. На його сторінках з'являються такі імена, як О. Кобилянська, В. Винниченко, М. Вороний, С. Черкасенко; стають до співробітництва й ті, що ще не так давно поборювали його початки. Зі сторінок журналу линув бадьорий, молодий голос. Літературна і публіцистична праця розгорталася і росла, здобуваючи симпатиків. Але світова війна 1914 р. що так боляче вдарила по всій українській пресі, не минула й „Українську Хату“, обірвавши її існування.

„Дзвін“

Тоді ж, на шостому числі II річника з наказу Начальства київської військової округи припинено й другий літературно-науковий і мистецький ілюстрований журнал, що ставив завданням поширення ідеологічних підстав захисту інтересів робітничих верств суспільства. Був ним місячник „Дзвін“, що почав виходити у Києві з 1-го січня 1913 р. за редакцією В. Левинського. Тут, побіч із статтями ідеологічного та тактичного характеру, відведене було поважне місце добре підібраному відділу красного письменства з творами ліпших українських авторів. Позбавлений тенденційності цей відділ разом

з тим гармонізував з цілістю ідеологічних основ світогляду, який журнал заступав. Зміст його складався з творів таких письменників, як: Леся Українка („Оргія“ та інші), В. Винниченко („По — свій“, „Божки“, „Молода кров“), Гр. Чупринка (спроба драматичного етюду — „Самогубець“), С. Черкасенко („Казка старого млина“), М. Вороний, Петро Стах (С. Черкасенко), Хр. Алчевська (поезії), Ю. Сірий (ескізи) та інші.

Публіцистичний відділ давав чимало матеріалу, що ставив широку програму, висвітлюючи ідеологічне становище в поточному суспільному житті, літературні питання, питання мистецтва тощо. На теми національного і робітничого питання публікувалися тут статті Л. Юркевича (Л. Рибалки), В. Садовського, К. Миргородського та інші. В. Левиський провадив постійний огляд галицько-української політики і робітницького руху в інших країнах. Тут же статті та огляди Дм. Донцова („З українського життя“, „Українське студентство і аполітизм“).

Своє становище в українському суспільстві визначив „Дзвін“ словами Л. Юркевича. Виступаючи проти погляду української одноцілості, що був поширений серед суспільства, підкреслював він, що „ми що дуже мало думали і говорили про себе, як про головного ворога всяких змагань помирити все суспільство і... зв'язати спільнотою ідеєю, в тім випадку ідеєю національною“.

Виходячи з цього, „Дзвін“ звертав увагу на прояви „міщанської ідеології“ в українській пресі („Рада“, „Літературно-Науковий Вістник“, „Українська Хата“), на її характер та вказував на її небезпеку.

Це становище не могло лишитися без відповіді. Почулися в пресі критичні відгуки, почалася полеміка, але в цілому появлення нового органу зустрінуто було, як факт додатній. Зокрема було це підкреслено „Літературно-Науковим Вістником“, який писав про тих, що згуртувалися навколо „Дзвону“, що вони „мають за собою певні здобутки в нашему громадянстві, налічують чимало видатних своїх робітників, тому і появлу їхнього культурного органу можна привітати“ (А. Ніковський).

Іншими словами привітали російські журналисти, а в першу чергу марксистсько-большевицького напрямку на чолі з В. Леніним. Головне вістря його виступів проти „націоналістично-шовіністичного органу“, як був ним охрещений „Дзвін“, скеровано було в напрямі основної ідеологічної його сили і провідника Л. Юркевича.

Розгалуження української преси під Росією.

Побіч органів суспільно-політичного та літературно-наукового характеру виникають по революції 1905 р. органи, що ставлять спеціальні завдання, зв'язані з вимогами і потребами суспільства. Відбувається розгалуження української преси. Виникають органи: мистецькі, педагогічні, дитячі. З'являється орган українського студентства. Виходять часописи: господарські, природознавчі, кооперативні, медично-санітарні і врешті сатирично-гумористичні.

З січня 1913 р. за редакцією О. Корольчука починає в Києві виходити місячник, присвячений українському мистецтву п. н. „Сяйво“.

Про виникнення цього часопису розповідає в „Бібліографічних Вістях“ його ініціатор П. К. (овжун).

„Починаючи приблизно з 1911 р. я був тісно зв'язаний з А. Терниченком... В разомі я часто скаржився, що немає жодного журналу, який хоча б трохи висвітлював українське мистецтво.

„Організуйте свій журнал“ — порадив А. Терниченко, і після того думка ця глибоко запала мені в голову... і в мене виникла думка творити щось подібне до тодішнього російського журналу „Сонце Росії“. Я навіть хотів назвати той новий журнал — „Сонце України“ та з різних міркувань... назвав його „Сяйво“. Багато старих українських громадян дивилося на це, як на утопію... Але було багато теж старих українських діячів, які і підтримували мою думку і обіцяли допомогти... Серед таких найбільше чуло поставилися Іван Матв. Стешенко, Микола Федот. Біляшевський, Микола Вітал. Лисенко та почасти Микола Карп. Садовський, який переконав О. Корольчука взяти на своє ім'я дозвіл у губернатора на видання журналу „Сяйво“. Сам я не мав права взяти дозволу, бо не мав літ... і я міг бути тільки адміністратором. „А гроші ж у вас є на видання? — запитав мене О. Корольчук.

„Знайдуться — відповів я... Я запрошуваю всі культурні українські сили, що були поза Києвом, до участі в журналі і всі вони згодилися, а лише Ів. Франко не тільки згодився, а надіслав і матеріали для друку; решта ж згодом запитала, по скільки ми будемо платити за їхню працю, але як такої „моди“ ми не думали і не мали зможи вводити в журнал, то і творів їх не одержали. Минуло кілька місяців і О. Корольчук одержав дозвіл на видання журналу... Думка була видати перше число в кінці грудня 1912 р. з датою 1-го січня 1913 р. М. Лисенко пообіцяв дати даремно для цього числа 2 сторінки

оригінальних, ніде не друкованих, нот, але, на жаль, перше число довелося присвятити М. Лисенкові, який не діждав бачити першого на Україні мистецького журналу. Журнал так і вийшов в грудні... і на багатьох зробив велике враження.

„Після виходу Ч. I фактичним редактором журналу став Ів. Стешенко... і громадянство вже не так скептично ставиться до „Сяйва“; починає як не писати, то давати хоч поради“.

У вересні 1910 р. появляється у Києві і перший на українських землях під Росією педагогічний український журнал п. н. „Світло“. Одним з ініціаторів і душою журналу та його першим редактором був народній учитель, автор „Короткої граматики для школи“ Гр. Шерстюк, а по його смерті (24.Х.1911 р.) видавцем і відповідальним редактором стала його дружина Любов Шерстюкова, яка і довела журнал до 1914 р.

За весь час видання вийшло 36 чисел (по 9 чисел річно), в яких вміщено низку статей педагогічно-методичного і національно-публіцистичного характеру, а відділ „З біжучого життя“ зібрав найповніші дані про становище освіти в Україні.

Серед співробітників були: Х. Алчевська, Никифор Григорій (Г. Наш), Д. Дорошенко, С. Єфремов, Мод. Левицький, І. Липа, В. Прокопович, С. Русова, Ю. Слюсаренко, І. Сташенко, С. Черкасенко, С. Шелухин та інші.

Ініціатори вірили, що часопис об'єднає національно свідоме вчительство навколо інтересів національного виховання і не помилилися.

Вступаючи в третій рік видання, редакція вже писала:

„Ми не самотні... Український народній вчитель, в руках якого доля рідної освіти, думає однаково з нами, прагне того, чого і ми, не зважаючи на які утиски і кари...“

Але й не тільки серед учительства здобув журнал популярність.

Впродовж свого існування здобув він її і серед широких кіл українського суспільства.

Ще перед виходом „Світла“, а саме 1906 р., за редакцією Олени Пчілки почав виходити місячник для дітей старшого і молодшого віку п. н. „Молода Україна“, що користувався глибокою симпатією як дітей, так і їх батьків.

Виникає і орган українського студентства. Крім рукописного „Громадянина“, що його видають студенти Політехнічного Інституту в Петербурзі (появилося двоє чисел) за редакцією Е. Нероновича, у квітні 1913 р. там же починає виходити часопис п. н.

„Український Студент“. Був це орган всього українського студенства за редакцією згаданого вже Е. Нероновича. Ставив він своїм завданням: „дати активних, бадьорих, свідомих і освічених робітників на громадській ниві“.

З осені 1914 р. мав він стати періодичним органом. На перешкоді цьому стала перша світова війна.

Тоді ж заходами фельдшерського Т-ва в Полтаві за редакцією Коваленка появляється вісник гігієни, санітарії і природознавства п. н. „Життє і Знаннє“ (з 1914 р. „Життя і Знання“).

Появляються такі господарські часописи, як: „Рілля“ у Києві та „Українське бджільництво“ в Петербурзі, а потім у Києві, за редакцією Е. Архипенка.

Року 1911 часопис „Рілля“ відзначений був на сільсько-господарських виставках у Ромні срібною медалею і в Галичині золотою.

Цікаву згадку присвячує цьому часопису та його редакторові А. Терниченкові А. Н. (іковський).

Відвідавши редакцію часопису, так описує умови, в яких провадилася праця:

„Вся редакція, контора, експедиція журналу, а також і помешкання редактора містилися в одній маленькій кімнатці з єдиним вікном... Уявіть собі кімнату, забиту пачками журналу так, що і повернувшись ніде; в кімнаті один невеличкий столик, вкритий газетою, лише один стілець і скромне студентське ліжко, ввесь простір під яким теж забито пачками „Ріллі“. У цій обстанові сидів з вимазаними у клейстер руками блідий від утоми редактор-видавець журналу і бандеролював свій журнал...“

„Коли ми вийшли від Терниченка, то в мене від цього побачення було вражіння, наче б я побував у келії аскета...“

„Треба було мати залізну волю, щоб без ніяких засобів до життя, без ніякої чужої матеріальної допомоги, без ніякого власного досвіду і досвіду попередників і навіть більше — без видимого співчуття з боку громадянства, розпочинати видання журналу, що мав нести в українську масу зерна сільсько-господарських знань... і в цьому находити моральну нагороду за свою працю, бож матеріальної й не могло бути від 700 передплатників напочатку і навіть 2000 у 1914 році“.

У січні 1913 р. виходить „Наша Кооперація“ — часопис, що його породило саме життя. За короткий час свого існування, бо протримався лише до початку війни 1914 р., виховав він цілу школу українських кооператорів.

Тоді ж почав виходити „Муравейник-Комашня“. За війни матеріяли українською мовою тут було заборонено містити, а навіть наказано було називу часопису друкувати лише по-російськи („Муравейник“).

Врешті гумористичні часописи. Першим з них був „Шершень“, що почав виходити у Києві з 6-го січня 1906 р., як сатирично-гумористичний тижневик за редакцією В. Лозинського. Перше число було конфісковано. Протримався півроку. Ще коротший вік був часопису „Хрін“, якого вийшло одно число з 13.IV.1908 р. за редакцією П. Богацького зі змістом, присвяченим Третій Державній Думі, та інше.

*Загальний образ розвитку української преси
під Росією в 1905-1914 рр. Порівняння з пресою
інших народів.*

Всього в 1905-14 рр. виходило української преси:

Роки:	Назв:	Роки:	Назв:
1905	3	1910	13
1906	17	1911	16
1907	9	1912	16
1908	8	1913	19
1909	10	1914	17

З початком війни 1914 р. українську пресу було заборонено. На 1915 р. пощастило залишитися лише двом легальним часописам, два часописи почали виходити наново, а три виходили нелегально. Отже, з 17 часописів, що виходили в 1914 р., легальних органів було лише 4.

Цікаво порівняти стан увраїнської преси з пресою російською за зазначену добу, що виходила на українських землях, та з пресою інших народів під Росією. Взявши 1910 р., як середній рік, бачимо, що цього року було 13 назив українських органів на 226 назив російських на українських землях. З цих 226 органів російської преси виходило у Києві — 54, в Одесі — 48, у Харкові — 35 і т. д. Того ж року на 13 органів української преси виходило в Росії: польських — 234, німецьких — 69, жидівських — 31 (в жидівській мові), вірменських — 21, грузинських — 13.

Менше ніж українці, мали татари — 11, азербайджанці — 6, білоруси — 1 і чехи — 1.

*Адміністративна практика. Цenzура.
Законопроєкт про друк і українська преса.*

Не минуло і двох місяців після оповіщення Маніфестом 17 жовтня (ст. ст.) 1905 р. волі друку, як показалися перші ягідки адміністративної практики супроти української преси. А в наступних роках мобілізована була повна скаля поліційно-адміністративних чинників, починаючи від губернаторів і до сільських стражників включно, покликавши на допомогу місцеву шкільну, лікарську, поштову та церковну адміністрацію, ба, навіть подекуди представників земства.

Однією з перших адміністративних ягідок стала заборона пропускати на села „Хлібороба“. А коли попадав таки він на село, то починали діяти стражники, відбираючи його з рук читачів.

В наступних роках ця практика набрала розмірів широкоорганізованого фронту проти читачів та передплатників, вживаючи до того заборон, репресій, переслідувань тощо.

Досить тут спинитися хоч би на кількох фактах із безлічі їх. Одним із перших — обіжник київського губернатора (1911), яким заборонявся доступ українських часописів до сільських кооперативних товариств Київщини. Мотиви заборони: ідея українського національного сепаратизму та друковання статтей „новоствореною т. зв. „Українською мовою“, з новим українським правописом, з метою привчити грамотну сільську людність і робітників до цієї нової мови і правопису і прищеплювати їм фікцію якоїсь окремішної з національного і культурного боку України...“

А ось один із засобів боротьби з поширюванням відомостей про українські часописи через оповістки. До газети „Каневская Неделя“, що була прихильна українству, були надіслані оповістки про передплату часописів. Щоб мати дозвіл на їх друк, було подано їх до справника (п. Жежелевського). За кілька днів була відповідь:

„Що це за мова у цих оповістках? Я сам малорос, але тієї „мови“ не розумію. Що це за „балаганщина“, і що це за акцент такий?“

Так і лишилися ці оповістки (на ЛНВ, „Світло“, „Добру Новину“) у п. Жежелевського, не побачивши світу.

У деяких місцях „урядники“ (поліційні) збиралі відомості про передплатників. Про наслідки говорять листи до редакцій:

„.... я мушу просити негайно припинити її („Раду“) висилку мені... хочути звільнити зі служби і викинути з сім’єю на вулицю. Таке горе!“

Або так, напр., пише одна з учительок із Таврії: „Через незалежні від мене обставити прещиро прохаю Вас по одержанню цього листа неодмінно припинити мені висилку „Ради“, ... бо тепер такого дочекалась, що навіть газети не можна одержувати. Прикро, шкода, але... „давление свыше“. Сумно, дуже сумно розставатися...“

В інших місцях інспектори просто ставили вчителям ультиматум: „або „Рада“, або посада“. Подекуди розпорядження давалися на пошту.

,„Од начальника нашої пошти — писали з місць — ми дізналися, що учителі не мають права вашого шановного часописа одержувати...“

Та не лише вчителі були поставлені в такі умови, а також і лікарі та фельдшери.

,„... нас непускають до нашого кращого читача — сільського інтелігента, з яким поводяться вже зовсім рішуче...“ писала „Рада“ в 1912 р.

Врешті, з ще більшою ретельністю провадилася охоронна акція перед небезпекою, що загрожувала з боку української преси серед учнів різних шкіл. Читання українського часопису, хоч би був він навіть чисто фаховий, але український, в українській мові, загрожувало завжди виключенням зі школи.

Але боротьби з передплатниками та читачами було не досить. Потрібна була відповідна увага і до самих органів. Це припадало, головним чином, на обов'язок цензури, праця якої часом доводила до абсурдності й відбувалася в повній гармонії з діяльністю адміністраційних чинників. Досить згадати хоч би довгу низку конфіскат, грошевих кар та арештів, що безперестанно сипалися на українську пресу й часто досягали своєї мети — часописи примушенні були припиняти своє існування, а редактори не тільки відсиджували звичайні арешти, але потрапляли і до фортеці й навіть на заслання.

Грошові кари накладалися не тільки за каригідні статті з погляду цензора, але і за „тенденційний склад хроніки“ тощо.

Щождо конфіскат, то українська преса була в спеціальніх умовах, коли порівняти з пресою російською чи інших національностей. Не раз, напр., траплялося, що часопис карано за ту чи іншу статтю, яка в перекладі проходила в російському журналі без жадних кар і перешкод. Або ось такий приклад: було сконфіковано чотири книжки „Літературно-Наукового Вістника“ за переклад відомого „Острова Пінгвінів“. Конфісковано було той же журнал за статтю М. Грушевського про Мазепу і Виговського, переклад якої одно-

часно був опублікований в російській газеті і не викликав жадної репресії. Або ще — стаття С. Єфремова п. н. „З громадського життя“ цілком вільно публікується в „Русском Богатстве“ і конфіскується в українському часописі і т. д., і т. д.

Така була практика цензури і адміністрації в боротьбі з українською пресою.

Року 1914 всі ці способи мали бути узаконені законопроектом про друк, поданим міністром внутрішніх справ Держави Й. Думи. Проект було передано комісії, яка виготовила власну редакцію, що позбавляла пресу будьякої гарантії вільного існування і розвитку. Зокрема залишала вона органи спеціального догляду в центрах, вводила нові обмеження для редакторів, санкціонувала карну систему, заведену вже адміністративним шляхом, зміщуючи її новими засобами.

Українську пресу законопроект бив, головним чином, двома точками. Однією з них передбачалося підпорядкування провінційної преси місцевій адміністрації зо всіма наслідками необмеженого її самовільства. Друга точка — це норми, що робили можливим існування преси, організованої на капіталістично-комерційній основі — за системою грошового забезпечення й відповідальності. Українська преса не мала ні одного часопису, організованого на комерційній основі. Всі вони видавалися шляхом ідейної підтримки і ледве щастливо зводили кінці часто ціною неймовірних зусиль. Коли б за законопроектом була введена загдана система, то ставала загроза, що в короткому часі українська преса зовсім зникла б з українських земель.

Проти законопроекту виступило з протестом „Всеросійське Літературне Т-во“ та Київське Т-во періодичної преси, до якого прилучилися провінціальні члени Т-ва зо всіх українських земель.

Збори цього Т-ва (12-13.IV.1914) винесли спеціальні постанови та ухвалили спаціяльну резолюцію в справі української преси та преси інших недержавних народів такого змісту:

„Загальні Збори, вислухавши доклад про становище української преси..., визнаючи за кожною національністю право мати пресу в своїй мові або наріччю, вважають, що законопроект комісії Державної Думи особливо тяжко відіб'ється на становищі цієї преси, і що інтереси її треба так само захистити, як і інтереси преси в російській мові“.

Законопроект мав прийти на пленум Державної Думи десь на осінь 1914 р. Але в цей час настали вже воєнні часи зі своїми законами і умовами.

Українські органи в чужих мовах
, „Украинский Вестник“ і „Украинская Жизнь“.

Потреба в українському органі, який би мав своїм завданням інформувати російське суспільство і пресу про українську справу, стала на порядок дня зараз же, як тільки настали деякі цензурні полегші. Першою спробою було видання в Петербурзі тижневого журналу п. н. „Украинский Вестник“. Почав він виходити з 21.V. 1906 р. за редакцією М. Славінського і при активній участі Дм. Дорошенка, як секретаря редакції.

Свої завдання орган цей зформулював так: ...“з’ясувати українське національне питання з історичної, побутової, соціальної й економічної сторінки, визначити місце і значення України поміж іншими областями нової демократичної Росії, сприяти справедливому вирішенню національного і обласного питання взагалі“.

На час виходу журналу приїхав до Петербургу М. Грушевський і взяв у ньому активну участь. Його перу належать найвідповідальніші передові статті. Більшість їх пізніше ввійшла до Збірника п. н. „Освобождение России и украинский вопрос“.

Журнал мав тісний зв’язок з українськими послами Першої Державної Думи, з яких брали в ньому участь: П. Чижевський, В. Шемет, І. Шрам, М. Біляшевський, як також член Державної Ради Д. Багаллій. З інших — проф. Д. Овсяніко-Куліковський та М. Туган-Барановський. Врешті члени петербурзької української колонії, серед яких: О. Лотоцький, П. Стебницький, М. Монгілянський, Ол. та Софія Русові, Ф. Вовк, С. Бородаєвський та інші. Із західноукраїнських земель — І. Франко та інші.

Бадьорий тон, цікавий зміст, виразне накреслення перспектив, все це приваблювало увагу до цього органу як українців, так і деяких російських груп. Та не двогодій був його вік. Вже через три місяці стала перед ним загроза припинення. Довідавшись про те, Ол. Русов так писав в одному з листів до Л. Жебуньова:

—,,Я повернувся з Чернігівщини до Петербурга, а там мені кажуть: припинити „Український Вістник“, бо грошей нема на що видавати .Звісно, українці — які це передплатники? Як зробив я статистику, то вийшло всіх передплатників 198 (на всю Україну!), а „Основа“, як знаєте, за два роки видання придбала 180, значить поступ на 10%... а з цих 198 передплатників „Українського Вістника“ з 8 українських губерній було тільки 96, та й то тільки, 76 справжніх, 20 таких, яким „Український Вістник“ висилали замість „Свободи

і Культури“... Закриймо кажуть—шкода праці! Та ні ж. На зло землякам, хоч для тих 102, що з Великоросії, Сибіру, Польщі та з-за границі передплачують — будемо таки видавати! Ну, днів 3-4 на біганину за грішми витратили, а таки спромоглися і 12 ч. ... випустили... Здобули 2 000 карбованців, а ще 1 000 треба здобути, тоді і до кінця року додержимося“.

Не пощастило. Встигло вийти всього 14 чисел. Вмер „Украинський Вестник“ разом з Першою Думою.

Минуло з того часу майже шість років, поки пощастило знову виступити з подібним органом, але на цей раз уже в Москві, де з січня 1912 р. почав виходити за редакцією С. В. Петлюри місячник „Украинская Жизнь“.

Впродовж п'яти років перехрещувалися тут українські погляди і змагання з поглядами російськими та зрусифікованих земляків. Крім інформативних завдань ставила „У. Ж.“ також критику та розкриття псевдонаукових теорій, скерованих проти українських національних прав та захист українського руху від наклепів та інсінуацій, що сипалися з боку певних кіл російського суспільства.

Притягнула вона до співпраці ширші кола українських журналістів та наукових сил, а також представників поступової частини російського суспільства, серед яких був відомий оборонець прав українського народу акад. Ф. Корш. З представників польської наукової думки був тут проф. Л. Васілевські та інші.

Свою позитивну роботу в добу розквіту російського великороджавницького шовінізму виконував цей журнал, непохитно стоячи на захисті інтересів українського руху, аж до перших днів російської революції 1917 р.

Зрозуміло, що вже з першої книжки підпав він під особливий догляд московського цензора Сидорова. Пильно стежили за „У. Ж.“ також і київські „спеціялісти“ українського руху, серед яких одно з перших місць займав лихой пам'яті україножер С. Щоголев. Зокрема чутливо прислухалася до журналу газета „Киев“, що постійно сипала добірні лайки і прокльони на його редактора С. Петлюру.

„Ruthenische Revue“

У квітні 1901 р. за редакцією молодого журналіста Ром. Сембратовича почав у Відні виходити часопис німецькою мовою під модерною в той час назвою „Strahlen“. Виходив тричі на місяць.

Присвячений був українським справам в Австрії та Росії. Проіснував щось з півроку. Натомість також у Відні Р. Сембратович почав видавати інформативний двотижневик п. н. „Ruthenische Revue“.

Найбільшу уваги в цьому часописі присвячено було польському пануванню на українських землях та забороні українства 1876 р. під Росією. Тут же переклади творів українських письменників, іх характеристика тощо. Часопис зацікавив чужинців. Передруки з нього почали з'являтися в чужинецькій пресі (німецькій, французькій, італійській, еспанській, шведській, норвезькій, ба, навіть часом в японській).

З відгуків досить згадати хоч би такі імена, як: Г. Брандес, Ж. Жорес, Момзен, Бернсторне-Бернсон та інших. Б. Бернston м. ін. писав:

„З усіх починів сучасного життя Ваш почин видається мені най-гандіознішим. Піднести до рівня свідомого культурного народу 30 мільйонів українців, збудити їх від вікового гніту, — це повинно одушевляти! З того часу, як мене це почуття захопило, — до появи „Ruthenische Revue“ я нічого не знат про це, — мое життя стало багатшим, моя віра в людство посилилась. Я уважно слідкую за Вашим словом. Воно таке свіже, нове, справедливе і різке, — це захоплює“.

В р. 1904 Ruthenische Revue“ перевело анкету в зв'язку з указом 1876 р. Відгукнулися згаданий Б. Бернсон, проф. Кембріджського університету О. Броунінг, шведський посол до парламенту А. Гедін, проф. А. Леруа-Боліе, соціолог Ф. Опенгаймер, Ф. Герц, І. Гижо і багато інших.

„Ukrainische Rundschau“.

Наприкінці 1905 р. Р. Сембратович на 30-му році життя вмер. Спадкоємцем „Ruthenische Revue“ став місячник „Ukrainische Rundschau“, який придбав у світі ще більше признання. До співпраці стали посли західноукраїнських земель: Ст. Дністрянський, О. Колесса, Е. Левицький та В. Кушнір. В. Кушнір був і редактором впродовж всього часу існування часопису. Почали з'являтися тут праці визначніших представників українського журналістичного, наукового, культурного та громадсько-політичного життя. Це були такі співробітники, як: Ю. Романчук, Ос. Турянський, В. Щурат, І. Крип'якевич, М. Кордуба, Ст. Дністрянський, Б. Лепкий, М. Лозинський, І. Макух, Дм. Дорошенко та інші, з чужинців — Б.

Бернсон, Маріяно де Кавія, С. Ляндау, д-р І Фекете де Нагнівані та інші.

З самого початку часопис висилався даром світовим редакціям, дипломатам і письменникам. Помітний був інтерес до цього і серед ширших кругів чужинців, що можна бачити з передплат. Напр., сама Німеччина дала понад 200 передплатників. Були вони і в інших країнах.

З метою пожвавити інформаційну службу з почину В. Кушніра почав виходити ще один орган, а саме „Ukrainische Korrespondenz“.

Проіснували обидва ці органи до першої світової війни. В час війни заступив їх новий органу п. н. „Ukrainische Nachrichten“, який виходив з вересня 1914 до 1916 рр. за редакцією Ом. Бачинського і В. Біберовича.

*Українська преса західноукраїнських земель
перед першою світовою війною. Загальний стан.*

На початках ХХ ст. аж до першої світової війни розвиток української преси на західноукраїнських землях йшов прискореним темпом. Разом із тим відбувався дальший процес розгалуження і спеціалізації та народження нових органів на провінції.

Виявляється це таким числовим образком:

P. 1900	на західноукраїнських землях	виходило	— 39	органів
” 1905 ”	” ” ” ”	” ” ” ”	— 52	” ”
” 1910 ”	” ” ” ”	” ” ” ”	— 72	” ”
” 1911 ”	” ” ” ”	” ” ” ”	— 78	” ”
” 1912 ”	” ” ” ”	” ” ” ”	— 78	” ”
” 1913 ”	” ” ” ”	” ” ” ”	— 80	” ”
” 1914 ”	” ” ” ”	” ” ” ”	— 73	” ”

Були тут органи, присвячені питанням господарським, правним, педагогічним, часописи для дітей, жіночі, просвітні, мистецькі, релігійні і врешті сатирично-гумористичні.

Господарсько-кооперативна преса.

Першим часописом, присвяченим господарству та промислу, треба вважати часопис п.н. „Господар“ — письмо практично-наукове по часті господарства рільного, огородництва, садівництва, розплоду худоби і промислу“. Почав він виходити у Львові 10.VII.1869 р.

за редакцією Сев. Шековича. Виходив до 1872 р. двічі на місяць (від половини 1871 р. — латинкою).

Року 1879 появляється „Господар і Промишленник“ у Станиславові (1879-1882), а потім у Львові (1883-1887) за редакцією А. Ничая, А. Глодзінського, В. Нагірного. Року 1881 у Львові виходить „Бескид“ з додатком: „Листок виїгришай“. У Львові 1886 р. появляється „Провідник рільничих кружків — рільнича часопись“, що проіснував до 1914 р. Від 1898 р. о. І. Негребецький видає в Перешиблі часопис „Господар“, що виходив до 1913 р. з додатком від 1902 р. п. н. „Економіст“, а В. Король в 1901-1902 рр. видає у Львові „Газету Господарську“. На ці ж роки припадає вихід органу Наукового Т-ва ім. Шевченка п. н. „Часопис правника і економічна“ (1902-1914).

Далі з'являються такі часописи, як: „Молочарська Часопис“ (Львів, 1914), „Рільничі Відомості“ (Львів, 1906-14), „Торговельно-Помислові Відомості“ (Львів, 1908), „Земледілець“ (Львів, 1912), „Торговельно-промисловий Вістник“ (Стрий, 1912-1913), „Вісти Промислової Комісії“ (Львів, 1913), що його видає Міщанське Братство. Врешті з січня 1914 р. Краєве Т-во Українських Пасічників у Тернополі приступило було до видання органу п. н. „Український Пасічник“, що виходив до липня того ж 1914 року.

Були всі ці часописи переважно ділом приватної ініціативи. Довго не утримувалися. Впродовж 1890 рр. та на початку теперішнього століття виступає кооперативна організація, що оформлюється в „Народну Торгівлю“. Появляється господарське Т-во „Сільський Господар“, організується „Дністер“ і низка кредитових та іншого роду кооператив з Краєвим Союзом на чолі.

З ініціативи цього Союзу з січня 1904 р. починає виходити „Економіст“, місячник економічно-господарський, орган стоварищень заробкових і господарських“.

У цьому ж часі основується Краєвий Ревізійний Союз і „Економіст“ стає його офіційним органом. Був це перший теоретичний орган, присвячений економічним справам взагалі, а кооперації зокрема, присвячуючи місце і справам рільничим. Першим його редактором (1904-1908) був Кость Панківський, який і заповнював переважну частину часопису. Писав він під власним іменем і під псевдонімом Кость Фед'ків, або К. Ф., чи просто — Ф. Постійним співробітником був І. Петрушевич — секретар, „Народної Торгівлі“. З інших — Кость Левицький, М. Коцюба, А. Глодзінський, О. Саєвич та інші. З січня 1908 р. постійним співробітником стає А.

Жук, який з лютого 1909 р. перебирає редакцію і провадить часопис до вибуху війни 1914 р. Тоді ж починає виходити популярний додаток п. н. „Самопоміч“ (редактор А. Жук).

Тоді як сам „Економіст“ призначений був для Управ кооператив та інтелігенції, і наклад якого виносив 1 000 примірників, „Самопоміч“ мала стати часописом широких мас, чого вона і осягнула, довівши вже 1910 р. свій наклад до 10 000 примірників.

В цих же роках (1909-10) з провінціяльного зав'язку в Олеську постає велика станова організація „Сільський Господар“ у Львові. З 1910 р. починає він видавати свій часопис п. н. „Господарська часопис“, присвячений сільському господарству. Протримався він до 1918 р. Тоді ж (1904-21) у Львові виходить же „Часопис для Спілок Рільничих“, як орган Краєвого Патронату для рільничих спілок. А з 1909 р. виходить „Господар і Промисловець“, як орган Краєвого Союзу молочарського у Стрию (1909), а потім у Львові (1910-11).

Правничі органи.

Першим українським правничим часописом був орган Наукового Т-ва ім Шевченка п. н. „Часопись Правника (1889-1899). З 1900 р. заступає його „Часопись Правника і Економічна“ за редакцією Ст. Дністрянського. Участь у цих органах, крім К. Левицького та Ст. Дністрянського, які дали цінні праці її розвідки („Правда Руська“ пам'ятник законодатний... з XI в.“, „В справі нашої термінології“ — К. Левицького, „Права рускої мови у Львівськім Університеті“, „Причинки до теорії соціології — Ст. Дністрянського та багато інших), далі брали участь А. Горбачевський, Ол. Огоновський, Евг. Олесницький, П. Стебельський, М. Шухевич, Дан. Стакура, А. Гошовський, М. Новаківський, І. Франко, Ів. Макух та багато інших.

В 1910-1914 рр. Т-во Українських Правників за редакцією Ст. Дністрянського видавало квартальник „Правничий Вістник“.

Часописи педагогічні та дитячі. Станові органи українського вчительства.

Українське Т-во Педагогічне майже одночасно починає видавати два часописи: „Учитель“ (1889-1914) з додатком „Шкільний Порадник“ та ілюстрований часопис для дітей і молоді п. н. „Дзвінок“ (1890-1914). Обидва здобули широку симпатію. „Дзвінок“ став по-

пулярним серед дітей і батьків як на західноукраїнських, так і на східноукраїнських землях. Один з його редакторів — Катрія Гриневичева, по двадцяти роках каже про пройдений ним шлях:

„Розпочинаючи двадцять перший рік існування, „Дзвінок“ може з вдоволенням глянути на успіхи своєї праці... чимраз кріпшаюче зацікавлення „Дзвінком“ із боку нашого патріотичного загалу і щирість та признання, з яким відносяться до нас родичі та вихованці, переконують нас, що двадцятилітній труд не пішов на марне...“

Був це часопис, що давав літературно вартісні речі побіч із історичною повістю, цікаво опрацьовані речі наукові, поезію, веселий кутик та відомості з поточного життя. Все це в супроводі ілюстрацій талановитого артиста-маляра Косиніна.

З 1909 р. Т-во „Учительська Громада“ видає у Львові науково-педагогічний квартальник п. н. „Наша Школа“. Виходив до 1915 р.

Року 1911 „Учительська Громада“ об'єднується у виданні цього часопису з Т-вом ім. Сковороди у Чернівцях. З праць і статей, опублікованих в цьому квартальному, звертають увагу зокрема такі, як: з історії українського шкільництва С. Томашівського; з історії видавництва українських шкільних книжок К. Лучаківського про шляхи до тілесного виховання Ів. Боберського, про національне виховання і школу В. Панейка та інших.

Крім названих, брали участь в журналі І. Раковський, В. Левицький, А. Жук („Статистика українських бурс в Галичині“), А. Крушельницький, Н. Даниш („Життє молоді української гімназії в Коломиї“), М. Кордуба та інші. Тут же дописи з українських земель під Росією.

З липня 1911 р. у Станиславові почав був виходити двічі на місяць становий орган учительства п. н. „Український Учитель“ з педагогічним додатком: „Рідна Школа“. Появилося лише п'ять чисел. Довше протрималося „Учительське Слово“ — орган станової організації „Взаємна Допомога“. Почав він виходити з 15.IX.1912 р. двічі на місяць і виходив до війни 1914 р. Так само і суспільно-науковий орган галицько-буковинського вчительства „Промінь“, що виходив у Вашківцях (Буковина) з 1904 до 1907 рр. З інших того роду органів слід згадати ще часопис п. н. „Луна“.

Преса української молоді. Січові та пластові органи.

З початком 1900 р. появляються органи української молоді. Крім рукописних та відбиваних часописів, починають виходити друковані.

В першу чергу треба згадати місячник п. н. „Молода Україна“ (Львів 1900-1906) при більшій участі В. Старосольського, А. Крушельницького та при співробітництві І. Брика, Ст. Чарнецького, Л. Цегельського та інших. В 1912-14 рр. виходить „Житє“, як неперіодичний орган, що ставив своїм завданням: „не обмежуючись на поглядах якоїсь одної групи... давати місце всім здоровим та хосенним напрямам української поступової думки“.

Виходив цей орган при участі М. Павлика, О. Безпалка, Р. Заклинського та інших.

Проти „Житя“ в 1913 р. виступив новий орган п. н. „Відгуки“, відмовляючи йому рацію існування з огляду на його пропагандивний шлях, замість організації фізичної сили.

Врешті орган студентства п. н. „Шляхи“, що його в 1913-14 рр. видавав Український Студентський Союз за редакцією Р. Заклинського і Юл. Охримовича.

В 1912-14 рр. появляються січові та пластові органи. З перших — „Січові Вісті“ (1912-1914) за редакцією Дм. Катамая при „Громадськім Голосі“, другим був „Пласт“, що почав виходити в 1914 р. в Скалі, як гектографічне видання.

Просвітянська преса.

Розвивається і просвітянська преса. Беручи початок з місячника „Письмо з Просвіти“, що виходив ще в 1877-79 рр. за редакцією Ом. Партицького та Н. Вахнянина, проходить вона через часопис „Читальня“ (1893-94), а 1907 р. відновлює попередню назву („Письмо з Просвіти“) за редакцією Яр. Весоловського, Е. Озаркевича та Юл. Бачинського. Спочатку — літературно-науковий орган, пізніше — орган теорії і практики просвітянської праці. В такому вигляді дає багато вказівок для організаторів і робітників на просвітянському полі.

Органи українського мистецтва.

Робить спробу видання свого органу і Союз Співацьких та Музичних Т-в у Львові. Став ним ілюстрований місячник п. н. „Артистичний Вістник“. Перше число його з'явилось в січні 1905 р. при найближчій редакційній участі С. Людкевича, І. Труша та Ол. Бережницького. Спробі цій не повелося. Вже у другому числі редакція змушені була зазначити, що „нема в нас численної інтелі-

гентної публіки, яку інтересували б спеціальні питання з обсягу музики і пластичних штук“, а тому „щоби бути корисними для ношої громади та пропагувати серед неї свої ідеї, мусимо... передовсім інтересуватися загальними культурними справами, актуальними в нашій суспільності“.

З виходом подвійного числа за вересень-жовтень, часопис цей, як місячник, перестав існувати з тим, щоб перейти на річні випуски, що і виходили до 1907 р.

Народження преси українського жіноцтва.

Народжується в ці часи так само преса українського жіноцтва. Її попередниками були: „Жіночий Альманах“ (1887 р.) та три випуски „Жіночої Долі“ (1893, 1895 та 1896 рр.) за редакцією Наталі Кобринської. Щойно 1908 р. появляється у Львові перший часопис українського жіноцтва п. н. „Мета“. Видає його „Кружок Українок“ за редакцією Дарії Старосольської.

Поява цього часопису оживила організаційний рух жіноцтва, що вилився у великий з'їзд у грудні 1908 р.

По з'їзді часопис перестав виходити.

Церковно-релігійна українська преса.

Розгорнулася перед війною 1914 р. преса релігійно-церковна. Крім органів адміністративного характеру, як „Відомості Львівсько-Архієпархальні“, „Вістник Перемиської Єпархії“ та „Вістник Станиславівської Єпархії“, появляються станові органи дяків, як напр.: „Голос Галицьких Дяків“ (Львів), „Дяківський Голос“ (Станиславів), орган православних церковних півців п. н. „Дяківські відомості“ в Лукавицях на Буковині та „Ранок“ в Мареничах тощо; місійні часописи: „Вісти Місійного Т-ва“, „Місячний Листок“, часопис для дітей — „Малий Місіонарчик“ (Жовква). З органів наукового характеру: „Богословський Вістник“ (Львів, 1900-1903 р.) та квартальник богосл. молоді п. н. „Католицький Всхід“, де містилися праці з історії церковних відносин на українських землях. Тоді ж (1904 р.) почав виходити часопис, присвячений справам суспільно-церковним п.н. „Нива“.

Народження лікарсько-санітарного органу.

Року 1913 Українське Лікарське Т-во почало видавати свій орган, присвячений справам санітарії і гігієни п. н. „Здоровля“, що виходив за редакцією Е. Озаркевича.

Сатирично-гумористичні часописи.

Врешті низка сатирично-гумористичних часописів, як напримір, „Комар“, „Дзеркало“, „Жало“ та інші.

*Розвиток преси суспільно-політичного характеру.
25-ліття „Діла“. Преса У. С. Д. П. Преса У. Р. П.*

З органів, що відбивали національно-демократичні та християнсько-народні змагання, крім „Діла“ та „Руслана“, народжується перед війною 1914 р. низка нових. Крім Львова, де видаються в цей час такі органи, як: „Свобода“, щоденна газета „Нове Слово“ (з 1912), „Основа“ та інші, з'являються подібні органи в низці провінціальних міст, як: Тернопіль, де в 1904-1907 рр. виходив орган Тернопільської Народної Організації п. н. „Подільський Голос“ (тижневик); Перемишль — тижневик „Селянська Рада“ (1907-1909); Калуш — двотижневик „Калуський Листок“, Станиславів, Яворів ті інші. Центральними і провідними органами цих двох напрямів залишалися: „Діло“ і „Руслан“.

На цю саме добу припадало 25 років існування „Діла“. Було це в час революційного зрушення 1905 р. в Росії, коли там український рух вийшов з підпілля. Отже, двоє свят заповнюють „Діло“. Робиться тут підсумок пройденого газетою шляху та уважний відгук на прояви українського руху під Росією.

Не менш уважний відгук знаходять події за Збручем і в „Руслані“.

Відгукуються ці органи і на такі явища, як слов'янські з'їзди 1908-1909 рр., піддаючи грутовній критиці їх тенденції і становище з погляду українських національних інтересів.

Крім інформації національно-політичного життя та обговорення в більших чи менших статтях, не останнє місце займають тут у цю добу також історичні розвідки, опублікування історичних матеріалів, літературні критичні статті, літературні силюети (сильветки), спомини тощо. Так, напримір, в „Ділі“ публікуються праці І. Крип'якевича, Ор. Левицького та інших, літературно-критичні статті та замітки О. Грицая, О. Турянського, М. Срібллянського (М. Шаповал) та інших. Тут же листування, зокрема „Листи М. Драгоманова до редакторів російського соціал-революційного видання „Вперед“, або „Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окунєвським“.

Ще більш у цей час публіковано такого матеріалу в „Руслані“. Досить згадати хоч би „Матеріали до історії зносин Галичини з

Буковинцями“, „Матеріали до історії Буковинської Ради“ (зокрема про альманах „Руська Хата“), „Матеріали до політики русинів від часу т. зв. „Нової Ери“, що подав А. Вахнянин, листи В. Антоновича до О. Барвінського, листування Ом. Огоновського з П. Кулішем, листи А. Вахнянина до П. Куліша, що дають чимало цінного в зв’язку з виданням „Правди“ 1869 р., як також цікаві спомини А. Вахнянина, Ол. Барвінського та інших.

Не зважаючи на певний антагонізм між цими двома органами, вони доповнювали один одного, як з боку політичного, так культурно-наукового, залишивши чимало того, що не втратило цінності в довгих пізніших часах.

З інших часописів цієї доби можна згадати ще такі, як „Боєвий Прапор“, що почав виходити з 19-го січня 1906 р. у виданні й за редакцією А. Яновського (вийшло чотири числа); християнський часопис „Основа“ (Львів 1906-1914) за редакцією о. Я. Левицького та о. М. Горнікевича: „Народне Слово“, що в 1907-11 рр. виходило тричі на тиждень за редакцією А. Шестака, „Покутське Слово“ (з 7.III.1912-13) за редакцією Е. Кульчицького та чимало інших.

На цей час припадає також розвиток преси української соціал-демократії. Року 1899 з Української Радикальної Партиї виступили прихильники марксівського напрямку. З січня 1900 р. за редакцією М. Ганкевича, а пізніше С. Вітика почали вони видавати свій орган п. н. „Воля“. Виходив двічі на місяць і з перервою (1904) протримався до 1907 р., коли його місце заступила „Земля і Воля“, яка перейшла до Львова з Чернівців і виходила до 1913 р. Був це тижневик (газета), що за редакцією В. Левинського продовжував завдання організації та національно-політичного освідомлення українського робітництва. Крім програмово-провідних статей ці органи давали поважне місце оглядам професійного та соціалістичного руху селянським рухам (1902 р.) в Галичині, боротьбі українського селянства за землю під Росією, перебіг нарад Сойму та Державної Думи (Росія). Тут же голоси із-за Збруча, як М. Порша та інших.

Не останнє місце займали виступи проти радикалів та революційної організації „Оборона України“, що виникла під Росією та вилася до Української Партиї Соціалістів-Революціонерів (1907). Врешті твори з красного письменства, що відбивали соціальні теми.

У 1911 р. у Львові відбувся IV Конгрес Української Соціал-демократичної Партиї, на якому позначився був розділ партії на ґрунті рішучого відсепарування від ППС (Польської Партиї Соціалістичної). Саме на цей час припадає вихід спільногого органу української Соці-

ял-Демократичної Партії Австрії і з-під Росії п. н. „Наш Голос“ (1910-13), що став на бік прихильників відсепарування: Л. Ганкевича, Ю. Бачинського та інших.

Тоді ж у Львові почала виходити і тижнева газета „Вперед“ (1911) за редакцією В. Левинського. Пізніше виходила вона тричі на тиждень, а в 1914 р. раз на місяць. З інших часописів цього напрямку були: „Робітник“, „Праця“, „Добра Новина“ тощо, що виходили у Львові. Подібні ж часописи з'явилися і поза Львовом. У Збаражі 1906 р. Я. Остапчук почав видавати двічі на місяць, а потім тижнево — „Червоний Прапор“, що пізніше перенісся до Тернополя; у Дрогобичі за редакцією С. Вітика 1907 р. виходить „Підкарпатський Голос“, а в 1911-12 рр. там же за редакцією Б. Скибинського: „Голос Підкарпаття“.

Українська Радикальна Партія (УРП) продовжувала видавати „Громадський Голос“. Стояв він на захисті інтересів українського селянства, підносив ідею боротьби за визволення і державність, пропагував організацію серед селянства т-ва „Січ“, рішуче виступав проти угодових нахилів та піддавав критиці поступовання народовців. В 1904-06 рр. замість „Громадського Голосу“ за редакцією І. Макуха виходить „Новий Громадський Голос“, а з 1907 р. знову відновлюється „Громадський Голос“, виходячи двічі на тиждень в кількості 1 300-1 500 примірників. В зв'язку з розвитком січового руху в 1912-14 рр. при „Громадському Голосі“ виходять місячними випусками „Січові Вісті“. Врешті в 1903 і 1909 рр. за редакцією К. Трильовського виходить двотижневик „Хлопська Правда“.

*Літературно-наукові органи перед першою
світовою війною на західноукраїнських землях.*

Розвиток суспільно-політичної преси в передвоєнну добу йшов у парі з розвитком преси літературно-наукового характеру. Одним з перших таких органів треба згадати місячник п. н. „Руська Хата“, що ставив своїм завданням „бути приступним родинам широких кіл, де „Літературно-Науковий Вістник“ був затяжкий, ідучи шляхом вселюдських ідеалів добра і краси“.

Був це невеличкий ілюстрований журнал, що виходив у 1905 р. за редакцією Сембраторича при свівробітництві молодших літературних сил. Крім поетичних творів В. Пачовського, П. Карманського та інших і оповідань чи новель В. Бірчака, М. Яцькова, В. Буздиновського, публіковано тут дещо з наукових розвідок та оглядів,

як також огляди політичного життя на західноукраїнських землях, новини, інформації. Тут же м. ін. М. Павлик подав листування М. Драгоманова з Н. Кобринською.

Проте широкі кола зустріли „Руську Хату“ досить холодно. За півроку видавництво робить такий підсумок „нечуваних зусиль“:

„Число читаючих і розуміючих потребу такого видавництва у нас ще дуже маленьке, та й то не всі читаючі вважають своїм обов'язком заплатити за побирану часопись... боремося від першого і до нинішнього числа з недоборами“... Не ліпшим був підсумок і по закінченню року. Надії, що в наступному році „суспільність підопре наші змагання ширіше, як в минулому році“, як писав часопис — не здійснилися. І вже на початку 1906 р. він перестав виходити. Його місце заступив новий місячник п. н. „Світ“, що його з 26.II. почав видавати В. Будзиновський. При редакції в складі В. Бірчака, М. Яцькова, О. Луцького та П. Карманського створено було спеціальний інститут артистичних дорадників з В. Щурата, Б. Лепкого та В. Пачовського.

„З бадьорістю молодечою і сильною вірою... приступаємо до нового діла“, — заявляв цей часопис у першому числі.

Попередній склад співробітників „Руської Хати“ поповнено новими силами. Звернуто було увагу на зв'язок з силами з-під Росії. На сторінках часопису з'явилися поруч з поезіями Б. Лепкого, В. Пачовського, О. Маковея твори М. Вороного, В. Сивенького (В. Самійленка), Ол. Коваленка та інших. Тут же друковано „Ніобу“ О. Кобилянської, оповідання, нариси В. Бірчака, К. Гріневичевої, М. Коцюбинського, М. Яцькова. Приносив „Світ“ цінні розвідки, огляди, як, напр.: „До історії культу Шевченка“ та інші. Давав він багатий матеріал із літературної критики, статті на мистецькі теми (С. Людкевича та інших) та переклади (Е. Амічіс, Мопасан, Матерлінк). Все це робило часопис живим, бадьорим і безперечно цікавим культурним органом, що, здавалося, мусів би заімпонувати. Однак так не сталося. З кінцем року редакція писала; мимо даремної праці редактора і співробітників, передплата покриває половину коштів видавництва. Щоб запобігти лихові „Світ“ рішився змінити програму та покликати нову редакцію, збільшити об'єм та ілюструвати зміст. Але і це не помогло. В новому році прийшов „Світ“ без порівняння біднішим, вже менш бадьорим. До всього того — неточність у випусках, чому спричинилося старе лихо — гостра фінансова криза, яка і привела його до смерти, що наступила з ч. 16-17, яке з'явилося аж в наступному 1908 р.

Не довго продержалися і інші часописи — місячник „Бджола“ (1908) за редакцією М. Венгжина і „Будучність“ за його ж редакцією, що як двотижневик почав був виходити з 1.1.1909 р. Була це спроба наймолодших літературних сил, яку вже спочатку було зустріто досить холодно, а подекуди навіть наприхильним головом тодішньої преси.

Зокрема вістря неприхильності скероване було в бік М. Євшана (М. Федюшки), який тут щойно починав свою літературно-критичну працю. Того самого М. Євшана, якого по його смерті (1919) в р. 1920 в „Громадській думці“ (Львів) було М. Струтинським схарактеризовано такими словами:

„В особі Євшана тратить українське письменство молоду надійну силу, що могла зробитися першорядним европейським літературним критиком“.

По Євшанові прийшов В. Бірчак, праці якого висміювано в пресі. Така зустріч, однак, не збентежила тих, хто згуртувався навколо цього часопису. Навпаки, виступи ці додавали енергії до праці. Поширене було коло співробітників, нав'язано зв'язки з літературними силами за Збручем і зокрема з групою „Української Хати“. А з липня того ж року перетворено цей часопис на місячник п. н. „Будуччина“, в якому брали участь чимало нових сил. Були тут твори О. Олеся, Гр. Чупринки, Х. Алчевської, Н. Кибал'чича, Б. Лепкого, Ів. Липи, Г. Барвінок та інших. Не бракувало тут праць на літературно-критичні теми, розвідок, споминів. Врешті літературні новини, рецензії тощо.

Бідненькі на вигляд зошити визначалися стараним добором матеріялу та змаганням влити свіжу струю в сучасне літературне життя. Проте й цьому журналу не пощастило довше проіснувати. Уступив своє місце, і так само не на дово, тижневику, що його в 1911-12 рр. видавала Вид-ча Спілка „Діло“ за редакцією В. Щирата та Я. Весоловського п. н. Неділя“.

Не довший вік був і інших спроб літературно-наукової журналістики цієї доби („Дзвін“, „Ідея“, „Критика“ тощо), як і такого видання, як тижневик „Ілюстрована Україна“.

Був це журнал, що звернув на себе увагу та викликав симпатію по обох боках Збруча. Почав він виходити у Львові у січні 1913 р. за редакцією Ів. Кріп'якевича. Зробився зразком літературно-наукового часопису для ширших кіл суспільства. Ведений вправною рукою редакції, приносив він поруч з ліпшою продукцією в сучасному письменстві, чимало цінних розвідок, історичних та літера-

турно-критичних праць, як також праць із історії мистецтва. Досить пригадати хоя би такі з них, як праці М. Євшана про Гавптмана, Р. Заклинського про суспільні ідеали та національно-політичні погляди І. Франка, І. Крип'якевича про Шевченка-маляра, М. Шумицького про архітектурний стиль та багато інших. Добре ілюстрації гармонійно поповнювали собою добірний зміст. Крім ілюстрацій до тексту праць, розкидано було тут багато образів з минулого і сучасного українського життя. Були це фотографії пам'ятників минувшини, старих будов, фресок, фотографії мистецтва, зїздів, віч і т. д. Охоплювали вони всі українські землі, сягаючи часом найдальших зекутків у супроводі більших чи менших заміток про них. Знаходив тут місце і відгук на перебіг українського політичного життя, а також літературного руху у формі рефератів, оглядів чи рецензій. Все це робило „Ілюстровану Україну“ одним із культурніших проявів українського журналістичного життя останніх років доби перед першою світовою війною. Проте й цей часопис мусів скінчити своє існування напередодні війни.

VII. РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ (1917—1920)

*Перша світова війна і українська преса.
Доля української преси на східніх українських землях
під Росією.*

1. VIII. 1914 р. почалася війна. Другого ж дня російська влада заборонила видавати „Раду“. Невдовзі по тому припинено журнал „Українську Хату“, редактора якої П. Богацького заслано на Сибір, далі припинено „Маяк“ та інші. Коли редакція „Ради“ звернулася до командуючого військами київської воєнної округи з проханням про відновлення видання газети, генерал Бухгольц написав на проханні: „Не дозволяю. Нехай ліпше не просять“.

Тим часом у грудні ще появився був у Києві новий часопис — ілюстрований тижневик літератури, політики і культу п. н. „Згода“. Перше число вийшло 11-го грудня 1914 р. за редакцією А. Авраменка з поміткою: „Дозволено воєнною цензурою“. Фактичним редактором був А. Терниченко. Змістом часопис цей мало чим різнився від „Маяка“. Друге число було вже набране, але під час верстання з наказу влади часопис був припинений. На початку січня 1915 р. з наказу начальника київської воєнної округи, київським губернатором було видано розпорядження: „причинити на весь час воєнного стану всі періодичні видання на малоросійськім наріччі, старожидівській мові та жидівському жаргоні“. Тоді перестали виходити журнали: „Літературно-Науковий Вістник“, „Дзвін“, „Світло“, „Сяйво“, „Україна“, „Рідний Край“, „Молода Україна“, а також — „Рілля“, „Наша Кооперація“, ба навіть „Записки Українського Наукового Т-ва“. Витягнуто було відомий указ 1876 р.

Начальник штабу київської воєнної округи Ходорович таємно повідомив губернатора (Київ) про те, що

„Головний начальник київської воєнної округи на визнав можливим забороняти періодичні видання в малоруській мові до вияснення напрямку, через що наказав: 1) періодичні видання на „малорусском наречии“ дозволити до випуску у світ за виключенням двох — „Літературно-Наукового Вістника“ і „Світла“, про які виникло спеціальне листування, що закінчилося розпорядженням його

високопревосходительства про їх закриття і 2) при видаванню дозволів на періодичні видання на „малорусском наречии“ зобов’язувати видавців під розписку, щоб видання, що їх випускатимуть у світ, були друковані згідно з невідмінним височайшим велінням 18/30 мая 1876 року, яким заборонено друкувати „произведения тиснений“ з будь яким відхиленням від загально прийнятого російського правопису“.

Крім „Рідного Краю“ (1915-16 рр.) українська преса не знайшла можливим скористуватися цим дозволом. Натомість почала шукати можливостей поза київською воєнною округою. В Одесі пощастило було в половині серпня 1915 р. за редакцією А. Ніковського налагодити видання вісника письменства, науки і громадського життя п. н. „Основа“.

Мав цей місячник заступити закритий „Літературно-Науковий Вістник“. Його появу зустрінуто було широким відгуком симпатії, так, що перша книжка в короткому часі вся розійшлася... Ale не довго довелося проіснувати „Основі“ . Третя з черги, жовтнева книжка, що через цензурні умови появилася за чотири місяці (у лютому 1916), була їй останньою. Не зважаючи на те, що була вона дозволена цензурою, її сконфісковано, а видання припинено. Матеріали з красного письменства, що залишилися після цього в редакції, ввійшли пізніше до окремого збірника п. н. „Степ“.

У Харкові в 1915 р. почала була виходити тижнева газета п. н. „Слово“, завданням якого було ширення української національної ідеї серед робітництва та захист його інтересів. Почали його видавати В. Винниченко та Ю. Тищенко (Ю. Сірий).

Ю. Тищенко, під іменем Гарах, жив у цей час під Харковом (с. Карабівка, під Борками). В порозумінню з Катеринославською групою українських Соціал-Демократів приїхав до нього з Москви В. Винниченко під іменем — Іван Довгаль. Тут відбулася нарада, в якій крім названих взяли участь члени харківської групи соціал-демократів (Довбищенко та інші). Нарада ця і ухвалила видавати газету п. н. „Слово“. Видання фінансувало в-во „Дзвін“, а фактичне редактування доручено Ю. Тищенкові.

Перше число з'явилося 25. X. 1915 р. До співпраці притягнуто ліпші журналістичні сили на чолі з С. Петлюрою та В. Садовським. У вступній статті, даючи огляд робітничого життя з національного становища редакція писала:

„Здається, ніяке робітництво так не покривдане, так не знесилене, як українське. Здається, ні одна нація так не упосліджена, як

українська... Але це тим паче не повинно спиняти нас. Навпаки... міцніше зціпити ми повинні зуби і з незломною, освяченою болем рішучістю, боротися з тим, що дає нам і біль, і образи, і страждання..."

,,...Робітничий рух кожної держави розвивається в своїх національних формах, каже редакція далі; Що краще розвинені національні форми, то більше простору для розвитку робітництва... Тільки будучи українцями, ми зможемо в усій повноті приумножити нашу соціальну силу".

З бадьорими думками звертається в статті: „Будемо спокійні“ — С. Петлюра за підписом — П².

,„Будемо спокійні — писав він — і не станемо серед погроз на нашу національну культуру гасити свого духа! Ми не діти, щоб никнути додолу головою... не будемо гасити нашого духа!... Не гасити нам духа перед погрозами, а зустріти їх, як мужам сили..."

Вихід „Слова“ викликав серед робітництва широкий і радісний відгук.

,„Ми стомилися, ждучи свого часопису, свого органу... Звістка про „Слово“... вразила нас, як промінь сонця в темряві. Ми радіємо, нам життя здається яснішим...“ Так писала група робітників з Петербургу.

,„Ми, українці, — писали інші — долею закинуті на Берестово-Богодухівську рудню, з різних кутків дорогої України... щиро сердечно вітаємо вихід рідної газети „Слово“..."

Та не пощастило. Наступне, друге число, було конфіковане в друкарні. А незабаром віддано за діяльність під час революції 1906 р. редактора газети під військовий суд і заарештовано.

Така ж доля спіткала і тижневик „Гасло“, що почав був виходити у Харкові з 19. XI. 1915 р. за редакцією В. Коряка і розсылався також передплатникам закритої „Згоди“. По кількох числах був закритий.

На цьому і скінчилися спроби щодо легальної преси. Залишався шлях нелегального видання. Першим з цих видань був неперіодичний орган Української Партиї Соціалістів Революціонерів (У.П.С.Р.) п. н. „Боротьба“, що почав виходити 19. II. 1915 за редакцією М. Ковалевського. Був це перший орган партії, ідеологічні зародки якої сягають 1885-86 рр. і в'яжуться з організацією, відомою п. н. „гуртка 13“ в Петербурзі.

Стоячи на ґрунті національно-державного визволення українського народу, виходив цей орган нелегально, відбиваний на мімографі,

зшитками від 20 до 54 сторінок. Всього з'явилося п'ять чисел. Шосте число, хоч і було вже підготовлене, але не з'явилося. Серед співробітників, крім М. Ковалевського, як редактора, були — С. Єфремов, Л. Кавальов, Л. Полянський та інші, що підписувалися прибраними іменами та криптонімами.

Другим органом національно-політичної думки, так само нелегальним, був писаний від руки і відбиваний на мімографі орган Радикальної Демократичної Спілки п. н. „Вільна Думка“. Появилося одне число з 1. XII. 1915 р.

Того ж року виходило ще кілька нелегальних органів української молоді. З них в першу чергу — „Зоря Київська“, а з ч. 2 просто „Зоря“, місячник середньошкільників, об'єднаних у Всеукраїнську Юнацьку Спілку (Київський відділ). Виходив з 9. II. 1915 р. писаним від руки і відбиваним на шапірографі. Появилося три числа, зшитками в 20 сторінок кожне. Останнє число з 7. IV. 1915 р. Серед співробітників були В. Ігнатієнко, пізніше відомий бібліограф української преси, І. Лизанівський, пізніше фундатор і керівник вид. „Рух“ у Харкові та інші.

З інших рукописних і відбиваних на шапірографі чи гектографі часописів, що з'явилися в цей час, можна згадати ще такі, як: „Дзвінок“ — часопис учнів Київської Духовної Семінарії; „Слово“, що його видавали з лютого 1916 р. фельдшери (лікарські помічники) та учні військової фельдшерської школи за редакцією В. Нагорного, якого вийшло двоє чисел; „Праця“ — журнал учнів агро-школи в Умані (ч. 1 — 37 ст., ч. 2 — 133 ст. і ч. 3 — 129 сторінок); „Юна Україна“ — видання учнів миргородської художньої керамічної школи, якого з'явилося одне число в 170 сторінок. У Миргороді у грудні 1915 р. з'явився був ще журнал учнів гімназії мовами українською і російською.

Українські пресові органи за межами України.

За межами України, а саме в Петербурзі та Москві, в 1915-1916 рр. виходили: „Наше Життя“ (Петербург) та „Тепла Роса“ і „Промінь“ (Москва). „Наше Життя“ виходило впродовж 1916 р. Був це орган української Соціал-Демократичної Робітничої Патрії (УСДРП), писаний на машинці в кількості 300 примірників. Найближчу участь в цьому журналі брали: В. Винниченко, С. Вікул, Л. Чикаленко, П. Феденко, М. Авдієнко та інші.

„Тепла Роса“ почала була виходити двічі на місяць з 15. III. 1915 р. за радакцією Л. Красівського. Але не встигли видати і двох чисел, як з наказу командуючого ген. Адріянова, за статтю в ч. 2 п. н. „Галичина“ часопис закрито.

Більш пощастило тижневику п. н. „Промінь“. Був це часопис літератури, мистецтва і громадського життя. Почав виходити з 20. XI. 1916 р. за редакцією В. Винниченка, який перебував у Москві під чужим прізвищем. Поява цього часопису у Москві давала можливість уникнути примусової „ярижки“ (російського офіційного правопису). Але цензурні утиски і тут давали себе відчути. Це м. ін. підкреслювала редакція, звертаючись до передплатників з проханням „не дивуватися, коли часопис виходить з опізненням“ та інше... „Нинішні обставини, — писала вона — творять кожної хвилини несподіванки, котрих не потрапить угадати і запобігти їм і найбільш досвідчений журналіст“.

Серед співробітників були: П. Тичина, О. Слісаренко, К. Поліщук, Гр. Чупринка, М. Філянський, А. Постоловський, Ол. Журліва. В. Винниченко (ред.), який дав тут початок роману „Записки Кирпяного Мефестофеля“, п'єсу „Пригвождені“, оповідання „Барішенька“, М. Івченко — („Хутір“), М. Мотилянський, М. Грушевський (статті про галицько-українські землі), С. Єфремов та інші. Були тут також статті до питання про українські народні школи, про становище робітничого ринку, про українське мистецтво (К. Широцького), на літературні теми, огляди преси, бібліографія тощо.

Такий був зміст часопису, який на його сторінках В. Винниченко характеризує такими словами:

„Передо мною тоненський зшиток, в жовтій, скромній обкладинці. Це майже єдиний український журнал тридцятьох мільйонів України... І всього тільки цей тонесенький зшиточок! Він нагадує мені дітей, що ростуть десь у підвалах, без сонця, без повітря, в злиднях, в поневірянню, з синіми, застіканими, заляканими і скорбно-розумними очима. Так і вчувається, що от-от він тоненсько-тоненсько скаже: „Істи хочу! Мамо, папи! Хіба не моторошний, не правдивий символ нашого народу цей більше, ніж скромний наш „Промінь“?... цей жовтенський символ нашого горя...“

Преса на Західних українських землях під час першої світової війни

Захопило це горе преси і західні українські землі. За Збручем, під Росією, з українством, здавалося, було покінчено вже в перших

же днях війни. І в першу чергу з його речником — пресою. Лишалися західні українські землі. Довго чакати не довелося. Брутальна і безоглядна ліквідація українського життя вдерлася на західно-українські землі під гаслом „визволення“ та об'єднання під „скипетром русского царя всіх ветвей русского народа“.

Роздавити раз назавжди осине гніздо мазепинства! Стало це завданням російської влади, що прийшла разом з російським військом. Прийшла вона 21. VIII. 1914 р. на чолі з графом О. Бобринським. Прийшла й негайно приступила до „візвольної“ акції. Перші кроки позначилися в напрямі нагінок на українську пресу, на яку й було скеровано головний удар. Впродовж перших же „візвольних“ днів закрито було всі українські часописи. Останніми були: „Свобода“ (останнє число з 27. VIII) і „Діло“ з датою 23. VIII.

Дня 25. VIII. 1914 р. до редакції „Діла“ з'явився помічник воєнного губернатора Шереметєва підполковник Фатіянов і заборонив надалі випускати газету. Друкарню опечатано, а за деякий час забрано з неї наголовки „Діла“ і „Вістей з Запоріжжя“ та заповіджено, що тут друкуватиметься газета п. н. „Военное Слово“. Спроба дістати дозвіл на видання української газети зустрілася з боку губернатора з категоричною відмовою. Тим часом часописи московофільські і польські впродовж цілої доби окупації продовжували виходити, ставши на послуги російської владі.

Українська преса примушена була шукати можливостей для свого існування на чужині. Так „Діло“ почало виходити у Відні. Там же за якийсь час почала виходити і „Свобода“.

Щойно в червні 1915 р. повертається українська преса додому. З поворотом австрійських військ перед українським суспільством у Львові стає справа видання свого часопису. На нараді 21. VI. 1915 р. під головуванням д-ра А. Чайковського, що відбулася в приміщенні „Сільського Господаря“, висунено було думку видавати нову газету в двох мовах (українською і німецькою) п. н. „Український Листок“. Проти цього виступив редактор Ф. Федорців, який настоював на відновлення „Діла“. Прихильників не здобув. Тоді він же запропонував дати новій газеті іншу назву, бо, мовляв, назва „Український Листок“ не личить столичному органу. Ліпше було б, на його думку, дати назву „Українське Слово“. Але нарада і це внесення відкинула, запропонувавши йому взятися таки за видання „Українського Листка“. Ф. Федорців погодився, але, приступивши до праці, сказав таки зложити назву — „Українське Слово“. Та через те, що для видання нового органу треба було мати на нього

концесію, що вимагало певного часу, довелося уступити від цієї назви, а використати назву одної з газет, що виходили перед окупацією. Так було взято назву часопису, власником якого був о. Т. Войнаровський: „Нове Слово“.

Перше число з'явилось 23. VI. 1915 р. за редакцією Ф. Федорцева та Ст. Чарнецького. А тим часом було подано прохання на дозвіл „Українського Слова“. Дозвіл було дано і вже 12. VII. 1915 вийшло останнє число „Нового Слова“, а 13. VII. з'явилось „Українське Слово“. До редакційного складу крім Ф. Федорцева ввійшли: Ст. Чарнецький, О. Когут і Калина Величківна. Постійними співробітниками стали: І. Крип'якевич та М. Яцьків, з Відня дописував Г. Микітей.

Був це орган, що стояв на позиціях Народнього Комітету та більшості Загальної Української Ради.

Появу „Українського Слова“ зустріло суспільство з певною симпатією. Здобуло воно власний круг читачів та передплатників, кількість яких в бігу часу збільшувалася. Почалося з накладу в 2 000 примірників, який незабаром піднісся до 5 000 примірників. Приступлено було до створення спеціальної видавничої спілки. Саме в цей час приїхав до Львова о. Т. Войнаровський з вимогою передачі йому газету, бо, мовляв, є вона фактично продовженням „Нового Слова“, на зміну назви якого і було взято дозвіл у влади, а не на новий орган.

Видавці („Український Комітет“) погодилися задовольнити цю вимогу. „Українське Слово“ почало далі виходити за редакцією Ст. Чарнецького та С. Голубовича, відбиваючи становище „опозиції“ в Загальній Українській Раді (Є. Петрушевич).

Невдовзі по тому повернуло до Львова „Діло“, а за ним і „Свобода“.

Тоді ж з'явився у Львові журнал, який почав видавати, по виході з „Українського Слова“, Ф. Федорців в порозумінню з Дм. Донцом та кількома з січового стрілецтва. Був це ілюстрований півмісячник літератури і громадського життя п. н. „Шляхи“, перше число якого вийшло у грудні 1915 р. Перебувши воєнну хуртовину, протримався цей журнал до 1918 р. Зміст його складався з відділів красного письменства, в якому взяли участь — Р. Купчинський, В. Атаманюк, П. Карманський, Ю. Шкрумеляк, М. Підгірянка та інші (поезія). На історичні теми містив тут свої твори В. Бірчак, М. Яцьків, що опублікував тут „Танець тіней“, Е. Олесницький дав спомини („Тернопіль... в другій половині XIX стол.“). Тут же

переклади з Р. Тагора, Гавптмана, О. Мірбо, М. Конопницької, Д. Мережковського та інші. В публіцистиці — Дм. Донцов („Народ бастард“, „Національні святощі“, „Дещо про ,орієнтації“ і б. інших).

Тут же статті В. Старосольського, В. Залізняка, О. Назарука, Федорцева, силюєти сучасних українських політичних діячів, що їх подав Богд. Молбіт. У віддлі критики, науки — велика праця С. Балея „З психології творчості Шевченка“ та інші. В галузі мистецтва — праці М. Голубця, І. Крип'якевича, музики — Ост. Залеського. Врешті багатий інформаційний матеріял, рецензії тощо.

Під оглядом політичним „Шляхи“ займали становище студентського з'їзду: захист українсько-державних змагань шляхом сепарації українських земель від Росії. В культурній сфері — орієнтація на західну культуру і розрив з культурою сходу. У внутрішньому житті — опозиційне становище супроти української офіційної політики. Бувши незалежним органом, як виразно зазначив свого часу Ф. Федорців, були „Шляхи“ під оглядом політичного напрямку та українського універсалізму — співзвучні з групою „Українські Хати“, що виходила перед війною у Києві. Фінансовий бік справи. До війни не було майже ніодного українського журналу, що оплачувався б передплатою. Тим більш під час війни, та ще й при тому революційно-національному становищі, що його займали „Шляхи“, яке не тішилося великою прихильністю широких кіл українського суспільства. До серпня 1916 р. дефіцит покривав стрілецький пресовий Комітет. Коли ж більша частина членів того комітету в одній з битв загинула або опинилася в полоні, журнал опинився без фінансової опори. Це відбилося на його дальшому існуванні. До всього того технічні умови ставили часто непереборні перешкоди: брак складачів, друкарських машиністів, брак паперу тощо. Проте, поборюючи все це, „Шляхи“ все ж проіснували до 1918 р., виконавши немалозначну роль у тяжку добу української журналістики.

Преса Українських Січових Стрільців (У.С.С.).

Особливої уваги заслуговує преса Українських Січових Стрільців, видавана в ці часи на бойових фронтах. Були це часописи, писані від руки або відбивані на гектографі. Виходили за дозволом стрілецької команди на власні стрілецькі кошти та на кошти з продажу. Найвищий наклад сягав 100 примірників.

Крім „Вісника Пресової Кватири У.С.С.“, були це гумористичні часописи.

Звідомлення, літературні твори, статті на теми мови, літератури, громадського життя і національних змагань — такий був зміст „Вістника“.

Нотатки з українського політичного життя в сатирній-гумористичній формі, сатира та стрілецький побут, взаємини, легкий гумор тощо — зміст гумористичних часописів.

Місячник — „Вістник Пресової Кватири УСС“ почав виходити у травні 1916 р., в Коші У.С.С. за редакцією М. Угрина-Безгрішного й А. Лотоцького. Своїм завданням ставив: „бути дзеркалом стрілецької „новітньої“ Січі, де попри звідомлення з життя в Коші та в полі, містилися б і літературні твори, що були б також дзеркалом життя стрілецтва, його думок, ідей, змагань шляхом сонця і краси“.

Появилося двоє чисел. Останнє число за червень-липень, присвячене І. Франкові, з нагоди його смерті.

Довше притрималися сатирично-гумористичні часописи. Першим з них був „Самохотник“. Перше число, писане від руки, з'явилось 21. VII. 1915 р. у Камінці біля Скольного в кількості 8 примірників. Друге за чотири дні в кількості 3 примірників. Починаючи з третього числа — відбиваний на гектографі. З ч. 15 виходив вже в кількості 200-300 примірників. Був іллюстрований: карикатури артистів — мальярів стрільців.

Другим був журнал п. н. „Бомба“, що його почала видавати „Артистична Горстка УСС“. Перше число з'явилось в полі (на позиціях) над Стрипою в березні-квітні 1916 р. Старанно писане рукою, з багатьма ілюстраціями. Почав виходити в одному примірнику. Зміст присвячений був внутрішньому життю стрільців та українській політиці. Як і попередній часопис, зустрінуто було „Бомбу“ із зацікавленням і симпатією.

Не меншу симпатію здобув і „Самопал“, що „Стріляє сам... всяку нечисть, лінь, гниль, безхарактерність та подібне хрунівство“. Було це видання гектографоване в 16 сторінок. Перше число з'явилось у Свистильниках 15. V. 1916 р. ч. 2 за червень 1916. З третім числом було заборонено „стріляти“ і часопис вже більше не з'явився.

Велике попертя і признання зустрів у стрільців, але тільки у стрільців, часопис п. н. „У.С.С.“ — Усусус — як стрільці вимовляли літери УСС, і як звали себе. Появилося сім чисел. Останнє число у Відні (1917).

Врешті „Тифусна Одноднівка“, що вийшла в одному примірнику, як пам'яткова гумористична збірка карантинників, в 44 сторінки, писана від руки чорнилом.

Всі ці видання свідчать про той здоровий, бадьорий дух Українського Січового Стрілецтва в жорстоких часах, що поклав міцні основи в його боротьбі за українське визволення.

Союз Визволення України (С.В.У.) та його „Вістник“.

Поважної уваги заслуговує видавнича і пресова діяльність Союзу Визволення України. Заложений безпосередньо по вибуху війни переважно українськими емігрантами з-під Росії, підніс він гасло української державності. Його органом став „Вістник Союзу Визволення України“, який у 1918 р. був перейменований на „Вістник Політики, Літератури й Життя“.

Почав виходити у жовтні 1914 р. Виходив двічі-четири рази на місяць, а 21. X. 1915 р. як тижневик. Редакція складалася з В. Дорошенка, Ом. Бачинського та М. Возняка. В міру того, як розвивалося українське національне життя і події на українських землях, став він своїм змістом щодалі різноманітним і всебічним. Побіч статтей, що випливали з політичного становища Союзу, „Вістник“ присвячував увагу всім проявам національно-визвольного руху і життя. Зо всією докладністю обговорювалися тут політичні, культурні та економічні справи українського народу в Австрії. Старанно інформовано про життя на окупованих українських землях (Волинь).

Присвячувано увагу життю українців в російській армії, полонених в Австро-Угорщині й Німеччині та українському життю під Росією. Тут же багатий матеріал про погляди чужинців на українську справу. Врешті чимало місяця займало красне письменство. Давав цей орган різноманітну, всебічну і цікаву лектуру в супроводі багатого ілюстрованого матеріалу. Все це зустрінуто було українським суспільством з признанням і прихильністю, що відбилося і в тодішній пресі. Так, напр., „Діло“, звертаючи увагу на цей орган, підкреслювало, що його „змагання заслуговує на якнайбільшу прихильність і діяльне підпертя“.

*Преса полонених українців в таборах
Австро-Угорщини та Німеччини*

Та найширіший відгук викликав СВУ і його „Вістник“ серед полонених українців. Під його впливом незабаром почали з'являтися і свої власні тaborovi органи. Були це: „Просвітний Листок“, що пізніше перетворився у „Громадську Думку“ у Вецлярі, „Розвага“ у Фрайштадті, „Розсвіт“ в Ращадті, „Вільне Слово“ у Зальцвельді тощо.

Що звертає увагу в цих часописах, то це спільна всім їм риса культурності і широго, теплого тону поруч із зрозумінням завдань, висловлених такими словами:

„Наша мета була б в деякій мірі осягнена, коли б наші земляки тут, в полоні, не марнували даремно часу... бо ми ж тепер перед тою хвилею, коли скинемо ярмо темноти, ярмо рабства...“

Однозвучний у всіх цих органів був і зміст, що відбивав, з одного боку, змагання редакції виконати своє завдання національного освідомлення, а з другого — найглибші думки відірваних від рідного краю, яким жили і долею якого вболівали. Чулися тут туга і сподівання та певність в майбутнє.

Початок цій пресі поклав „Просвітний Листок“, який почала в 1915 р. видавати пресова секція С.В.У. з полонених українців у Вецлярі, як неперіодичний орган. Перших чотири числа вийшли писаними на машинці. З числа п'ятого почав виходити друком (типограф), спочатку двічі на місяць, потім тричі і, врешті, як тижневик. 1917 року назустріч змінено на „Громадську Думку“, що виходила шість разів на місяць, а з квітня 1917 р. двічі на тиждень.

Чимало співробітників містили свої твори під прибраними іменами. Менше — за своїм підписом. Були тут поезії О. Кобця, К. Очерета, Чумака, М. Чалого та інших, а також зразки таких сучасних поетів, як Б. Лепкого, В. Пачовського. Були тут новелі, оповідання, спомини, статті на національно-політичні та культурні теми. Тут же добре ведений історичний календар („Розвага“), огляд громадського і політичного руху („Просвітний Листок“), вісті з Росії і світу, хроніка таборового життя і т. д. Окреме місце займають тут листи полонених з висловами признання праці С.В.У., листи, що знайомлять з умовами життя і праці полонених і т. д. Врешті кутик смутку — посмертні загадки, без яких майже не бувало числа. І все ж, з кожної сторінки тих чисел, з кожного рядка, пробивалася та бадьорість думки і настрої, що формувалися, наприклад, в таких рядках напередодні великого зrivу:

„Коли скінчиться війна — писало „Вільне Слово“ — то нас жде друга війна, наша хатня війна, жорстока війна з нашим клятим повсякчасним ворогом — з російським правителством“.

*Iнші органи, що виходили поза українськими землями
під час першої світової війни.*

Під гасло цієї ж війни з російським правителством і царом, виходив у Женеві в 1915 р. часопис „Боротьба“. Був це неперіодич-

ний орган закордонної організації української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). На чолі з колишнім видавцем „Дзвону“ (Київ) Л. Юркевичем (Л. Рибалкою) виступив цей орган, з одного боку, з критикою „оборончеської“ політики українців під Росією, а з другого, проти діяльності С.В.У. Вказуючи на деякі ознаки впливу російських патріотичних клічів на певну частину українського суспільства, „Боротьба“ звертала увагу на утиスキ та на „азіятське поводження царських посіпак в Галичині і на Буковині“ і ставила своїм завданням: „піднести голос проти цих явищ і показати, ...що українське робітництво й усі повинні тепер з подвійною енергією готовуватися до рішучої боротьби з царськими порядками за політичну волю, за Вільну Україну“. Проте, бій за вільну Україну „Боротьба“ не вбачала в створенні української держави. Вважала, що український народ ще не доріс до ідеї державності. Звідци гострі і часом небережні виступи її проти С.В.У. та його органів. Виступи ці викликали відгук в російській, польській та українській пресі. Скористалися тими виступами деято з російських представників політичної думки. Покликуючись на український орган, посилювали вони свій похід проти українства. Одним із перших був Алексинський, який виступив у місячнику: „Современный Мир“. Його виступ зараз же підхопили чорносотенні органи на чолі з „Новим Временем“, а в товаристві з ним і „Słowo Polskie“.

З українського боку, крім „Вістника С.В.У.“, який гостро скваліфікував поведінку „Боротьби“ її редактора (Л. Юркевича-Рибалки), відгукнулася Буковинська організація українських соціал-демократів. Так само запротестували один із поважніших представників У.С.Д.П. в Галичині — В. Левинський, журнал „Украинская Жизнь“ (С. Єфремов) та „Робітничий Прапор“ у Софії.

Буковинські соціал-демократи опублікували за підписом своїх уповноважених (О. Безпалка, В. Мороза та інших) заяву, в якій зазначили своє становище в напрямі боротьби за державність та запротестували словами:

„Мусимо рішуче запротестувати проти ширення очорнюючих, а при тім несправедливих вісток, як, наприклад, Троцького (російські соціал-демократи Бронштейн) про „Союз“, до яких і „Боротьба“ прилучається“.

Колишній редактор „Дзвону“ (Київ) В. Левинський надіслав з Лозани до „Украинской Жизни“ (Москва) листа, в якому дав гостру, негативну оцінку „Боротьби“ і Л. Рибалки, (Л. Юркевича), зазначуючи, що „своїм виступом зібрал п. Рибалка в московській укra-

їнофобній пресі добре заслужені признання й тріумфи. Він гордий на них! Він радіє ними! Але ми скажемо словами співця Антея з безсмертної „Оргії“ покійної Лесі Українки: „Тріумфи в Римі — то для Грека ганьба!... і закінчував: „...ми можемо тільки підкріпити кваліфіковання п. Милюкова „Боротьби“, як „мутного источника“ („Реч“, 8. V. 1915); так є, брудного джерела,... за що готові взяти всю відповідальність на себе, маючи на це незбиті докази... Зокрема солідаризуємося вповні з прекрасною статтею С. Єфремова, поміщеною в „Украинской Жизни“ з приводу п. п. Алексинського й Рибалки“.

Відповів і „Робітничий Прапор“. Був це не періодичний орган соціал-демократичного напрямку, що виходив в 1915 р. в Софії за редакцією М. Меленевського і П. Вензи. Давав він чимало цінного матеріалу, зокрема огляди робітничого життя за кордоном та українського робітництва під Росією, виясняв українське становище супроти війни (В. Темницький) та супроти большевиків. Призначений був, головно, для поширення на українських землях під Росією і користувався поважною симпатією серед полонених українців.

*Українська преса в чужих мовах під час
першої світової війни.*

З вибухом війни перед українськими громадсько-політичними чинниками постала справа інформації чужинців про українські змагання. Одним із засобів реалізації цього завдання було створення української преси в чужих мовах. Наслідком цього вже на початку війни почали виходити два органи в німецькій мові. Одни з них був тижневик п. н. „Ukrainisches Korrespondenzblatt“, який почала видавати у Відні Головна Українська Рада (пізніше „Загальна Українська Рада“). Другим згадувана вже тижнева газета п. н. „Ukrainische Nachrichten“, орган СВУ. Цей останній почав виходити у Відні з жовтня 1914 р. Напочатку виходив на правах рукопису і для вжутку преси, а потім вже як друкований тижневик-газета. Виходив цей орган в кількості 4 000 примірників. Розповсюджувано його серед редакцій чужинних пресових органів, серед парламентарів, учених та політичних діячів Австрії, Німеччини та невтральних держав.

Подібне ж завдання виконував журнал у французькій мові п. н. „La Revue Ukrainienne“. Був це гарно ілюстрований місячник, що з липня 1915 р. почав виходити в Льозанні за редакцією А. Зеліба, а

потім Е. Бачинського. Перші дві книжки видано було в кількості 7 000 примірників і широко поширилося по всьому світі. Спочатку журнал доходив навіть до Росії. Року 1916 стало вже тяжче. Так, напр., англійська цензура перестала журнал пропускати для приватних осіб і для редакцій. Діставали лише члени обох посольських палат. Так само Італія почала повернати і не тільки числа, вислані до Італії, але й відмовляла перепускати журнал до Греції.

Тут же, в Льозанні, в 1916 р. у виданні В. Степанківського почав виходити орган в англійській мові п. н. „The Ukraine“.

Врешті, з початку того ж 1916 р. у Будапешті почав виходити за редакцією діяча і наукового робітника Угорської України І. Стрипського орган п. н. „Ukraina“ („Українські Справи“), присвячений питанням українсько-мадярських взаємин.

*Революція 1917 р. і відродження
української преси під Росією.*

Лютнева революція 1917 р. в Росії принесла свободу друкованого слова. Протягом уже перших місяців українська преса стала на шлях широкого розвитку. Відроджується в українських містах, появляється в різних провінціяльних осередках, народжується в найдальших кутках української землі і, врешті, охоплює собою українські колонії, частину фронту тощо.

З кожним днем шириться її мережа, поширюється її об'єм і завдання.

З шести органів, що виходили напередодні революції, зростає вона до 106 органів, досягаючи на 1918 р. 212 пресових органів.

„Нова Рада“.

Першим українським органом в цей час стає щоденна газета п. н. „Нова Рада“. Починає вона виходити з 25. III. 1917 р. за редакцією А. Ніковського. Видавало її Т-во підмоги літературі, науці і мистецтву, яке було закладено ще перед революцією. Були тут М. Грушевський, Є. Чикаленко, С. Єфремов, І. Шран та інші.

По смерті В. Семиренка (1915 р.) добродія української преси, згідно з його заповітом Т-во дістало на українські цілі 300 000 рублів. На ці кошти і було розпочато видання „Нової Ради“, спадкоємниці попередньої „Ради“.

Випускаючи перше число, редакція писала: „Приступаємо до видання щоденної газети в дуже й дуже тяжких та невідрадних

умовах технічних. Ясно, що тепер не можна задовольнити українське громадянство ні цим розміром, ні цією технікою видання, отже, випускаємо газету в надії, що зовсім незабаром пощастиТЬ організувати ширше й з технічного боку краще періодичне видання“. Дійсно, незабаром пощастило видавництву купити у Києві велику друкарню (Барського). Це сприяло ліпшій постановці видання. Але залишилося ще безліч перешкод, а в першу чергу — брак паперу. Була це перешкода, що часто приводила до того, що поважні часописи видавалися на найгірших гатунках паперу, доходячи до пакувального. Не могла уникнути цього і „Нова Рада“. Так було щодо зовнішнього боку видання. Інакше було щодо внутрішньолого змісту.

Газета чим далі, тим ставала ліпшою. Під вмілою редакторською рукою А. Ніковського* не уступала вона, зрештою, перед старшими російськими органами, що виходили в цей час у Києві, стаючи небезпечним конкурентом хоч би навіть такій російській газеті, як „Киевская Мисль“, не кожучи вже про інші.

Крім добре веденого інформативного відділу та оглядів преси, як також широко поставленого відділу дописів, не мало спричинився до змісту газети самий склад співробітників. Працювали тут: М. Грушевський, Є. Єфремов, Є. Чикаленко, В. Прокопович, Ф. Матушевський, Л. Старицька-Черняхівська, С. Шелухин, С. Русова, М. Левицький, П. Христюк та багато інших.

Поважність обговорювання тем, надхнення переживаної хвилі, добра поінформованість і, врешті, взагалі культурне ведення органу, — так можна характеризувати цей перший орган цієї доби, побіч якого незабаром стають інші, що викликають до себе меншу увагу.

„Робітнича Газета“.

З 30. III. за редакцією В. Винниченка почала виходити у Києві друга щоденна газета. Був це орган Ц.К. Української Соціял-Демократичної Робітничої Партиї (УСДРП) п. н. „Робітнича Газета“. Ставила вона своїм завданням організаційну працю серед українського робітництва та політичне освідомлення його. Звертаючи увагу на становище недержавних народів під Росією, остерігала їх словами:

„...недержавні народи повинні з великою опаскою підходити до представників пануючого народу й до їх „великих слів великої сили“. Закликала „розрубати ті пута, які сковували їх довгими віками...“

* Пізніше засуджений у процесі С. В. У.

„Треба — казала вона — прямо глянути у вічі, треба запам'ятати, що росіяни, починаючи з деяких крайніх соціалістів і кінчаючи хисткими кадетами, — всі вони одним духом на нас дихають і ніколи не погодяться на тому, щоб недержавні народи самі собі вирішили свою долю“. А тому, на думку, „Робітничої Газети“, перед українським робітництвом і народом у цілому стоїть завдання „самому, своїми силами... визволитися від національного гніту“.

Спиняючись на розбіжності політичних світоглядів між угрупуваннями та між політичними партіями „Робітничі Газета“ формулює тактику в боротьбі за спільну національну мету такими словами: „Наріжно йти, разом бити“.

Так поставлені завдання відбилися на цілому змісті газети. Сторінки її якнайскравіше віddзеркалюють характер часу. Дають огляди визвольного руху на місцях. Містять популярні статті на теми громадсько-політичного та культурно-освітнього характеру. Свідчать вони про ступінь підготовки ширших мас в цю добу до національно-творчого життя. Крім популярних статей на теми самовизначення, Установчої Ради, автономії тощо мусіли з'явитися тут статті ще й на такі теми, як, напр., „яка нам потрібна мова для освіти“ і подібне.

Зверталося тут увагу також на справу організації професійного руху та на огляди робітничого руху в інших країнах.

І врешті голос в справі організації українського війська. Було їй присвячено кілька статей та уваг, серед яких в першу чергу треба згадати голос самого редактора В. Винниченка та полк. С. Долинського, який дав спеціальну статтю про військовий вишкіл і творення військових кадрів.

„Боротьба“ і „Народня Воля“.

За якийсь місяць по виході „Робітничої Газети“ появляється у Києві ще один щоденник, а саме: „Народня Воля“, що його з 4. V. почав видавати Центральний Комітет Української Селянської Спілки. Присвячений був організаційним справам селянства та захисту його інтересів. Свої завдання і напрямні погоджувала вона з тим політичним напрямом, що його займала Українська Партия Соціалістів Революціонерів (УПСР), яка з 1. V почала видавати свій офіційний орган п. н. „Боротьба“.

Випускаючи перше число „Боротьби“, редакція писала: „Коли наша партія задумала видавати свою газету і назвала її „Боротьба“,

дехто запитував — яка тепер може бути „боротьба“? За що? З ким? Аджеж революція скинула царське правительство і самого царя і тепер, мовляв, запанувала в Росії свобода“.

„Українська Партія Соціалістів-Революціонерів — додає і відповідає редакція — завше боролася не тільки за свободу політичну, але і за свободу будувати новий громадський та економічний лад... І от організувати народ для одностайної боротьби за трудові інтереси — наша задача.“.

Цьому завданню — конкретному розв'язанню та розробці цього питання присвячувано в „Боротьбі“ статті М. Шрага, М. Салтана, М. Сріблянського (М. Шаповала) та інших.

Містилися тут інформаційні матеріали з життя партії, огляди соціалістичного руху, статті на теми національно-визвольного руху тощо.

Спиняючись у першому числі на питанні державного ладу, часопис стояв на ґрунті ідеї української державної самостійності. Не виключав можливості федерацівного устрою Росії шляхом догоди самостійних держав, що виникли б в наслідок самовизначення недержавних народів, що входили до складу Росії...“ в теперішню відповідальну хвилину самовизначення нації... є великою помилкою побоювання виявити себе самостійниками“ — підкреслювала „Боротьба“ своє становище.

З переходом на щоденне видання — зміст „Боротьби“ поширено, як інформативним матеріалом, так і статтями на політичні теми, оглядом преси, фейлетоном тощо. Як щоденна газета виходила вона спочатку за редакцією М. Шрага. Серед співробітників були: М. Шаповал (М. Сріблянський), Н. Григорій, А. Терниченко (агарні теми), Гнат Михайличенко (пізніше розстріляний денкінцями) та багато інших.

Року 1918 в УПСР стався розкол. За якийсь час „Боротьба“ стала органом лівої течії партії, що оформилася в самостійну політичну партію, прибравши собі назву за органом: „боротьбісти“.

*Територіальне розгалуження
суспільно-політичної преси.*

Поза Києвом в 1917 р. народжується українська преса суспільно-політичного характеру в таких осередках, як: Харків, Катеринослав (Дніпропетровське), Полтава, Чернігів. Перекидається вона і до цілої низки менших осередків, як Біла Церква, Сквира, Бердичів, Павлоград, Золотоноша, Канів і т. д.

У Харкові починає виходити „Робітник“. Видає його харківська організація Української Соціал-Демократичної Робітничої Партиї (УСДРС). Своїм завданням ставив він продовжування лінії, що її намітило закрите владою в 1915 р. „Слово“, якого вийшло п'ять чисел. Тут же під час виборів до міської Думи тією ж організацією видано було одно число „Виборчого Листка до Городської Думи“. Року 1918 видає тут УСРДП „Голос Робітника“, якого з'явилось 25 чисел. Під час повстання проти гетьманату ця ж організація видає в Катеринославі двічі на тиждень „Нашу Справу“, якої вийшло 48 чисел. У Полтаві того ж року почала виходити щоденна газета „Вільний Голос“. У Кам'янці на Поділлю 1919 р. УСДП Галичини і Буковини видає тижневу (потім тричі на тиждень) газету „Боротьба“.

Українська Патрія Соціалістів Революціонерів мала в Полтаві „Соціаліста-Революціонера“ (1917), а у Катеринославі „Землю і Волю“ (1918). Тоді ж у Харкові почала виходити щоденна газета п. н. „Рух“. У місяці лютому у Вінниці Ц.К. центральної течії УПРС почав видавати свій орган п. н. „Трудова Республіка“, яку замінила щоденна газета „Трудова Громада“, що виходила в 1919-1920 рр. під веденням В. Голубовича.

Видають свої органи і інші політичні партії. Так, Союз Автоно-містів-Федералістів випускає в Умані за редакцією В. Камінського свій тижневик п. н. „Вільна Україна“.

У Києві з 7.IV 1918 р. починає виходити тижневик Української Патрії Самостійників-Соціалістів (раніше Українська Народня Партия, організований М. Міхновським) п. н. „Самостійник“.

З інших політичних органів треба ще згадати щоденник повстанців (Махнівців), що почав був виходити в 1919 р. на Катеринославщині п. н. „Шлях до Волі“. Вийшло дев'ять чисел.

Крім органів політичних партій виходять у цей час органи загального суспільно-політичного характеру. Переважно все ж на них діють впливи тієї чи іншої партії. До таких органів, крім „Нової Ради“ (Київ), на яку мала вплив Українська Радикально-Демократична Партия (пізніше Українська Партия Соціалістів-Федералістів), належала також „Нова Громада“. Був це щоденник Ради Слобідської України, що виходив у Харкові під впливом коаліції УПСР і УСДРП. По заняттю Харкова совєтськими військами і з приходом більшовицького т. зв. ЦИКУК-и (Центральний Испол. Комит. України) газета ця намагалася ще сказати своє слово, але незабаром була закрита. Ось як розповідає про це один з більшовиків (Д. Ерде) в статті п. н. „Пусты говорят факты“ („Літ. Рев.“ 1928):

„...я працював у тісному контакті з ЦИКУК і зокрема з Е. Бош... з наказу останньої була закрита петлюрівська газета „Нова Громада“... Коли „Нова Громада“ спробувала після її закриття воскреснути під новою назвою, вона відчула на собі тяжку руку пролетарської диктатури, при чому на мене випала честь остаточно прикрити цього петлюрівського „ублюдка“ (покруча).“

До центральних органів належали ще такі, як „Відродження“ (1918 р. Київ) та „Трибуна“, яку в 1919 р. почав видавати З. Біський за редакцією Ол. Саліковського.

До центральних органів можна також віднести щоденники, що виходили в таких осередках, як Вінниця, Кам'янець-Подільський тощо, що деякий час були осідком уряду та центром цілого українського національного життя. Були це такі органи, як „Нова Україна“, яку з 5.VIII. 1919 р. видавала Прескватира Штадарму (Штабу Дієвої Армії) у Кам'янці Подільському та „Україна“, яку там же видавало Інформаційне Бюро, „Республіканські Вісті“ у Вінниці та інші. У Кам'янці-Подільському в цей же час виходили — „Життя Поділля“. Там же почала була виходити „Громада“, як орган Селянського Робітничого Клубу ім. Франка. По кількох числах (вийшло дев'ять чисел) перебрала її місцева організація українських соціалістів-революціонерів перейменувавши на „Трудову Україну“, яка потім стала центральним органом УПСР за редакцією Вс. Голубовича. На сторінках цього часопису м. ін. вперше виступив популярний пізніш гуморист-сатирик Остап Вишня, який писав тут під псевдонімом П. Грунський. Тут же (Кам'янець-Подільський) виходили в той же час ще: „Трудовий Шлях“ перше число якого появилось 26. VI. 1919 р. при активній співучасти професури Українського Університету, „Наш Шлях“, що в 1919-1920 рр. виходив за редакцією Іл. Косенка, „Новий Шлях“ за ред. Л. Білецького і секретаря редакції С. Шишківського та „Слово“ за редакцією Котляренка і при найближчій участі П. Богацького, Н. Григорієва та інших. Крім матеріалів політичного та інформативного характеру цей часопис („Слово“) подавав чимало матеріалів характеру історичного, літературно-критичного тощо. Між іншим в одному з його чисел подані були П. Богацьким цікаві матеріали п. н. „Ленін в освітленні його партійних товаришів“ (з жандарських шпаргалів); тут же було частково опубліковано цінні спомини Ерастова про М. Драгоманова та інші.

Врешті виходили щоденні та інші органи і в інших місцях, що мали місцевий характер. Так у 1917 р. виходили ще такі органи,

як: „Чернігівщина“ (Чернігів) двічі на тиждень та „Чернігівський Листок“ (тижнево), як продовження традицій Л. Глібова 1863 р. „Звенигородська Зоря“ (1918), „Вільний Голос“ (Полтава), „Вільне Слово“ (Жмеринка), „Дзвін“ (Здолбунове) та інші.

За періодичністю в 1917-1920 рр. переважав тип тижневика. Були це головним чином, популярні інформаційні часописи, серед яких чимало було видаваних Інформаційним Бюром Армії. Чимало було такого ж характеру органів, що виходили двічі або тричі на тиждень. Найменше було літературно-наукових місячників.

Окреме місце займають щоденні органи. Впродовж цієї доби кількість їх сягала до 30 органів, при чому найбільш в 1919 р.

Дальший розвиток за змістом і місцем видання.

Впродовж 1917 р. і в наступних роках українська преса розгажується за її змістом. В першу чергу шириться видання преси Української Селянської Спілки. Крім центрального органу в Києві, яким була згадана вже „Народня Воля“, виходять ще „Вісти Української Селянської Спілки“ та „Селянська Спілка“. У Катеринославі (Дніпропетровське) виходить „Селянська Спілка“, що перетворилася в „Крестьянського Союза“. У Полтаві появляється тижневик „Селянська Спілка“, у Сквирі — тижневик „Спілка“ та „Вісти Комітету“, у Бердичеві — тижневик „Селянська Думка“, у Чернігові — „Народнє Слово“ і т. д. Поруч виходять органи рад селянських депутатів.

Разом з тим розвивається преса, що її провадить Т-во „Просвіта“, кооперація та Народні Управи (Земства). З центру перекидається на місця, вкриваючи країну мережею інформативно-просвітніх та кооперативних органів. Так, наприклад, 1917 р. у Катеринославі починає виходити „Вістник Т-ва Просвіти“, якого з'явилось 22 числа, у Павлограді „Степ“, у Вовчанську (Харківщина) — „Вістник Т-ва Просвіта“, у Золотоноші — „Вільне Слово“ та „Світло“ (1918 р. двотижневик), у Херсоні Т-во „Українська Хата“ видає „Вісник“ (неперіодично), у м. Широкому (Катеринославщина) — Т-во „Просвіта“ видає часопис „Зоря“ (1917 р. — тижнево, 1918 — місячно), в Одесі з 31 березня 1917 р. „Просвіта“ видає „Вільне Життя“. Між іншим слід згадати також часопис п. н. „Гуляй-Польський Просвітнян“, що за часів махнівщини виходив в Гуляй-Полі, друкований на машинці з обкладинкою з друкарні загонів Махна.

Врешті 1918 р. Київське Т-во „Просвіта“ почало видавати журнал п. н. „Просвітянин“, як центральний орган, але утриматися йому не пощастило.

Не менш розвинулася преса української кооперації. Згадаймо хоча б такі її органи, як „Українська кооперація“, що виходила в Києві в 1917-18 рр., „Кооперативна Зоря“ (Київ), двотижневик „Сільський Господар“ — там же, та інші. На місцях найбільший розвиток цієї преси припадає на 1918 р. Крім загальнокооперативного та інформаційного матеріялу, знаходять тут місце матеріали літературного та громадянсько-політичного характеру. Досить згадати хоч би такі органи цієї преси, як: „Наша Спілка“, яку в 1917 р. видавав тричі на тиждень Союз Кредитових і Споживчих Т-в у Ромні, тижневик „Союз“ в Умані, „Будуччина“ у Сквири, „Кооперативний Листок“ в Таращі, двотижневик „Полтавський Кооператор“, „Споживач“, що виходив у Катеринославі з 1918 р., а з 1920 р. прийняв советський напрямок, змінивши назву на „Кооперативне Життя“, тижневик „Наша Хата“ в Єлисаветі та інші.

З преси Народніх Управ (земств) в першу чергу треба згадати „Київську Земську Газету“, що виходила в 1917 р. за редакцією В. Прокоповича, та „Народну Справу“, що виходила в 1918-19 рр. з участю С. Петлюри, В. Садовського, Н. Григорієва, В. Ігнатієнка, М. Добриловського та інших. Був це тижневий журнал, що виходив у накладі 2000 примірників. Побіч добре поставленої інформаційної частини мав він не менше добре підібраний матеріал літературно-історичного характеру та переклади.

Находилася преса Народніх Управ (Земств) і на місцях. Були це такі органи, як: щоденник „Звенигородська Зоря“, „Канівські Вісти“ (тижневик), катеринославське „Народне Життя“ тощо.

Трохи з історії цього останнього органу („Народне Життя“): Губ. Нар. Управа в Катеринославі видавала часопис російською мовою п. н. „Народна Жизнь“. Р. 1918 перевела вона серед читачів та громадських інституцій анкету: в якій мові ліпше видавати земську газету? Висліди, що їх Управа опублікувала, були такі: 1) за видання виключно українською мовою висловилося 1079 читачів і 44 громадські інституції, 2) в мовах українській і російській — 4 читачі і громадські інституції, 3) в мові російській — 3 читачі.

У Кам'янці-Подільському Губ. Нар. Управа в 1918-19 рр. видавала популярний журнальчик п. н. „Село“ за редакцією М. Бутовського, а 1919 р. почала видавати за редакцією Кондрацького журнал „Освіта“, присвячений питанням освітнього і педагогічного характеру.

Полтавська Губ. Нар. Управа 1917 р. почала видавати „Педагогічний Журнал“ для вчителів початкових шкіл. Участь в цьому журналі взяли педагогічні та культурно-освітні діячі, з яких треба згадати С. Русову, В. Чередниченкову, Чайківського та інших. Заведено було тут педагогічну хроніку, бібліографічний відівіл із рецензіями, показчик книжок для дітей та підручників. Усе це викликало до журналу більший інтерес серед учительства.

Крім власних видань, Нар. Управи в багатьох місцях давали ініціативу та підтримку в організації видання того чи іншого громадського часопису. До таких випадків, як характеристичний, належить, напр., організація в 1918 р. газети в Кам'янці-Подільському. Почала вона входити з 15. XII. 1918 р. з ініціативи Подільської Губ. Нар. Управи за головування В. Приходька і при підтримці Т-ва „Просвіта“. Названо було її „Життя Поділля“. Першим редактором був проф. Л. Білецький, а секретар редакції В. Січинський. На початку 1918 р. газету перебрано було місцевим Соціалістичним Комітетом, а фактично місцевою організацією УПСР. Користуючись перебуванням у цей час у Кам'янці проф. М. Грушевського, запрошено його стати на чолі редакції. Проф. М. Грушевський погодився і близько став напочатку до тяжкої, в умовах того часу, редакційної праці органу, що опинився відтятим воєнними подіями від світу. Секретарем редакції став А. Животко. Поборюючи всі перешкоди, „Життя Поділля“ намагалося підтримувати нормальний вигляд часопису та орієнтувати читача в надзвичайно складних і тяжких обставинах. З приходом до Кам'янця совєтської влади (16. IV. 1919) часопис спробував був далі входити. Але рішуче і непохитне становище, яке він заняв у захисті української культури і прав українського народу привело до виразного поденервовання совєтської влади, що не раз довелося відчути редакції. В одному з чисел на це було дано належну відповідь статтею С. Іваницького (Директора Учительської Семінарії та члена Губ. Нар. Управи) п. н. „Юпітере, ти гніваєшся, значить ти не прав“. Стаття ця була останньою краплиною в переповнений келих. Через день — наказ голови Ревкому Мих. Барана¹ та секретаря Самуленовича про припинення газети. У наступному числі наказ цей було подано на місці передової статті в жалібних черних рамцях. Число це було конфісковано. Газета перестала входити. Але й совєтська

¹ Бувши У.С.С., інструктор кооперації на Поділлю, колишній український соціал-демократ, потім комуніст, пізніше науковий співробітник Української Академії Наук. Засланий совєтською владою за націоналізм.

влада пережила його лише кількома тижнями. Під натиском українських військ примушена була звільнити Кам'янець-Подільський, усе Поділля і податися далі, після чого знову відродилася українська преса.

Поза розгалуженням, що йшло вказаним шляхом, охопило воно також різноманітні галузі потреб суспільного життя. В першу чергу це була ціла низка органів урядового характеру, починаючи з органу Центральної Ради „Вісти з Української Центральної Ради“, впродовж 1917-20 рр. виходили у Києві такі органи, як: „Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки“, „Вістник Українського Військового Комітету“, „Вістник Української Народної Республіки“, що його почало видавати Мін. Преси і Пропаганди з 17. XII. 1918 р. у Вінниці, „Вістник Міністерства Здоровля й Опікування“, „Вістник Міністерства Ісповідань“, „Вістник Державних Законів“ і т. д.

Чимало інформативних органів Українського Інформативного Бюра Армії УНР (1919-1920 рр.), як, напр., „Ставка“ (Хвастів, за редакцією Григорієва); пізніш змінила наву на „Українська Ставка“ (Вінниця), „Новини“, що виходили в місці перебування передових частин армії, та інші.

Врешті органи Губ. Комісарів, Громадських Комітетів і под. Видають свої часописи централі професійних організацій, як, напр., „Згода“, що її видавала Всеукраїнська Фельдшерсько-Акушерська Спілка; „Наша Праця“, тижневик Всеукраїнської Ради поштових службовців, замість якої в 1918 р. виходив „Бюллетень Головної Ради поштово-телеграфічної Спілки“. Тоді ж у Києві виходив „Вістник Всеукраїнської Спілки лікарських помічників, помічниць і акушерок“. Всеукраїнська Учительська Спілка з вересня 1917 р. при найближчій участі С. Русової, С. Черкасенка, Я. Чепіги, О. Дорошкевича видавала свій місячник п. н. „Вільна Українська Школа“, що продовжував традицію і завдання свого попередника з передвоєнних часів, яким було „Світло“. Появляються часописи молоді-студентів („Стерно“) та середньошкільників („Юнак“ у Переяславі, „Каменярі“ у Києві) та інші. Про один з цих часописів згадує д-р Харитя Кононенко² такими словами: „Видавали ми свою газету „Каменярі“, де самі писали всі статті, самі були і кольпортерами та майже друкарями, бо всі друкарні були завалені роботою... Скрізь нас, осередчан, було повно, всім ми цікавились, на все живо реагували...“

Врешті часопис для дітей п. н. „Волошки“, який звернув на себе увагу і викликав симпатію як серед дітей, так і серед дорослих, своїм змістом і гарними ілюстраціями.

² Розстріляна німцями в м. Рівному.

Народжується перший на східноукраїнських землях двотижневий часопис українського жіноцтва п. н. „Жіночий Вістник“, як орган Українського Жіночого Союзу. Поставивши завданням координувати жіночу громадську працю, часопис попереджував: „хто надіється знайти якінебудь феміністичні, суфражистські тенденції, нехай не передплачуй „Жіночий Вістник“, бо у ньому цієї поживи не знайде“.

З 1. VI. 1917 починає виходити тижневик, присвячений військовим справам п. н. „Українська Військова Справа“.

Виходять „Українські Медичні Вісті“ (дватижневик за редакцією С. Лукасевича) та правничий орган п. н. „Закон і Право“. Справам агрономічним присвячує свої сторінки „Вістник Громадської Агрономії“, що його з 1918 р. почав видавати Всеукраїнський Союз Земства за редакцією В. Мацієвича. Появляється церковно-релігійна преса, як тижневик „Віра й Держава“, або „Церковний Вістник Запоріжжя“ (Катеринослав).

У 1918 р. за редакцією П. Зайцева у Києві виходить історичний журнал п. н. „Наше Минуле“. Думка про видання такого часопису виникла ще в 1917 р. серед осіб, що гуртувалися навколо видавництва Т-ва „Друкар“, яке восени того року було перенесено з Петербургу. Завданням журналу редакція ставила освітлювати „невпинну боротьбу українського народу за його політичні права, а також національну ствоєрідність його традицій в письменстві, культурі й мистецтві“. Розгорнувши цей журнал в багатий і різноманітний змістом орган, в якому знайшли місце цінні праці та розвідки з історії України, письменства, культури і мистецтва, спомини і листування, матеріали з побуту та з історії національно-політичного руху. Перше число з'явилося в серпні 1918 р. в 13 аркушах друку накладом в 6 500 примірників. Усього за 1918 р. вийшло три книжки в 13-15 аркушів кожна. З них друге число було видане в кількості 5 000 примірників. Участь у журналі взяли найвидатніші наукові й літературні сили того часу. Окладинку виконав Юрій Нарбут. Вміщено було в цих трьох числах 1918 р. багато цінних праць історичних, дано докладну хроніку культурного життя та силу архівного матеріялу.

Наступна (подвійна) книжка з'явилася на початку 1919 р. (за радянської влади) в кількості 4 500 примірників. У цьому числі, особливо цінному і цікавому, знайшла місце низка праць шевченкознавства П. Зайцева, П. Филиповича, С. Єфремова та інших. Тут же опубліковано було текст часопису „Помийниця“ (1863 р.), загадку про „Киев. Телеграф“, автобіографію І. Шрага та інше.

Цінними виявилися тут відділи „Архів Літературний“, в якому подано літературні матеріали, листування, матеріали щодо чинності цензури, та „Архів Історичний“ з матеріалами з архівів російських цивільних і військових урядів, що стосуються українського руху тощо.

Появляються органи, присвячені книзі. У вересні 1917 р. виходить у Києві перша книжка критико-бібліографічного журналу п. н. „Книгар“, який починає видавати Видавничє Т-во „Час“ за редакцією В. Старого (Королів-Старий). У вступній статті журнал цей писав:

„Раніш критико-бібліографічну роботу більш-менш виповняла наша загальна преса. Тепер же... загальна преса просто не має місця і змоги в потрібній мірі виконувати це завдання. Тому виявляється справді пекуча потреба в спеціальному періодичному органі...“

Журнал цей розгорнувся в книголюбський орган ширшого характеру. Крім широко поставленого відділу „Критики і бібліографії“ на його старінках з'являється довга низка цінних статей на теми книгознавства, журналістики й літератури. Досить згадати тут хоч би такі з них, як: „З історії книги на Україні“ В. Модзалевського, „Свято книги“ Гр. Дмитренка, „Загальні принципи технічної організації бібліотеки“ С. Кондри, „Кольорові папери“ (в справі обкладинки) К. Широцького, „Завдання української журналістичної бібліографії“ С. Кондри, „Україна в освітленні європейської преси“ Г. Гасенка, „Українська преса в Америці“ А. Яриновича та інші.

Участь у журналі, крім вже згаданих авторів, взяли ще такі, як Дм. Дорошенко, М. Левицький, Ор. Левицький, А. Ніковський, С. Русова, Ю. Тищенко, Е. Пильченко, О. Мицюк, Л. Лобода, О. Кошиць, який дав тут більшу замітку про „Народні мелодії з голосу Лесі Українки, які записав К. Квітка, П. Зайцев, Старицька-Черняхівська та інші.“

Тоді ж у Полтаві Педагогічне Бюро при Губ. Нар. Управі починає видавати двотижневик „Книжний Бюлєтень“, а в 1919 р. у Києві Всенародня (Всенаціональна) бібліотека за редакцією Іг. Житецького видає зшитками 4-5 аркушів квартальник, присвячений бібліотекознавству п. н. „Книжний Вістник“. Відновляється науковий тримісячник українознавства під проводом М. Грушевського, що його видає Українське Наукове Т-во в Києві.

Починають виходити „Театральні Вісті“ (тижневик) та „Мистецтво“, що виходить в 1919 р. у Києві за редакцією Гната Михайличенка та М. Семенка.

Поруч з „Літературним Науковим Вістником“, що по перерві знову починає виходити, появляється ілюстрований журнал п. н. „Універсальний Журнал“. Була це спроба т. зв. родинного журналу, який починає видавати в жовтні 1918 р. Т-во „Грунт“ у Києві за редакцією Ів. Немоловського. Секретарем редакції був П. Ковжун.

Зустрінуто цей новий тип літературного часопису прихильно. „Книгар“, відгукуючись на перше число, підкреслив, що „перша спроба робить цілком приємне враження“. „Центральне місце — писав він далі... безперечно належить по формі статті М. Сріблянського (М. Шаповал): — „Quo vadis, Україно?“ Легким стилем, граючись парадоксами — писав В. Старий (Королів) — дає Сріблянський інтересно скомпонований прогноз сучасного світового соціально-політичного катаklізму і закінчує його бадьорими нотами оптимізму. Це власне не публіцистика, а тема для національного роману“.

Участь у журналі крім загадних взяли: П. Тичина, Як. Савченко, який крім поезій дав тут цінну статтю про український театр („Молодий театр“), Кл. Поліщук, М. Обідний та інші. Крім літературного відділу, ілюстрованого образками А. Ждахи, О. Кисілевського та інших, мав журнал огляди життя на українських землях і за кордоном, огляди нових видань, літературних та інших.

У квітні 1919 р. появляється літературно-мистецький журнал-місячник п. н. „Музагет“ (відразу за три місяці), в якому взяли участь переважно символісти, як літературна-мистецька група.

Врешті 1917-19 рр. виходить літературно-науковий місячник п. н. „Шлях“. Напочатку виходив він у Москві (четири числа) за редакцією Хв. Коломійченка, а потім в Києві. Продовжував він напрям „Української Хати“. У вступному слові редакція заявила, що „ніколи в історії не було так повно поставлено перед Українським Народом огняне питання: бути чи не бути“. А тому „поширення, звищення і розквіт рідної культури на початках самостійності України при федеративній згоді з іншими країнами — все це мусить об'єднувати українців, як всенароднє гасло“.

Серед співробітників згадаємо тут хоч би такі імена, як М. Вороний, О. Олесь, Гр. Чупринка, Хр. Алчевська, О. Кобилянська, М. Шаповал, П. Тичина, М. Рильський, які виступили з творами поетичними, оповіданнями, новелями. Тут же статті на теми мистецтва (О. Агієнка, Б. Підгорецького про П. Синицю), на теми літературні (М. Сріблянського — М. Шапovala), охорони історії пам'яток М. Біляшевського. З публіцистичними статтями виступили тут О. Ковалевський, А. Товкачевський, який в статті „Наши сусіди

і ми“ дав продовження і розвиток думок, порушених ним ще в „Українській Хаті“ (в 1914 р.) в статті п. н. „Великороси та ми“ та інші.

Подекуди з’являються літературно-наукові органи і на провінції. Перед веде молодь. Так, напр., у Кам’янці-Подільському з 31. III. 1920 Рада Студентських Представників Українського Університету починає видавати за редакцією Ю. Липи журнал п. н. „Нова Думка“.

Врешті гумористично-сатиричні часописи. Першим в 1917 р. появився двотижневик п. н. „Гедзь“. Як зовнішнім виглядом, так і внутрішнім змістом дуже відрізнявся він від свого попередника „Шершня“ і то не в свою користь. Не більш можна сказати і про „Реп’яхи“, що виходили в 1918 р. Інакше виявив себе „Будяк“, тижневий журнал гумору і сатири, що почав був виходити 1917 р. у Києві за редакцією С. Паночіні. Роблячи огляд цього часопису, „Книгар“ (В. Королів-Старий) слушно підкresлював, що перше, що звернуло увагу в цьому журналі, це досвідченість редактора, чепурність і охайність зовнішнього вигляду. „Судячи по першому числі, — закінчував свою замітку В. Старий — можна сподіватися, що „Будяк“... має всі дані зробитися цікавим матеріалом для дозвільного читача в інтелігентних українських родинах“.

Преса, що виходила поза межами України

Появляється в цю добу українська преса і поза українськими землями. В Росії були це, в першу чергу, органи, що в 1917 р. виходили у Вороніжі, призначені для земель Подолля (українські землі Вороніжчини і Курщини). Було їх два: „Праця та Воля“ й „Інтернаціоналіст“. Перший („Праця та Воля“) був органом Українського Бюро і виходив за редакцією Пономаренка. Другий („Інтернаціоналіст“) — Окружного Комітету Української Партиї Соціялів-Революціонерів (УПСР), що виходив під час виборів до Установчих Зборів. Зазначуючи становище української нації, як рівної між іншими націями, орган цей виразно підкresлював свій погляд на інтернаціональну ідею саме з цього становища. Обидва ці органи, виходячи у Вороніжі, розповсюдження мали фактично в українських повітах Вороніжчини.

Появляється українська преса і в українських колоніях та в інших місцях скupчення українців. У Благовіщенську, на Амурі, Українська Рада видає газету „Українська Амурська Справа“, у Харбині з 5. XI. 1917 р. виходить літературний, політичний і економічний тиж-

невик Манджурської Окружної Ради п. н. „Засів“, там же (1922) виходить орган Української Громади п. н. „Вимоги Життя“, у Харковську — тижнева газета „Хвиля України“ з гаслом: „боротьбою досягнемо права на землю і волю“, там же Українська Рада видає тижневик „Ранок“, у Владивостоці за редакцією Д. Боровика виходить тижнева газета „Українець на Зеленому Клині“, тут же в 1919 р. виходить щоденна газета п. н. „Щире Слово“, а потім „Громадська Думка“, якої появилося тільки троє чисел за редакцією В. Ковтуна. Припинилася через громадянську війну. На Сибірі в 1917 р. виходила газета п. н. „Українець на Сибіру“ (Омськ).

Появляються українські часописи і на Кавказі. Першим з них були „Українські Вісті Закавказу“, що в 1917 р. видавала двічі на тиждень Українська Громада в Тифлісі за редакцією А. Дражевського, а 1918 р. тут же виходила двічі на тиждень велика газета п. н. „Українська Народня Республіка“, яку видавала Краєва Рада за редакцією С. Чалого (П. Куцяка) і при найближчій участі Л. Шрамченка, Соколянського та А. Дражевського. У Трапезунді (1917) Українська Громада видавала „Вісті Громади Українців“, що виходили двічі на тиждень за редакцією Хименка.

Виходять в 1917 р. українські часописи в Білорусії в Мінську. Український Військовий Комітет Західного Фронту видає свої „Вісті“.

В Естонії (Валк) Рада українців XII армії видавала тричі на тиждень „Український Голос“; там же група українців за редакцією Скнара і К. Поліщукова видавала двотижневик „Досвід“. Видавали військові українці свої часописи в Ризі та інших містах.

У Москві виходив місячник „Сонце України“ (1917), у Петербурзі — „Наше Життя“, що мав свій нелегальний початок ще перед революцією.

Українська Преса на Кубані.

До революції 1917 р. на Кубані не було жадного українського органу. Лише в 1914 р. були спроби використати сторінки газети „Кубанський Край“, що виходила в Катеринославі. Тут часом появлялися замітки українською мовою. Так само використовано гумористичний часопис „Кубанець“, де від осени 1911 р. до кінця 1912 р. був український відділ. Щойно в 1917 р. народжується тут українська преса. У Катеринодарі починає виходити тижнево „Чорноморець“, а в Новоросійську за редакцією П. Вороніна тиж-

нева „Чорноморська Рада“. У вересні 1918 р. там же за редакцією О. Досвітнього виходить щоденна газета „Чорноморський Українець“. Були це газети, головно, інформаційного характеру, на сторінках яких можна було бачити також популярні статті та фейлетони.

Українська преса в чужих мовах.

З органів в чужих мовах поширений був „Столичний Голос“. Була це щоденна газета, яку в 1919 р. видавав у Києві російською мовою З. Біський за редакцією О. Саліковського. Там же в 1917 р. виходив російською мовою орган українських соціал-революціонерів за ред. І. Маєвського п. н. „Конфедералист“, що стояв на грунті державної самостійності України. Року 1918 в Одесі виходила газета „Молодая Украина“.

В німецькі мові виходили місячник „Die Ukraine“ (Берлін, 1918), „Ukrainische Blätter“ (Віденський, 1918) та інші. „Die Ukraine“ виходила за редакцією Акселя Шмідта (1870-1942) — нім. журнал., основника (з проф. Рорбахом) і генерального секретаря Німецько-Українського Т-ва, автора праці п. н. „Ukraine Land der Zukunft“. „Ukrainische Blätter“, до співробітництва в якому запрошено було німецьких публіцистів, мав виходити 8 разів на місяць у накладі 8-10 примірників за редакцією В. Калиновича. З великого розмаху однак з кінцем 1918 р. нічого не лишилося.

У французькій мові — „L’Ukraine“ в Льозанні 1919 р., а в Парижі 1920 р. „France et Ukraine“. В останньому брали участь французькі журналісти. З українців — д-р І. Борцак та ін. З чужинців — Е. Hins („L’arf Ukrainien“), F. Forestie („La Tactique Moscovise“), F. Fesser.

Подавано тут також переклади з творів українських письменників.

З лютого 1919 р. у Римі почав виходити італійською мовою двотижневик „La voce dell’Ucraina“ — поважний інформаційний орган, який давав також і більші праці на історичні, літературні, мистецькі та економічні теми.

На початку 1920 р. в Аtenах, старанням М. Левицького, який заступав місце голови Української Дипломатичної Місії після смерті Ф. Матушевського, почав виходити інформаційний часопис грецькою мовою п. н. „Епітеоресіс Елліно — Україніке“.

У редактуванні та в поборюванні ворожих виступів багато допоміг поважний грецький історик проф. Атенського Університету Каро-

лідіс, який, м. ін., дав для першого числа огляд історії України та її стосунків до Візантії.

Врешті 1919-1920 рр. у Софії виходили два органи болгарською мовою. Були ними: „Украинско Слово“ — неперіодичне інформативне видання в формі журнальчика і „Украинско-Български Пръгледъ“. Обидва почали виходити в другій половині 1919 р. Брали в них участь такі представники болгарської суспільної думки і науки, як: проф. Д. Шишманов, Д. Страшмиров, Никола Балабанов, д-р Ст. Младенов та інші.

VIII. РОКИ 1920—1939

Початки комуністичної та офіційної советської преси на українських землях. Три доби розвитку.

З приходом в Україну советської влади, приходить ступнева, але рішуча ліквідація національної української преси. Залишається і в дальному розвивається лише преса комуністична, що стоїть на ґрунті советському. Початки цієї преси сягають ще кінця 1917 р., коли (19. XII) з'явився перший орган советської влади, утворений Москвою в Харкові п. н. ЦИКУК (Центр. Ісполнительний Комитет України). Був це „Вістник Української Народної Республіки“, назува якого друковано в мовах українській і російській, а зміст переважно в мові російській.

В міру захоплення українських земель советською владою в зайнятих нею місцях з'являлася і советська преса. Розвиток і стан її творить нову сторінку в історії журналістики на українських землях. Можна її поділити на три виразні доби.

Перша — коли ліквідуються органи української національної і соціалістичної думки, що не стояли на ґрунті советської дійсності. Залишається ще на короткий час преса, що приймала цю дійсність у надії знайти в ній розв'язку національних вимог українського народу. Були це кілька органів „боротьбистів“ та незалежних українських соціалів і демократів, що об'єдналися і створили Українську Комуністичну Партию. Органами „боротьбистів“ в першу чергу був центральний щоденник п. н. „Боротьба“, якого 1920 р. за редакцією В. Еланського (Блакитного) вийшло 75 чисел. „Трудове Життя“, що виходило в Києві до 25. III. 1920 р., та декілька назв на провінції. Незалежна УСДРП мала в Києві своїм центральним органом щоденник п. н. „Червоний Прапор“, що виходив у 1918 р. і став в 1920 р. органом Організаційного Комітету Української Комуністичної Партиї (УКП). Виходило в цей час кілька органів цієї партії і на провінції, як „Червоний Шлях“ у Кам'янці-Подільському та інші. Незабаром УКП примушена була влитися до новоствореної КП(б)У (Комуністична Партия більшовиків України), як до територіальної партії, і ліквідувати свої органи.

Початки преси КП(б)У українською мовою припадають на березень 1919 р., коли у Києві Губ. Комітет цієї партії почав видавати щоденну газету п. н. „Більшовик“, а у Харкові — Центральний і Харківський Комітет, щоденник п. н. „Комуніст — Комунист“.

Побіч починає виходити центральний орган советської влади п. н. „Вісти — „Ізвестия“ Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад“. Як щоденна газета виходять вони спочатку в мовах російській і українській, а з ч. 131, коли редакцію перебирає В. Блакитний (Еланський) — тільки в українській мові. З цього моменту стають „Вісти“ фактично на той час єдиним органом, що гуртує дійсно українські сили, що пробували пристосуватись до радянської системи.

Стан української преси в порівнянні з російською пресою в Україні 1919-1922 рр. можна бачити з числових даних, що їх подають В. Ігнатієнко і А. Русанов. Року 1922 на 222 органів російською мовою, органів в українській мові було 173, з яких на комуністичну пресу припадає 21 назва.

У наступних роках відбувається різний упадок загальної кількості органів. Але одночасно зростає кількість органів комуністичних. Так, в 1920 р. на 73 українських органів припадає вже 63 органи комуністичних (російських органів виходило в цей час 151, з яких 120 комуністичних). А 1922 р. на 77 українських органів — 75 комуністичних. З цього ж року починає зростати російська преса, даючи вже 188 органів, з яких 169 комуністичних (на 75 комуністичних органів українською мовою). Врешті 1922 р. українська некомуністична преса цілковито зникає. Залишається преса лише партійно-комуністична та офіційна советська, що поступово взаємно покриваються. Українською мовою цього року виходить 56 органів. За місцем видання розподіляються вони так: Київщина — 22, Харківщина — 20, Полтавщина — 7, Катеринославщина — 3, Поділля — 2 і Херсонщина — 2. Переважна кількість органів припадала на центри. Так, Київ мав 16, Харків — 18, Полтава — 3 органи.

З 1923 р. кількість преси українською мовою збільшується. Головно збільшується кількість газет. Поширюється їх видання на місцях (села, фабрики тощо). Це підводить розвиток советської преси до другої доби.

Друга доба визначається національною політикою советської влади, відомою під назвою „українізації“. Тягнеться вона від 1924 до 1930-31 рр. На цю добу припадає переведення багатьох центральних і місцевих органів на українську мову та збільшення їх кількості.

Тоді ж відбувається розвиток щоденної газети „Вісти“ в напрямі скупчення визначніших українських літературних, наукових і журналістичних сил. Це ж становище затримується у „Вістях“ якийсь час і по смерті В. Блакитного (Еланського 1925 р.), наступником якого в редакцію приходить Є. Касяnenko. На сторінках додатку до „Вістей“ п. н. „Культура і Побут“ з'являються відомі памфлети М. Хвильового, де підносить він історичне гасло „Геть від Москви“. Тут же праці М. Шрага, П. Христюка, М. Чечеля з економіки, історії, техніки тощо. Врешті, сторінка гумору і сатири Ост. Вишні (П. Губенка — П. Грунського), що спричинюється до особливої популярності часопису серед ширших кіл громадянства.

До цього ж часу належить народження і розвиток таких літературних, наукових, мистецьких органів, як „Вапліте“ (Вільна Академія Пролетарських Літератів) під проводом Хвильового, а пізніш, як спадкоємець „Вапліте“ — знаменитий „Літературний Ярмарок“ і потім „Проліт-Фронт“, „Червоний Шлях“ за редакцією Грінька (1923), „Життя і Революція“, „Радянська Література“ та інші органи, що принесли в українську літературу чимало добірного зерна, порушили чимало проблем літературного, національного та соціального світоглядового характеру. Це ж саме відбилося на сторінках літературно-критичного органу п. н. „Критика“. Не меншого значення здобуває освітньо-педагогічний орган п. н. „Радянська Освіта“. Народжується високоцінний своїм завданням і змістом бібліологічний орган п. н. „Бібліологічні Вісті“, перших двоє чисел якого виходять в кількох примірниках друкованих на машинці, після чого розгортається він в солідний друкований орган. Врешті відновлюється, з поворотом з еміграції проф. М. Грушевського, науковий орган українознавства „Україна“, як орган історичної секції Всеукраїнської Академії Наук.

Тим часом совєтська влада, виявляючи і студіюючи розвиток української думки, праці і творчості через відповідні чинники, що поволі проходили в усі його клітини, готує свій перехід до нової національної політики, що наступає з 1930-32 рр., як третя доба.

Приносить вона рафіновані, цинічні методи ліквідації української національної думки і характеризується двома основними моментами:

- 1) Фаворизування жаргону в пресі, як шлях до мовної асиміляції і
- 2) протиставлення до ідеї українства — ідеї совєтської батьківщини („совєтського отечества“) і братання української культури з російською на користь останньої.

Як наслідок, — широке розгорнення ліквідації всіх органів, що крізь совєтську дійсність змагали до збереження чистоти української мови і розвитку української культури, письменства, науки.

Був це час, коли прозвучали постріли Хвильового і Скрипника. А за ним довга низка визначніших журналістів, письменників, наукових робітників та громадських діячів йде до піvnічних концетраційних тaborів і на смерть.

Досить згадати тут хоч би такі імена найближчих співробітників та редакторів преси перших двох діб, як: Г. Грінько, Ол. Шумський, („Червоний Шлях“), О. Дорошкевич, М. Терещенко, Е. Черняк, Антоненко („Життя і Революція“), Гр. Косника („Нова Громада“), Мир. Ірchan (А. Бабик) — („Західня Україна“), М. Семенко, Г. Шкурупій („Нова Генерація“) та багато інших, не кажучи вже про проф. М. Грушевського, як редактора „України“. Року 1930 журнал цей з наказу влади перестав виходити. Відновлено було його через 10 місяців, на цей раз вже за редакцією колегії в складі П. Шурана, М. Іваненка, С. Скомського та М. Качеровського.

Беручи свій початок у 1930-32 рр., ця третя доба преси совєтської України тягнеться до другої світової війни, розгортається і поглибується в повоєнні сорокові роки.

Українська преса на західноукраїнських землях по першій світовій війні

По першій світовій війні українська преса на західноукраїнських землях виступає речником національних інтересів у боротьбі з польським змаганням до опанування цих земель. Одночасно з тим стоїть вона на ґрунті об'єднання всіх українських земель і національно-культурного всеукраїнства, що вилилося і оформилося в акті 22-го січня 1919 р.

У житті української преси ця доба визначається в першу чергу припиненням старшого щоденного органу, яким було „Діло“, що сталося по відступі зі Львова українських військ і влади 29. IX. 1918 р. Цього ж дня до редакції з'явилися польські військові жандарми з писемним припорученням ген. Розвадовського: газету закрити, редакторів придергати до дальншого зарядження, друкарські черенки забрати в користь польських військ, а машини здемонтувати.

Щойно в 1920 р. замість „Діла“ починає виходити „Українська Думка“, а 1921 р. за редакцією М. Струтинського — „Український

Вістник“. Року 1922 виходить „Громадський Вістник“. Виходить він за редакцією Ол. Кузьми до 31. VIII. 1922, а з 1. IX. 1922 відновлюється „Діло“.

„З теперішнім відновленням — писала редакція — вступає „Діло“ в 40 рік свого існування, вступає з гордістю на свою минулу працю“... Та не довго довелося притриматися. Всього два місяці. З кінцем жовтня 1922 р., не зважаючи на тяжкий стан здоров'я головного редактора Ф. Федорцева, який мав гострий катар легенів, було його заарештовано. За ним пішли до арештів та в'язниць його заступники і близьчі співробітники: М. Струтинський, М. Голубець, Р. Голіян та інші. А 3. XI. 1922 р. „Діло“ закрито. З 2. I. 1923 р. його знову заступив „Громадський Вістник“, який виходив до 3. IX. 1923 р., коли відновлено знову „Діло“.

На цю ж добу припадає вихід таких органів, як газета „Вперед“, що виходила тричі на тиждень, як третій річник соціал-демократичного напрямку, перше число якого за редакцією проф. Буняка з'явилось у Львові ще 27. XI. 1918 р., щоденник „Добра Новина“, як орган теж української соціал-демократичної партії, що виходила в мовах українській і польській; тижневик громадського життя „Будуччина“ і врешті побратим „Діла“, що 1918 р. вступив в 32 р. свого життя, а саме: „Свобода“, яка виходила за редакцією М. Струтинського.

З переходом української влади до Станиславова, перейшла туди і „Свобода“, як тижневий орган Народного Комітету. Тоді ж у Станиславові почав виходити „Народ“, як щоденник Української Радикальної Партії, при участі М. Шапovala, M. Євшана, B. Пачовського і за редакцією M. Балицького. Другим щоденником була тут „Республіка“ за редакцією Ів. Кревецького. Тут же виходили ще: щоденник „Нове Життя“, тижневик „Воля“ та „Станиславівський Вістник“.

З провінціяльної преси цього часу можна згадати в першу чергу „Золочівське Слово“, що визначалося широко поставленою, як на той час, інформацією. Виходило двічі на тиждень з листопада 1918 р., передавши на початку 1919 р. редакцію до рук M. Голубця. У Бережанах виходить тижнево „Бережанський Вістник“, як орган повітової Національної Ради, за редакцією M. Західного; у Чорткові — селянський часопис п. н. „Наша Земля“; у Коломиї — „Покутський Вістник“, що появляється двічі-тричі на тиждень та „Січовий Клич“ — тижневик Українського Січового Союзу, у Перемишлі — тижневик українського робітництва п. н. „Українська Робітница“

Газета“ та „Український Голос“, що протримався до пізніших часів; у Тернополі політично-економічний щоденник „Українські Вісті“ за редакцією Ф. Булата та інші.

Всі ці органи чутливо прислухалися до проявів національно-політичного життя доби. Крім згаданих оглядів політичного життя на українських землях і за кордоном такі органи, як „Громадський Вістник“ і „Діло“ звертали пильну увагу на місцеве життя, даючи йому спеціальні додаткові сторінки, назвавши їх „Вістниками“. Так з'явилися „Станіславівський Вістник“, „Тернопільський Вістник“, „Чортківський Вістник“, ба навіть „Волинський Вістник“. Тут же були заведені сторінки-вістники: літературний, економічний, спеціально — жіночий. Крім того з'явилося тут чимало цінних праць та оглядів на теми історичні, літературні, шкільництва, музеїніцтва, мистецтва, української журналістики, національно-політичні тощо. Досить згадати з них хоч би кілька таких як: „Українська справа на міжнародному конгресі двіста років тому (1728)“ — І. Борщака, „У справі методики національно-визвольної боротьби“ — О. Бочковського, „Літературно-Науковий Вістник“ — М. Рудницького та багато інших.

Умови, в яких довелося існувати українській пресі з перших же днів польської влади на українських землях, характеризуються низкою фактів ліквідації поодиноких органів та ув'язнення редакторів і тими конфіскатами, що сипалися з боку прокуратури. Але цього не було досить. На сторінках поодиноких органів залишилися факти, що свідчать про те, наскільки була утруднена стежка українській пресі до її читачів і передплатників.

Ta не зважаючи на всі труднощі, українська преса Галичини щодалі тим все міцніше ставала на ґрунті захисту національних змагань і народніх інтересів. Впродовж часу від історичного дня, коли Радою Амбасадорів вирішено долю галицько-українських земель (1923), до приходу совєтської влади 1939 р., поруч з органами національно-політичними та інформаційного характеру, пощастило українській пресі охопити собою всі галузі українського життя.

Крім вже згаданих національно-політичних органів („Діло“, „Вперед“, „Земля і Воля“ та інші) народжуються нові та відновлюються старші, що стають речниками поодиноких політичних угруповань, партій чи течій. Разом із політично-інформативними органами приступають вони до видання також чосописів ідеологічного характеру, як також додатків чи окремих видань, що ставлять своїм завданням організацію суспільної думки в дусі своєї ідеології. Так, Українське Национально-Демократичне Об'єднання (УНДО-я),

стоячи близько до „Діла“, продовжує видання тижневої „Свободи“. Українські Соціялісти-Радикали відновляють „Громадський Голос“, а потім починають видавати такі ідеологічні органи, як: „Проти Хвиль“ (1928-1929) та „Живе Слово“ (1939). При „Громадським Голосі“ починають виходити, як додаток „Молоді Каменярі“, що пізніш стають органом руханково-спортивної організація „Каменярів“. При ньому ж („Громадському Голосі“) починає в тридцятих роках виходити літературний додаток п. н. „Сніп“.

Міцно стоячи на засадах, покладених Мих. Драгомановим, продовжуючи традицію своїх попередників, („Громадський Друг“, „Народ“, „Життє і Слово“ та інші) під вправною редакторською рукою М. Стакова та О. Павлова, здобули ці органи популярність серед ширших кіл українського селянства та поступової молоді.

Роблять спробу відновити свою пресу також і українські соціял-демократи, що після розбиття партії і захоплення комуністичним крилом її органів — „Вперед“ та „Земля і Воля“, опинилися у тяжкому організаційному становищі. Ці спроби виявилися в появленні кількох органів, що мали короткий вік. Були ними „Вперед“ та „Робітнича Трибуна“, як також одноднівки: „Робітнича Думка“ (1924) та „Робітниче Слово“ (1938), якого вийшло двоє чисел.

Українські націоналісти, згуртовані в „Українській Військовій Організації“ (УВО), а потім в „Організації Українських Націоналістів“ (ОУН), та групи, що більше стояли до них, приступають у 1923 р. до видання часопису „Заграва“, як органу Української Партиї Національно-Робітничої. Пізніш виходять такі органи націоналістичного напрямку, як: „Вісті“, „Наш Клич“, „Голос Нації“ і, врешті, тижнева газета „Голос“ у виданні Б. Кравцева, Змінюючи один одного в наслідок адміністративних впливів.

Під час виборчої кампанії до Сойму 1935 р. почала виходити у Львові газета „Рідний Грунт“. Був це тижневий орган націоналістичного напрямку, що в гострій, а часом і в нестриманій формі, виступив проти всього політично-організованого українського суспільства. Його наступником пізніше виявив себе „Авангард“, що виходив у Коломії в 1937-38 рр., і своїми виступами, як формою, так і змістом, перевищив свого попередника. В цих же роках (1936) почав був виходити, подібний згаданим, декадник-газета п. н. „Фронтом“, що голосився до націоналістичного напрямку та ставив своїм завданням „боротьбу з комунізмом, марксизмом і матеріалізмом“!¹

¹ Орган націоналістів „Голос Нації“ (з 8. XI) присвятив цьому часопису статтю О. Бойдуніка, в якій автор, торкаючись способу ведення його, зайняв гостро негативне становище.

Поруч з цими органами з 1935 р. починають виходити часописами організації, що виникла під проводом Дм. Палієва, колишнього члена УНДО п. н. Фронт Національної Єдності (ФНЄ). Були це щоденна газета „Українські Вісті“ за редакцією Д. Гладиловича та тижнева газета „Батьківщина“. Пізніш появилося кілька чисел ідеологічного органу ФНЄ п. н. „Перемога“, одним з визначніших співробітників якого став Іванейко (псевд. Шлемковича).

З органів національно-клерикальної думки першою була „Нова Зоря“, що почала виходити з 1926 р. двічі на тиждень, як орган Української Католицької Організації, редактором якої став О. Назарук. Своїм політичним настановленням орган цей часом консолідувався з напрямком сучасного гетьманського руху. З 1927 р. починає виходити тижнева газета п. н. „Правда“, яку видає Інститут Непорочного Зачатія П. Д.

Обидва ці органи відбивали національно-політичне становище, що його займав єпископ Хомишин. В 1928 і 1931 рр. поруч з цими органами народжуються органи, що йдуть під впливом і за допомогою митрополита А. Шептицького, відбиваючи його національно-політичне наставлення і думки. Були це — ілюстрований тижневик п. н. „Неділя“, що під вправною журналістичною рукою Р. Голіяна здобув в українській журналістиці одно з поважних місць, та „Мета“, що стала тижневим органом „Української Обнови“. Разом з цими органами йшов по лінії національно-релігійній орган українських евангеликів-лютеран п. н. „Стяг“, що виходив у Станислававі.

Думки і національно-політичні наставлення сучасного гетьманського руху почала була заступати газета „Хліборобський Шлях“, яка одного часу злилася була з „Батьківчиною“, а пізніш перетворилася в журнал під тією ж назвою. Поодинокі члени цього руху співпрацювали і в органах ФНЄ.

Розвинули свою пресову акцію впродовж тридцятих років, головним чином, також течії, що відбивали совєтофільське і комуністичне наставлення частини українського суспільства. Були це такі газети, як: „Наша Земля“, „Сель-Роб.“, „Світло“, „Наше Слово“, „Сила“ тощо. Врешті тижнева газета новоутвореної Української Партії Праці п. н. „Праця“; тижневик, а потім двотижневик, політичної незалежної думки „Рада“ (орган послідовників Петрушевича (диктатора); тижнева газета українського міщенства „Слово“ та ін.

Із загальноінформаційних часописів цього періоду треба згадати спробу видання таких, як щоденник „Час“, що в 1931-32 рр. виходив

у Львові за редакцією М. Голубця, та „Як на долоні“, двотижнева газета, що в кінці 1937 р. почала була виходити у Львові за ред. Юр. Шкрумеляка та О. Боднаровича. Розвинутися і довше вдергатися цій газеті не пощастило, не зважаючи на добре задуманий плян подавання інформацій для своїх читачів. З причин матеріального характеру вже по кількох числах вона мусіла припинити своє існування.

Крім цих часописів з 1930 р. виходила селянська тижнева газета п. н. „Нове село“ з додатком: „Колосся“, як також такі, як: „Прапор“ (1923-24), „Українська Рада“ (тижнева) за редакцією Струтинського, „Слово правди“ (1932) та інші.

Окреме місце в житті і розвитку української преси західноукраїнських земель займає створене І. Тиктором видавництво „Українська Преса“, оперте на комерційний ґрунт і розраховане на масового читача. До 1933 р. стояло це в-во в тісному зв'язку з УНДО-м. Пізніш відійшло з метою зайняття незалежне, як думалося, загальноукраїнське становище.

Найстаршим часописом цього видавництва був „Новий Час“, перше число якого з'явилося 1. XI. 1923 р. Спочатку виходив двічі на тиждень, потім що другий день, а з 1. I. 1932 р. став щоденною газетою. Розвинувши видавничу акцію, почав давати цінні додатки, з яких особливого значення придбала „Історична Бібліотека“, в якій з'явилися такі цінні видання, як: „Велика Історія України“, „Історія української культури“, „Історія українського війська“, що, починаючи з 1934 р., виходила місячними випусками, та „Велика всесвітня історія“, яку не дали закінчити події, що наступили з кінцем 1933 р.

Другим масовим часописом цього ж видавництва була ілюстрована тижнева популярна газета п. н. „Народня Справа“, що почала виходити з 21. X. 1928 р. За короткий час став цей часопис одним із найбільш поширених, зібравши понад 30 000 передплатників. Прислужилася цьому, до певної міри, нова практика у виданні часописів, а саме, — видача точним передплатникам допомоги за впаду худобу та погорільцям. Цим здобула „Народня Справа“ в широких колах жартівливої назви — „коров'ячої газети“. Але й крім цих допомог, за час від 1929 р. часопис дав читачам низку добрих книжечок, а з 1937 р. почав видавати бібліотеку п. н. „Рідне Слово“.

З кінцем 1932 р. (29. XII) те ж видавництво видає третю газету: ілюстрований двотижневик п. н. „Наш Прапор“, з щомісячними

книжками „Українська Бібліотека“. Від 1935 р. починає виходити при „Нашому Прапорі“ квартальник „Аматорський Театр“ (драматичні твори для вистав тощо), а в 1937 р. — „Музична бібліотека“. Розгортаючи свою діяльність і давши ще часописи для дітей („Дзвіночок“) та гумористичний („Комар“), видавництво „Українська Преса“ накреслило широкий плян на майбутнє, якого з приходом подій кінця 1939 р. вже не судилося здійснити.

Крім згаданих центральних органів, що з'явилися у Львові, чимало газет інформаційно-громадського характеру виходило впродовж цієї доби також на провінції. Згадати хоч би таку з них, як „Український Голос“, що виходив в Перемишлі. Там же виходив „Український Бескид“. Обидві були подекуду під впливом національно-клерикальних кіл українського суспільства.

У Коломиї, крім згаданого „Авангарду“, виходили ще такі тижневі газети як: „Радикальний Голос“ (1932), „Право Народу“, як орган Української Народної Партиї, та „Голос Покуття“, який видавала група колишніх членів Радикальної Партиї, створена в тридцятих роках для поборення діяльності УСРП (Українська Соціялістично Радикальна Партия) і для внесення до її рядів розкладу.

У Тернополі в 1928-30 рр. виходив „Подільський Голос“, народня двотижнева газета для політики, освіти і господарства, яку видавав Ст. Баран, так само двічі на місяць 1928 р. почав був там же виходити „Громадянин“.

У Станиславові почала виходити тижнева газета п. н. „Громадські Вісті“, як часопис українського працюючого народу (К. Трильовський). Там же виходив популярний ілюстрований тижневик „Українського Народного Союзу“ п. н. „Селянський Прапор“ (1925-1928).

Далі виходили в Яворові — місячна газета „Українське Слово“ (1929-37), у Бroдах — місячна газета „Брідські Вісті“ (з 1936 р.), у Сокалі — двотижнева газета п. н. „Голос з над Буга“ за редакцією П. Стефанишина (1936-37), що продовжував традицію органу Ради Повітовії і виходив під тією ж назвою; у Зборові в 1933-38 рр. Філія Т-ва „Просвіта“ видавала двічі на місяць „Зборівські Вісті“; Городенка мала свою щомісячну газету, присвячену освітнім і господарським справам, п. н. „Городенські Вісті“ (1930) і т. д.

Врешті мала свій орган Лемківщина, що виходив у Львові двічі на місяць у 1934-39 рр. п. н. „Наш Лемко“ за редакцією історика Лемківщини Ю. Тарновича.

З органів, що виразно стояли на ґрунті чужонаціональних чи угодових інтересів, продовжуючи традиції „Рідного Краю“, що виходив в 1920-1923 рр. за ред. М. Яцкова, виходили такі, як господарсько-політична газета табору Пілсудського п. н. „Селянин“ або „Недільна Газета“ для села і міста.

Не бракувало в цю добу і органів московіфільства. Переживши свій розквіт у минулому столітті, виявило воно себе лише двома органами. Покинувши т. зв. „язичіс“, один з них прийняв для підтримки і ширення ідей „русскості“, літературну російську мову. Була це тижнева газета „Рус. Нар. организаций“ п. н. „Русский Голос“, що почав виходити з 1922 р. Друга — для ширення тієї ж ідеї примушена була прийняти... українську літературну мову. Це тижнева газета „Рус. Сел. Организ.“, що з 1928 р. почала виходити п. н. „Земля і Воля“.

Літературно-наукові та наукові органи.

Разом з органами політично-інформаційного характеру, охопила українська преса різноманітні галузі культурного і гасподарського життя. В першу чергу були це органи літературно-наукового характеру. Хронологічно перешим з них виступає журнал п. н. „Мистуса“, що почав виходити у Львові з січня 1922 р. за редакцією В. Бобинського, Р. Купчинського та П. Ковжуна. Був це місячник літератури і мистецтва. Серед співробітників були: О. Бабій, Ю. Шкрумеляк, А. Павлюк, М. Обідний, Б. Гомzin, Ю. Липа, Дм. Загул, М. Семеренко та інші, крім згаданих вже вище. Тут же відділ „Мистецької Трибуни“, в якому П. Ковжун дав свої „Записки мальяра“, М. Рудницький статтю про модерну музику, В. Січинський — уваги з приводу історії мистецтва М. Голубця і постановок в українському львівському театрі та ін. Кожне число приносило репродукції мистецьких творів Ю. Нарбута, О. Архипенка, П. Ковжуна, автора самої окладинки журналу. Журнал збуджував сподіванки на його розвиток. Але так не сталося. З травня того ж року (1922) заступив його другий журнал. Був це „Літературно-Науковий-Вістник“. Перше число його з'явилося за редакцією Д. Донцова у виданні Української Видавничої Спілки у Львові.

У вступній статті п. н. „Наши цели“ редакція повідомила, що є це відновленням „Літературно-Наукового Вістника“ з минулих літ.

„Відновлюючи видання „Літературно-Наукового Вістника, — писала вона — редакція свідома величезної трудності зачатої справи...“

,,Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якім вона грозить згинути, очистити від сміття і болота, дати їй яскравий виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртуватиметься ціла нація — ось завдання до розв'язання котрого, разом з іншими, хоче причинитися і відновлений „Літературно-Науковий Вістник“.

Приступивши до реалізації цього завдання, редакція розгорнула його в напрямі безоглядної боротьби з традиціями й ідеями, якими жив „Літературно-Науковий Вістник“ у минулих роках. Зокрема виступає проти ідеї демократизму в українському житті, висуваючи натомість ідеологію т. зв. українського націоналізму.

Редакція „Літературно-Наукового Вістника“ минулих літ, на чолі з проф. М. Грушевським, запротестувала проти вживання старої назви та проти твердження про відновлення старого „Літературно-Наукового Вістника“. Вказувала, що новий журнал не має нічого спільногого з „Літературно-Науковим Вістником“ минулих літ, навпаки — суперечить його світогляду, традиції і становищу.

Протест цей реальних наслідків не мав. Викликав він тільки деякі відгуки, з яких варто згадати хоч би той, що появився в часописі „Книжка“. Усупереч твердженню М. Рудницького в „Громадськім Вістнику“ (1923 ч. 29), що „чимало із старих, довголітніх співробітників „Літературно-Наукового Вістника“ поставилося вороже до нового редактора“, „Книжка“, обговорюючи перші чотири книжки журналу зазначала, що він „співробітників згуртував у себе всіх, які ще живуть на землях соборної України“ — з таким дивним додатком: „за виїмком комуністуючих, в тім числі Олеся і Грушевського“.(!)

Виходив новий „Літературно-Науковий Вістник“ до 1933 р., коли його засади і завдання перебрав журнал п. н. „Вістник“, як безпосередній продовжувач „Л. Н. В.“, проіснував „Вістник“ до 1939 р., як орган Дм. Донцова.

Поза публіцистичною сторінкою, що принесла низку статей з-під гострого пера самого редактора, скерованих ним на „очищення“ національної ідеї від „сміття і болота“, якими вважав він ідею демократизму і соціалізму, обидва ці органи однаке, не зважаючи на це, принесли чимало цінних творів із красного письменства, зокрема молодших письменників.

Поруч зі згаданими журналами розгорнула діяльність низка інших, що так само відбивали те чи інше ідеологічне становище. Так, з квітня 1931 р. за редакцією П. Ісаєва починає виходити у Львові місячник „Дзвони“, який так визначає своє завдання:

„Будемо змагати до того, щоб давати нашим читачам якнай-більш здорову творчість, оперту на християнський світогляд“...

Упродовж дав'яти років журнал цей зумів згуртувати чимало поважних літературних та наукових сил.

Рівночасно з оригінальною творчістю появилося тут чимало матеріалів, що знайомили читача з європейською літературою. Порушувано всі актуальні в науковому світі питання. З 1932 р. при журналі почала виходити „Бібліотека Дзвонів“, що дала низку цінних праць, з яких згадати хоч би такі, як: Е. Ю. Пеленського — „Бібліографія української бібліографії“, О. Мицюка — „Тадей Рильський, як хлопоман і економіст“, Ст. Смаль-Стоцький: „Українська мова“ та інші. З красного письменства: У. Самчук — „Волинь“ (II т.); Ю. Косача — „Чарівна Україна“; Ю. Липи — „Вірую“; Н. Королевої — „Інакший світ“ та „Во дні они“; Б. Антоновича — „Книга лева“ (поезії) та інші.

В цілому виявили себе „Дзвони“, як виразно культурний і цікавий, живий своїм змістом орган, що міг привабити увагу читача, незалежно від його того чи іншого світогляду чи політичного переконання.

В 1929-32 рр. виходив у Львові журнал п. н. „Нові Шляхи“, що за редакцією А. Крушельницького був речником советофільських змагань на галицько-українських землях. Давав він обґрунтування та ширення настроїв прихильних советській дійсності на східно-українських землях. Велика частина вміщеного тут матеріалу належала перу самого редактора та його сина Івана і лише подекуди траплялися твори інших авторів.¹

В тих же роках і з тією ж метою виходив у Львові другий місячник літератури, мистецтва і критики п. н. „Вікна“. Видавцем і редактором спочатку був В. Бобинський, а потім Ст. Олексюк. Журнал був ілюстрований багатьма образками з життя советської України.

Під впливом і у виданню націоналістичної течії були такі часописи, як місчячик „Дажбог“, двотижневик „Напередодні“, тижневик „Обрій“. Всі вони виходили старанням і при більшій участі Кравцева. Перший був більш публіцистичного характеру і менше літературного. Два дальші були часописами літературно-мистецькими. Відбивали думки і настрої молодих творчих сил. Виходили в 1936-38 рр., взявшись за зразок зовнішній вигляд двотижневика літератури, мистецтва, науки і громадського життя п. н. „Nazustrich“,

¹ В році 1933 А. Крушельницький виїхав до советської України, де після ув'язнень і знищань загинув. Загинули там і його сини.

що почав виходити у Львові в 1934 р. в газетному форматі за редакцією В. Сімовича, а потім Свят. Гординського.

Цей багато ілюстрований часопис був живим відгуком на кожний прояв літературно-мистецького життя і творчості. Під вправним редакційним веденням здобув він одно з поважних місць в українській журналістиці, піднісши її на європейський рівень.

Крім згаданих часописів літературно-наукового та мистецького характеру цієї доби, виходили ще такі, як „Наука і Письменство“, місячник української молодої генерації, перше число якого з'явилося в 1927 р. за редакцією Яр. Церківського; „Поступ“, що був речником християнської моралі і виходив у 1921-30 рр. за радакцією О. Моха та інших.

З органів наукових в першу чергу треба згадати „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“, що хоч і не точно продовжували появлятися під проводом К. Студинського, В. Сімовича, І. Крип'якевича та „Записки чина св. Василія Великого“ (Жовква), що приносили багато праць історичного характеру, з археології, архівництва, музеїніцтва тощо. В 1924-25 рр. виходив у Львові за редакцією І. Кревецького місячник історії і культури п. н. „Стара Україна“, що його видавала книгарня Наукового Т-ва ім Шевченка.

Поставивши завданням розбудження свідомості індивідуальності про теперішнє й минуле, журнал цей приніс чимало цінного матеріалу, що конкретно виявився в працях: а) про історичну культуру та історичні традиції в Україні, б) з історії і культури старої України з увагою до національно-державних змагань та побутових особливостей українського народу, в) з історії поодиноких українських земель, г) про поодинокі історичні інституції України, як також біографії, мемуари, як українців, так і чужинців, описи пам'яток України та важніші документи та інше.

Все це старанням і працею таких наукових сил, як: В. Барвінський, В. Карпович, Я. Гординський, І. Крип'якевич, М. Возняк, К. Студинський, І. Свенціцький, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, І. Борщак, В. Липинський, В. Заіжин, П. Зайцев, П. Богацький, В. Січинський та інші, став цей журнал в ряди цінних українських наукових видань.

Поважне місце здобуло також „Слово“, журнал слов'янської філології, що його в 1936 р. почав видавати Семінар Слов'янської Богословської Академії за редакцією К. Чеховича. Виходив двічі на рік. Своїм завданням ставив ... „не тільки науково досліджувати і побільшати наукові здобутки в усіх ділянках слов'янської філології, а також оцінювати давні і новіші наукові славістичні праці, не промовчуючи і їхнього ідеологічного забарвлення“.

Перша книжка журналу принесла праці членів семінара. Прихильно зустрівши „Слово“, преса висловила побажання бачити в ньому праці ширшого кола „також із світських науковців“.

Побажання не залишилося без наслідків. Вже з другої книжки появляються тут цінні праці таких представників наукової думки, як Ст. Смаль-Стоцький, М. Возняк, М. Гнатишак, В. Щербаківський та інші.

Року 1939 почав виходити у Львові новий журнал українознавства п. н. „Сучасне і Минуле“, який почало видавати Наукове Т-во ім. Шевченка за допомогою Центросоюзу. Головним редактором став д-р І. Раковський, а фактичну редакційну працю поділено між членами колегії референтів поодиноких відділів під головуванням д-ра В. Сімовича.

Програмою і змістом перших чисел та вправним редакційним веденням, заповідався цей журнал на поважний науково-культурний орган. Однак, воєнні події, що незабаром настутили, не дали вже зможи йому розгорнутися. Появилося лише троє чисел, з яких одно подвійне, присвячене Т. Шевченкові.

Органи краєзнавчі.

Побіч зі згаданими науковими органами з 1931 р. в Самборі почав виходити „Літопис Бойківщини“, присвячений дослідам історії, культури і побуту бойківського племени. Видавало його раз чи двічі (1935, 1936) на рік Т-во „Бойківщина“ за редакцією д-р Гуркевича. Появилося одинадцять книжок, що стали вкладом великої вартості до краєзнавчої літератури, принісши багато цінних матеріалів, праць, розвідок, вказівок для краєзнавчих дослідів тощо.

Цілям краєзнавчим присвячений був також часопис „Наша Батьківщина“, який почав виходити в 1937 р. за веденням Українського Краєзнавчо-туристичного Т-ва „Плай“ (Львів) за редакцією М. Таранька.

Вже в перших же числах приніс цей часопис кілька цінних нотаток про завдання українського краєзнавства (М. Гавдяка), про краєзнавство і музеїництво (І. Свенціцького), про археологію і краєзнавство (Я. Пастернака) та інші. В дальшому заповів був поруч з актуальним матеріалом присвячувати кожне число окремій країні Батьківщини.

Поруч з цим, щодо технічної сторінки, так і щодо змісту, дбайливим виданням визначаються часописи „Рогатинець“, „Око“ в Рогatinі та інші.

Книгознавчі органи.

Слабшим виявив собе на початку цієї доби перший репрезентант, орган книгознавчої журналістики, що з'явився у червні 1921 р., як орган В-ва „Бистриця“ в Станиславові п. н. „Книжка“. Був це неперіодичний вісник українського книжкового руху, назвавшись „новою небувалою появою“. З 1922 р. стає місячником, помалу розвивається і притягає ширші кола співробітників. З 1923 р. стає органом „Союзу Українських Книгарень і накладень“. Довше протриматися не пощастило. Щойно в 1927 р. цей же Союз приступив до видання нового свого органу п. н. „Книжник“ (редактор М. Матчак), що ставив завданням реєструвати всю українську видавничу продукцію на західноукраїнських землях на зразок „Літопису українського друку“ (Харків). Та не вдалося довше втриматися і цьому органу. Натомість у 1937 р. Бібліологічна Комісія Наукового Т-ва ім. Шевченка приступає до видання місячника бібліографії та бібліофільства п. н. „Українська Книга“.

Під веденням досвідченого редактора і знавця д-ра Є. Пеленського, журнал цей з перших же книжок звернув на себе увагу суспільства й преси, яка відгукнулася на його появу якнайкращою оцінкою. Впродовж трьох років поклав цей журнал до книгознавчої скарбниці чимало цінних внесків з історії української книжки й преси, з бібліотекознавства, бібліографії тощо.

Вкінці, годиться згадати тут ще й такий спеціальний орган, що в цю добу почав виходити, як „Бібліотечний Порадник“ (1925).

Педагогічні часописи.

З органів педагогічних та українського шкільництва в 1921 р. з'явився місячник Т-ва „Учительська Громада“ п. н. „Світло“. Присвятив цей журнал свої сторінки обговоренню справ дошкільного та позашкільного виховання, народної освіти, суспільної опіки тощо. Подавав найважніші події з національного і суспільного виховання в краю і поза краєм, містив бібліографію тощо. Врешті звертав увагу на тісний зв'язок між національно-культурним і економічним життям. Наслідком цього з'являлися тут також статті з кооперації в зв'язку з загальним національно-культурним рухом, з кооперації і виховання молоді і подібне.

Одночасно зі „Світлом“ продовжував виходити у Львові орган Т-ва „Взаємна Поміч Українського Вчительства“ п. н. „Учительське

Слово“, присвячений справам Т-ва та питанням педагогічної практики. По припиненні „Світла“, виходив цей часопис аж до війни, даючи при тому спеціальний додаток п. н. „Методика і шкільна практика“.

Це ж Т-во з 1927 р. видає поважний педагогічний квартальник п. н. „Шлях виховання і навчання“. З 1938 р. почав був виходити спеціальний орган, присвячений теорії і практиці дошкільного виховання п. н. „Українське Дошкілля“. Врешті справам організаційним в українському шкільництві, як також шкільній праці, присвячені були такі органи, як: „Українська Школа“ та „Рідна Школа“, яку видавало Т-во тієї ж назви, як ілюстрований двотижневик.

Часописи для дітей і молоді.

Поруч з цими часописами виникають нові органи, присвячені потребам української дитини і молоді. З них в першу чергу треба згадати „Світ Дитини“.

В-во „Світ Дитини“ почало працю в листопаді 1919 р. у Львові. Основником був Мих. Таранько, колишній учитель і знавець дитячої душі та її потреб. Про виникнення часопису так він розповідає у своєму спомині про школу ім. Бориса Грінченка у Львові:

„В холодні дощеві дні діти залишалися у шкільних залах, де провідники поодиноких гуртків читали дітям казки, історичні оповідання... з найстаршими дітьми підготовляли сценічну виставу... Матеріалів до читання було дуже мало, тому провідники радили собі, як уміли, — виписуючи з різних книжок та старих річників „Дзвінка“ всякі підходящі матеріали. Саме тоді прийшла мені думка про конечну потребу дитячого журналу, яку я постановив зреалізувати і почав видавати від 1-го листопада 1919 р. двотижневик „Світ Дитини“.

Журналчик розвинувся в багатоілюстрований часопис. Його популярність серед дітей та іх батьків зростала з кожним роком. Від українського суспільства не раз діставав він вирази признання і симпатії. А п'ятнадцятий рік існування його зустріла низка органів щирим привітом і підкресленням, що ведення часопису було поставлене на належну височінь педагогічних вимог і національно-виховних завдань.

При цьому часописі виходила „Дитяча Бібліотека“. Спершу видання неперіодичне, а з січня 1934 р. почала виходити щомісяця окремими випусками, досягши поважної кількості назв.

Це ж В-во приступило до видання такого ж часопису для старшої молоді п. н. „Молода Україна“. Був він поставлений так само сумлінно

і так само набув популярності, принесши чимало цінних творів, що клали міцну основу національного виховання молоді.

Слідом за „Світом Дитини“ пішли інші видавництва. Так появляється „Наш Приятель“, що його видає Марійське Т-во Молоді, „Молоді Каменярі“, що з 1928 р. починають виходити, як додаток до „Громадського Голосу“, а з 1932 р. перетворюються в самостійний місячник п. н. „Каменярі“, і виходять за фактичною редакцією І. Луцишина (до 1935 р.) і П. Костюка.

З 1 листопада 1931 р. В-во „Українська Преса“ (І. Тиктор) починає видавати за редакцією Ю. Шкрумеляка місячник для української дітвори п. н. „Дзвіночок“. З січня 1937 р. при ньому виходить бібліотека для молоді п. н. „Ранок“ (щомісяця).

Користувався „Дзвіночком“ успіхом, що відбилося і на сторінках преси. Так, напр., „Рідна Школа“ в замітці п. н. „Наши гордоші“ словами одного з батьків дає таку його оцінку:

„Не дивуйтесь дітворі, що з таким зацікавленням і нетерпливістю вичікує появі кожного чергового числа „Дзвіночка“... Бо й ми, старші, взявші в руки будькотре число... відчуваємо якесь невидиме вдоволення, втіху а навіть гордість... Яка краса, яке багатство, яка різноманітність, а одночасно з нею і легкість змісту!... Ніякий дитячий садок не може нині обйтися без „Дзвіночка“... а дітвора прямо пропадає за ним“.

З інших часописів згадаємо „Юні Друзі“, що його в 1934-35 рр. видавало В-во „Українська Рекляма“. Крім того з 1938 р. виходить „Українське Юнацтво“ за редакцією В. Глібовицького; далі „Шлях Молоді“, що його видає „Рідна Школа“; місячник „Вогні“ (1931-34), де з'являлися твори молодших авторів: „Ми молоді“ у Рогатині, одним з головних завдань якого була боротьба з алькоголем; „Молода Громада“ (двотижневик), що в 1922 р. виходив у Коломії, „Молоді Робітники“ у Львові та „На Сліді“, що присвячував свої сторінки пластовому та руханково-спортивному руху.

Розвинулася спеціальна руханково-спортивна та пластова преса, з якої згадати хоча б ті її органи, що виходили друком (поза низкою рукописно відбиваними), як: „Луговик“, а потім „Вісті з Лугу“ за редакцією Р. Дащенка, „Сокільські Вісті“, згадані вже „Каменярі“, „Пластовий Шлях“ та „Український Пласт“ у Станиславові, що його з 1923 р. видавало Т-во Охорони дітей і опіки над молоддю та інші.

Врешті українське студенство, що брало участь у загальних органах, мало також свій спеціальний журнал п. н. „Студентський Шлях“.

Загальноосвітні органи.

З органів загальноосвітніх треба в першу черну згадати відновлення часопису п. н. „Письмо з Просвіти“. Початки цього органу Т-ва „Просвіти“ у Львові сягають 1877-79 рр. Через брак фондів сталася перерва, що тяглася 15 років. Року 1894 приступлено до поновлення видання просвітнього органу, на цей раз п. н. „Читальня“. Та недовго протримався і цей часопис. По двох роках мусів припинитися. Нова перерва тяглася 10 років. Щойно з початком 1907 р. пощастило відновити „Письмо з Просвіти“, як літературно-популярний ілюстрований місячник за редакцією Яр. Весоловського, а від 1910 р. Ю. Балицького. Виходив двічі на місяць аж до 1914 р.

З вибухом першої світової війни завмерла вся діяльність Т-ва „Просвіта“. „Письмо з Просвіти“ перестало виходити, а його редактора, при обсадженню Львова російським військом, вивезено на Сибір.

Спроба продовжувати видання цього часопису була 1916 р. Появилося тоді одно число у м. липні. Було воно інструктивного змісту. У грудні 1919 р. Т-во ухвалило видавати ілюстрований орган п. н. „Живописна Україна“ за редакцією Ф. Федорцева. Однак знову брак фондів став на перешкоді. Щойно з 15 грудня 1921 р. щастить знову приступити до видання „Письмо з Просвіти“, як літературно-просвітнього тижневика за редакцією В. Дорошенка. З 1923 р. перетворюється цей часопис у місячник, присвячений позашкільній освіті п. н. „Народня Просвіта“.

Тим часом відчувалася потреба в популлярно-науковому органі, подібному до колишньої львівської „Зорі“. Не зважаючи на тяжкий матеріальний стан, що переживала „Просвіта“, Головний Відділ все ж рішився приступити до видання такого часопису.

Перше число цього часопису п. н. „Життя і Знання“ появилось у жовтні 1927 р. за редакцією М. Галущинського. Початки були досить тяжкі. Перший і другий роки принесли дефіцит. Щоб орієнтуватися у вимогах і бажаннях суспільства й читачів, редакція вирішила перевести анкету. У липні 1929 р. розіслано було понад 1 500 анкетних листків з 20-ти питаннями. Редакція дісталася... 104 відповіді. Не багато. Але цінні і цікаві своїм змістом.

Пізніший редактор (1931-33) І. Брик подає такі висліди: „Відповіді надійшли від поодиноких читачів, від читалень (6), кооперетив (2) та від однієї гімназії: Були це відповіді вчителів — 21, селян — 19, священиків — 10, решта інших станів.“

Щодо освіти: з високою освітою — 25, учительські семінарії — 19, з середньою освітою — 2, решта з менше, ніж середньошкільною освітою. В цілому часопис усім подобався. Одним — без застережень, іншим з деякими застереженнями. Але всі, майже одноголосно, стверджували, що часопис дуже потрібний і корисний.

Наслідком цієї анкети було те, що „Просвіта“, не вважаючи на недобір, рішилася видавати журнал далі в надії, що усунувши хиби і взявши на увагу справедливі замітки читача, вивести його на гладку стежку.

Минули так ще два роки. Вмер перший редактор М. Галущинський, який вкладав до часопису все своє серце і душу. Його наступником став І. Брик (з листопада 1931 р.). Поставив він такі засади ведення часопису: „Ясний, популярний виклад, якнайкоротші і найрізноманітніші статті, зв’язок із життям минулим і відзвічливість на життєві питання, обмеження статей із техніки тощо“.

Помалу пощастило зробити журнал популярнішим, а 1932 р. приніс він уже і рівновагу матеріальну, а в дальших роках почало „Життя і Знання“ давати вже навіть деякий прибуток.

У листопаді 1933 р. редакцію перебрав проф. В. Сімович. Журнал ставав все більш популярним серед суспільства, здобув зрозуміння і прихильність. За одинадцять років став він скарбницею, до якої внесла свої вклади довга низка наукових сил, письменників, громадських діячів, згорнувши їх у таких відділах: 1) Українська культура, письменство, національне життя; 2) Українське минуле; 3) Українські діячі — їх життя і праця; 4) Старий і новий побут. Архівництво і музеїнictво; 5) Українська історія; 6) Давні люди і давні часи у світі; 7) Українське краєзнавство; 8) Мова і зокрема українська; 9) Чужі краї, народи, культура, побут, діячі; 10) Природознавство; 11) Господарство; 12) Медicina, гігієна; 13) Техніка; 14) Мистецтво; 15) Педагогіка; 16) Соціологія; 17) Поезія і оповідання; 18) Посмертні згадки, рецензії та дрібніші нотатки.

З квітня 1936 р. Т-во „Просвіта“ приступило до видання нового місячника освіти, виховання і культури п. н. „Просвіта“. Було це розгорненням попередньої „Народної Просвіти“. Завданням своїм цей місячник ставив „створити постійний і безперервний зв’язок із усіма просвітними працівниками в краю“. Розгорнувся цей часопис в орган провідництва в просвітнянській праці. Добре підібраний матеріал, поважність і любов до поставленої мети, все це пробивалося з кожного числа, з кожної сторінки. Цілий зміст розкладено в пооди-

ноких відділах, що охоплювали все життя і працю Т-ва „Просвіта“ та його читалень на місцях.

Були тут відділи: 1) „Читання“ — матеріял для читання масового і одиночного, 2) „Молода Просвіта“ — організація та виховання молоді під прапором „Просвіти“, 3) Бібліотека, 4) Мистецтво — організація зборів, театру тощо, 5) Порад („Поуки і поради“) при влаштуванню просвітянських свят, освітніх занять, провадження зборів, розподіл обов'язків і т. д. З цим же відділом в'яжеться „Календарець праці“ за порою року та огляду життя і праці „Просвіти“ і 6) Відділ забав і розваги та листування з читачами.

Був це зразково поставлений журнал-порадник, журнал-виховник, цінність якого було підкреслено низкою органів преси, як центральної, так і провінційної. Всі вони підкреслювали поважність і корисність лектури, надзвичайно цікавий, різноманітний зміст, висловлювали надію, що часопис знайде дорогу „до сердець численних читачів“. Таким відгуком зустріли цей орган „Діло“, „Українські Вісті“, „Новий Час“, „Батьківщина“, „Наш Прапор“, „Шлях виховання і навчання“, „Обрій“, як також „Зборівські Вісті“, „Думка“ в Стрию, що писала про цей журнал, як про „приятеля — інформатора, фахового дорадника і знаменитого учителя“. Дуже сердечно зустрів вихід часопису і ввесь край, що виявилося в низці листів, якими відгукнувся він до редакції.

Подібно до видань „Просвіти“ з метою прислужитися українській молоді селянській та робітничій масі на шляху освіти і знання, в 1937 за редакцією Р. Паладійчука видавництво „Дешева Книжка“ почало видавати часопис масової освіти п. н. „Самоосвітник“.

Був це новий тип журналу лекційного характеру з контрольними вправами. Виходив спочатку раз на місяць, а з ч. 9 став двотижневиком.

Лекції під заголовком: „Університет Суспільної Освіти“ обіймали такі галузі знання, як: землезнання, історія народів, українські землі, українське письменство, українська мова, історія української нації, суспільні рухи і течії і т. д. Тут же і практичні відомості з математики. Крім того провідні статті на актуальні теми політичного і культурного характеру, статті з літератури, спомини і т. д. Все це надавало часопису різнобарвності, робило його цікавим. Цьому ж сприяло і добре оформлення його з багатьма ілюстраціями, фотографіями, карикатурами.

З інших освітньо-інформаційних органів треба згадати ще такі, як: ілюстрований двотижневик „Світ“ та „Українська Ілюстрація“.

Журнал „Світ“ видавало в-во „Друкар“ у Львові в 1926-27 рр. Більшу участь в ньому брали М. Рудницький, М. Возняк, М. Галущинський, Р. Купчинський та інші. Крім оригінальних творів та статей на освітньо-інформаційні теми, знайомив він читача також з творами українських письменників з-під совєтської України та інформував про культурне життя на українських землях під совєтами.

„Українську Ілюстрацію“ почав із січня 1934 р. видавати І. Тиктор, як місячник, що ставив завданням „рятувати з минулого те, що є до врятовання, а з сучасного закріплювати в картині те, що на увагу живих і пам'ять грядучих поколінь заслуговує“.

Реалізуючи це завдання, часопис почав приносити крім фотографій барвну ілюстрацію з відповідним текстом. На жаль, доброму наміру не пощастило і часопис невдовзі перестав виходити.

Часописи українського жіноцтва.

Близько до всіх щойно згаданих органів стоять жіночі часописи. Ставили вони завданням організацію українського жіноцтва відповідно до світогляду і шляхів національно-визвольних змагань та кіл, з яких часопис виходив.

Першим із них треба згадати часопис робітничого жіноцтва н. п. „Наша Мета“, перше число якого з'явилося у Львові 1. II. 1919 р. за радянською Дарії Старосольської. Був це наступник „Мети“ (1908 р.).

Виходив спочатку двічі на місяць, а потім тижнево до 16. III., коли польською владою припинено було діяльність Комітету, що видавав цей часопис, і видавництво замкнено. Щойно 24 серпня пощастило його знову відновити, а разом з тим дня 31 серпня відновлено було і „Нашу Мету“.

Не зважаючи на добре ведення і цікавий зміст, що охоплював всі галузі національно-культурного життя жінки, як рівноправного члена суспільства, опинився часопис при кінці року в дуже тяжкому матеріальному становищі.

З тяжким трудом дотягнувши видання до кінця року, „Наша Мета“ вступила в другий (1920) рік видання, як двотижневик, а потім раз на місяць з такими словами редакції:

„Коли ми розпочинали наше видавництво, ми рішили звернутися до всього жіноцтва... „Наша Мета“ мала бути органом всього жіноцтва без огляду на суспільні чи партійні різниці. Ми звернулися передовсім до образованого жіноцтва... Але успіхи показалися далеко не такі, як ми надіялися. Ми не зустріли завзятих ворогів... Але ми не

найшли також багато прихильниць... Загал жіноцтва остався глухий на наш голос..."

Тому, зрезигнувавши із загалу жіноцтва, видавництво вирішило перейти на обслугу жіноцтва-робітниць і передати часопис до рук УСДП (Соціал-Демократичної Партії). Та не довго пощастило протриматися „Нашій Меті“ і в цьому характері.

Дальшим часописом українського жіноцтва стає місячник, а потім двотижневик п. н. „Жіноча Доля“, що 1925 р. почав виходити у Коломії за редакцією О. Кисілевської. Протримався без перерви до 1939 р. З 1932 р. почав при новому виходити додаток для сільського жіноцтва-господинь п. н. „Жіноча Воля“.

Був це часопис, що відбивав у собі становище, яке займало в національному житті і праці Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО).

Про початки організації часопису так розповідає на його сторінках основниця і довголітня редакторка О. Кисілевська з нагоди десятиліття існування (1. 9. 1935 р.):

„Десять літ... А так, здається, було це недавно, коли то в кімнатах Жіночого Кружка зійшлося не тільки жіноцтво, але й чільніші представники мужчин на нараду: як взялися до організації сільського жіноцтва. Прийшли до переконання, що без преси, без газети не дастесь цієї справи посунути як слід уперед. Але чи вдергати жінки свою газету? Були оптимісти, які казали, що так. Міркували, що сам коломийський повіт дасть до тисячі передплатниць... Виринуло друге питання; хто підійметься...редагування газети. Загальна думка звернулася до мене... Я здавала собі справу, що складкою, як це пропоновано, не дастесь видати більше як одно-два числа. Здавала собі справу, що вдержання жіноцтвом газети — це покищо мрія, а не дійсність. Тому... звернулася по пораду до найбільшого свого приятеля... до брата свого, д-ра Сімоновича... У невдовзі дісталася я відповідь: „Берись до роботи. Буду помагати в редагуванню, беру відповідальність і за матеріальну сторону...“

Так „Жіноча Доля“ почала виходити, а в рядах її біжчих співробітниць стали: О. Кобилянська, С. Русова, Марійка Підгірянка, К. Малицька, Ірина Вільде та багато інших. Не бракувало тут і чоловічих імен, як А. Чайковський, Дм. Николишин, В. Королів-Старий.

Часопис здобув признання і підтримку. По десятюх роках відгукнулися до нього зі словом привіту з різних кінців.

„Люблю її читату, цю дрібну з об'єму газету з її ясною ціллю... писала в цей час О. Кобилянська — Здорове зерно... дасть добре

жнива, хоч би навіть і погода не зовсім добре сприяла... Люблю цю „Жіночу Долю“ за її сміливий тон і за її вказівки на будуче в практичнім характері“.

Поруч з „Жіночою Долею“ з 1936 р. почав виходити у Львові за редакцією Фр. Стакової „Жіночий Голос“, що з додатку до „Громадського Голосу“ розвинувся у самостійний часопис. Як такий спочатку виходив раз на місяць (1936-37), а потім як двотижневик соціалістично-радикального напрямку. Протримався до другої світової війни (1939), принісши чимало добірного матеріалу. Близьчими співробітниками цього часопису впродовж всього часу були: І. Блажкевичева, Г. Мазуренко, Ол. Чернова та інші.

Крім творів з красного письменства приносив він чимало матеріалів, що своїм завданням мали національно-громадське освідомлення та організацію селянок і робітниць, обговорювано тут справи виховання і здоров'я, хатнього господарства тощо.

В тих же часах (червень 1934 р.) відбувся у Станиславові Український Жіночий Конгрес, скликаний „Союзом Українок“. Одним з його вислідів, було появлення часопису „Жінка“. Був це двотижневик газетнього формату, що почав виходити 1 січня 1935 р., як орган „Союзу Українок“ у Львові за редакцією М. Рудницької та Федак-Шепаровичевої. Виходив до 1939 р. Приніс чимало цінного матеріалу з-під пера таких представниць українського жіноцтва, як: С. Русова, Х. Мірна, К. Гріневичева, М. Струтинська, І. Невицька, Ст. Нагірна та інших. Добре редакцій, був він оздоблений творами видатніших жінок майстрів-малярок, різьбарок тощо. Досить згадати хоча б твори таких мистців, як: Ол. Кульчицька, майстра емалю М. Дольницьку, О. Павленкову, О. Сахновську, С. Калітинську-Бойчукову та інших, як також таких майстрів, як О. Новаківський, В. Масютин та майстрів-жінок чужинок.

Все це разом з добре підібраним змістом творів чи національно-освітніх статей та зі смаком веденими поодинокими відділами, вводило читача до культурного життя.

У 1938-39 рр. поруч з „Жінкою“ В-ча Кооперетива „Союз Українок“ почала видавати ще два часописи, а саме: „Громадянка“ та „Українка“.

„Громадянка“ була часописом громадсько-політичної організації п. н. „Дружина кн. Ольги“, що виникла після розв'язання „Союзу Українок“. Перше число його, як двотижневика, з'явилося 1 жовтня 1938 р. за редакцією М. Рудницької.

„Українка“ виходила за редакцією О. Федак-Шепаровичевої (1938) та М. Струтинської (1939).

Подібно до „Жінки“ і „Громадянки“ мав значення часопис п. н. „Нова Хата“, що почав виходити 1925 р. і протримався до 1939 р. Було це видання Кооп. Вид. „Українське Народне Мистецтво“ у Львові. До 1934 р. виходив як місячник для плекання домашньої культури, а з 1934 р. і до 1939, як двотижневик за редакцією М. Громницької та Л. Бурачинської-Рудик.

Мистецьке оформлення і добре підібраний зміст часопису звернув увагу не лише українського суспільства, але і чужинців. Року 1933 у Празі відбулася виставка ілюстрованих часописів, на якій, старанням Українського Історичного Кабінету українські часописи мали свій окремий відділ. По закінченню виставки, спеціальним жюрі відзначено було, поруч з іншими часописами, також „Нову Хату“ і в спеціальній публікації рекомендовано її для публічних книгозбирень, каварень, сальонів тощо.

Часописи українського мистецтва.

З часописів українського мистецтва в першу чергу треба згадати такі органи, як: місячник п. н. „Українське Мистецтво“, що його в 1926 р. почав видавати у Львові М. Голубець, та квартальник Асоціації Незалежних Українських Мистців п. н. „Мистецтво“, що в 1932-33 рр. виходив за редакцією П. Ковжуна.

Зміст „Мистецтва“ складався з творів визначніших українських та європейських мистців, як також з праць істориків українського мистецтва. Крім досконалих репродукцій цілій зміст цього квартального приніс праці таких авторів, як: В. Січинський, П. Ковжун, В. Хмелюк та інші, що давали силюету (сильветку) з життя і творчості М. Дольницької, М. Глущенка, О. Грищенка, Ф. Ємця, Ферручіо, Ферраці, О. Усачова та інших, спомини та огляди українського мистецтва, в яких підносилися проблемами нового мистецтва, його завдання тощо; мистецькі фейлетони (М. Бутович, М. Рудницький); рецензії і хроніка.

Поруч із цими органами образотворчого мистецтва впродовж цієї доби виходили також часописи, присвячені музиці, театр, хору тощо. Були це такі часописи, як: „Аматорський Театр“, що появився у Львові 1925 р., як додаток до „Народної Просвіти“, „Музичні Вісті“, що їх видавала 1934 р. Музична Накладня „Торбан“; місячник „Союзу Українських Проф. Музик“ п. н. „Українська Музика“, що виходив (1937) у Львові за редакцією З. Лиська; місячник для організації українських хорів п. н. „Боян“, що його видавало Співоче Т-во „Дрогобицький „Боян“ (Львів-Дрогобич, 1929-30).

До мистецьких органів треба віднести місячник „Світо і Тінь“, що його в 1933-1936 рр. видавало Українське Фотографічне Т-во у Львові, як також і двотижневик, присвячений кіновому мистецтву, що його в 1930-34 рр. видавала у Львові С. Куликівна п. н. „Кіно“.

Гумористично-сатиричні часописи.

Визначалася ця доба і цілою низкою гумористично-сатиричних часописів, що деякий час зміняли один одного. Одним з перших був гумористично-сатиричний ілюстрований двотижневик п. н. „Будяк“ (1921-22), що його видавав у Львові Дм. Кренжаловський. Року 1922 змінив його популярний гумористичний двотижневик, який видавав у Львові так само Д. Кренжаловський п. н. „Гудз“. У наступному 1923 р. починає видавати двічі на місяць у Львові М. Гулубець часопис п. н. „Маски“. Довше притримався двотижневик сатири й гумору п. н. „Зиз“, який виходив в 1924-33 рр. кілька років за редакцією Л. Лепкого. Його замінив двотижневик (1933-34), а з 1935 тижневик „Комар“, що його видавала до 1939 р. „Українська Преса“ (І. Тиктор). Від 1933-34 рр. виходив у Львові ще один двотижневик того ж характеру, а саме — „Жорна“.

Лишиться ще згадати органи, присвячені справам господарсько-кооперативним і торговельно-економічним, як також воєнним, релігійно-церковним, професійним та інші.

Українська кооперативна преса.

Початки господарсько-економічної преси, що охоплює різні галузі господарського життя на західноукраїнських землях сягають, як то було вже згадувано, 1869 р. („Господар“ Львів). По першій світовій війні розгорнулася вона в низку органів, з яких одно з перших місць зайняли кооперативні органи. Першим з них став „Господарсько-Кооперативний Часопис“. Почав він виходити з 1 травня 1921 р., як місячник Комітету Організації Кооператив, за редакцією Ю. Павликівського. Видавцем був „Сільський Господар“. Появилися числа до грудня 1921 р., після чого часопис перестав виходити.

Наступного 1922 р. 10 серпня на засіданні Ради Ревізійного Союзу було ухвалено відновити „Г. К. Ч.“ вже, як двотижневик, з тим, щоб потім перевести його на тижневик. До редакційної комісії ввійшли: Ю. Павликівський, М. Корчинський та А. Гаврилко. Почав виходити з вересня за редакцією А. Гаврилка.

З 1925 р. перетворився на тижневик і таким залишився. За два роки став ілюстрованим часописом, в якому брав участь Едв. Козак своїми рисунками. З формату великої чвертки 1929 р. за редакції З. Пеленського, переходить на газетний, а потім на журнальний.

Поруч кооперативної пропаганди та інструктування Управ Кооператив, звертав „Г. К. Ч.“ увагу на національно-культурне освідомлення.

Від 1929 р. при „Г.К.Ч.“ почав виходити додаток п. н. „Ощадність“. Центральним і теоретичним кооперативним органом, в якому взяли участь визначніші українські економісти, кооператори, став з 1928 р. за редакцією К. Коберського місячником Ревізійного Союзу п. н. „Кооперативна Республіка“. Не зважаючи на цінний матеріал та добре редакційне ведення, журнал цей чомусь зустрічався з малим розумінням його ваги в провідних кооперативних колах. Лише завдяки енергії і настирливості редактора протримався він до другої світової війни.

З 1925 р. відновило свій орган Т-во „Сільський Господар“ під тією ж назвою, при якому виходила популярна ілюстрована стінна газета „Сільський Господар“. А від 1928 р. починає видавати свій орган Молочарський Союз п. н. „Кооперативне Молочарство“. Напочатку виходив цей часопис, як додаток до „Г.К.Ч.“, а потім, як самостійний орган.

Крім того виходили ще такі часописи, як „Кооперативна Родина“ у Львові, „Вістник Повітового Союзу Кооператив“ у Станиславові та інші.

Врешті треба згадати ще один орган — це кооперативний часопис сучасних москвофілів, що виходив в українській мові п. н. „Кооперативний Вістник“, як орган „Ревізійного Союзу Руских Кооператив“.

Господарські та торговельно-економічні часописи.

З інших господарських та торговельно-економічних часописів цієї доби треба згадати ще такі, як „Український Пасішник“ у Львові, „Купецькі Вісті“ у Львові, „Український Купець“ та „Торгівля й Промисл“ у Коломії, торгово-промислову одноднівку п. н. „Наше Завтра“ (Гр. Гануляк, у Львові, 1931) і врешті „Фаховий Вістник“ там же. Цей останній був органом філії Т-ва українських ремістників, промисловців і торгівців „Зоря“ в Станиславові. Нав'язуючи до традиції часопису „Господар і Промишленник“, що в 1879-1882 рр. виходив у Станиславові, ставив цей новий орган своїм завданням:

... „звертати увагу на новий наростачий стан серед українського народу, а саме, на стан ремісничий, промисловий і торговельний“.

Часопис мав бути поширений і поза кола ремісничі, а то серед інтелігенції та селянства, подаючи важніші відомості зі світу й політики.

Та не зважаючи на ці завдання і добру постановку справи, виданню часопису не пощастило довго існувати.

*Часописи присвячені історії збройної боротьби
українського народу.*

З органів, присвячених історії збройної визвольної боротьби українського народу, почав виходити у Львові з жовтня 1929 р. ілюстрований місячник за редакцією Л. Лепкого. і В. Софронова-Левицького п. н. „Літопис Червоної Калини“.

Почало цей часопис видавати В-во „Червона Калина“ у Львові. Впродовж десятьох років зібрав він на своїх сторінках багато цінного матеріалу, серед якого і найменша, з першого погляду, дрібничка, що може кинути промінь на події минулого, знайшла відповідне місце. В цілому зміст цього часопису охопив собою історію поодиноких бригад, образки рухів українських військ, спогади, воєнний побут, історію фльоти і т. д. Крім того, тут же історичні праці, нариси, оповідання на тлі воєнних подій. Врешті дав „Літопис“ надзвичайно цінну бібліографію визвольних змагань.

Був це часопис, що зайняв визначніше місце серед органів преси, до чого спричинилося його художнє оформлення (Е. Козак, М. Бутович, Р. Чорний) та багата ілюстрація.

Інтересам українських воєнних інвалідів присвячений був квартальний журнал п. н. „Український Інвалід“. З інших військово-громадських часописів — „Український Комбатант“, що в 1936 р. почав виходити в Косові.

Релігійно-наукові та релігійно-церковні органи.

Поважне місце належить органам релігійно-наукового характеру. Охопили вони, головним чином, церкви греко-католицьку й євангельську. В першу чергу треба відзначити поважний квартальник „Богословія“, який з 1923 р. почало видавати Українське Богословське Наукове Т-во у Львові за редакцією Й. Сліпого (пізніш, в 1944 р. — наступник митрополита А. Шептицького). У вступній статті редакція подавала завдання в таких словах:

, „Піднести і зосередити наукову богословську творчість, виховати нові сили... й передусім науково піддержати та скріпити уніоністичну акцію на Сході“.

Згуртував журнал визначних теологів та світських учених. Поруч з „Богословієм“ Т-во св. Апостола Павла у Львові продовжує видавати свій місячник, посвячений церковним і суспільним справам, при найближчій участі о. Г. Костельника п. н. „Нива“. Так само виходять згадувані вже, цінні своїми матеріалами з історії церкви, краєзнавства, архіво-музейництва тощо „Записки чина св. В. Великого“.

З 1930 р. у Станиславові за редакцією о. д-ра Бойчука починає виходити другий квартальник, присвячений церковним і богословським питанням п. н. „Добрий Пастир“, на сторінках якого можна бачити часом праці чи огляди на теми з історії української церкви та взагалі національно-українського життя.

Там же, починаючи з 1925 р., виходить декілька органів української евангельської церкви. Року 1925 появляється тут часопис, присвячений духовному і економічному життю українського народу п. н. „Віра і Наука“, що з місячника пізніш перетворюється на двотижневик і переходить до Коломиї. Натомість в 1929 р. починає тут виходити релігійно-освітній місячник української евангельської церкви п. н. „Українська Реформація“, що з 1931 р. так само переходить до Коломиї, як двотижневик. У Коломиї ж виходить евангельський часопис „Сіяч“, що спочатку появляється раз на місяць, а 1934 р. стає додатком до „Віри і Науки“.

У Жовкві продовжує виходити місячник ЧСВВ (Чину Св. Василя Великого) п. н. „Місіонар Пресв. Серця Ісусова“, а з 1927 р. у Раві Руській виходить місячник п. н. „Післанець Правди“. Крім того, такі органи католицької акції, як квартальник п. н. „Католицька Акція“, що містив статті з теорії і практики Католицької Акції та релігійний тижневик п. н. „Христос Наша Сила“, що розвинувся з популярного додатку до „Мети“ (1933). Обидва ці часописи приполучалися Митроп. Ординаріятом греко-католицькому духовенству для поширення, при чому вказувалося, що, напр., „Христос Наша Сила“ в деяких парафіях розходився від 50 до 200 примірників (1936 р.).

Станові часописи.

Зі станових часописів, зв'язаних з церковним життям, були такі, як: „Дяківські Відомості“, орган Т-ва взаємної помочі дяків. Виходили раз на місяць у Львові в 1925-32 рр.

„Дяківський Шлях“ ілюстрований становий орган, що виходив так само раз на місяць, в 1929-30 рр. і, врешті „Дяківський Прапор“.

Проти двох цих останніх виступив Митроп. Ординаріят, заборонюючи дякам не тільки передплачувати, але і читати їх взагалі. Повідомляв, що „Хто з дяків епархії поважився б читати дальше той орган („Дяківський Прапор“, як продовження „Дяківського Шляху“), тим самим наразив би себе на втрату посади церковного півця“.

До останніх органів належав також часопис Союзу Українських Приватних Урядників Галичини (СУПРУГА) п. н. „Службовик“. Виходив він у Львові в 1920-39 рр. за редакцією (хронологічно) В. Цмайла-Кульчицького, П. Подлевського, В. Полянського, О. Навроцького, А. Нивинського та інших. Розвинувся в добрий інформаційний орган з цінним і цікавим змістом.

Спеціальні часописи: музеєзнавчі, правничі та інші.

Із спеціальних часописів цієї доби в першу чергу треба згадати „Літопис Національного Музею“, далі — „Вістник теорії права“, що його з 1928 р. чвертьрічно видавав Союз Українських Адвокатів та Т-во Українсько-руських правників у Львові, за редакцією К. Левицького п. н. „Життя і Право“, як також популярний місячник п. н. „Правні Поради“, що з 1933 р. почав виходити у Коломії.

Року 1935 у Львові почав виходити двічі на місяць „Практичний Порадник“ для українських ремісників, що його видавало В-во „Батьківщина“.

Українське протиальгольне Т-во „Відродження“ видавало з 1927 р. свій часопис під тією ж назвою.

Разом з цим Т-вом — Українське Гігієнічне Т-во в 1937 р. почало видавати у Львові ілюстрований місячник п. н. „Наше здоров'я“.

Врешті Т-во Опіки над українськими емігрантами, що виїздять за океан, з 1927 р. видавало у Львові свій часопис п. н. „Український Емігрант“. Поруч з питаннями переселенчого характеру, відгукався цей часопис і на поточне національно-господарське та культурне життя краю.

Українська преса на Волині та Холмщині.

Року 1920 підписаний був договір між СССР і Польщею, згідно з яким Холмщина, Полісся, Підляшша та частина Волині підпали

під владу Польщі. Перебуваючи в цьому становищі до 1939 р., ця частина українських земель довго залишалася замкнутою в собі, зберігаючи в той же час свій національний характер, що відбилося і на пресі. Побіч з деякими рукописними часописами, що їх видавала молодь, як, напр., „Перші Крохи“ (Крем'янець, 1921-22), та „Хвиля“ (там же 1923) при найближчій участі У. Самчука (В. Данильченка), вже з 1920 р. народжується тут преса, розвиток якої іде по лінії суспільно-політичній, господарсько-кооперативній, церковно-релігійній та загальноосвітній.

При активній участі місцевих українських громадських діячів набирає ширшого розвитку преса суспільно-політичного характеру. Першими її органами стають „Громада“, щоденна газета, що її в 1920 р. починає видавати Волинська Громада, та „Наше Життя“, краєвий тижневик у справах політичних, культурних і суспільних, що в 1921-28 рр. виходить у Холмі за редакцією Войтюка, а потім інж. С. Маківки.

В наступних роках аж до 1939 р. появляється ціла низка подібних органів, що ставили завданням задоволення потреб національно-політичних і культурних змагань та захисту господарсько-економічних інтересів.

Перед веде м. Луцьк („Українське Життя“, „Селянська Правда“, „Селянська Доля“, „Наш Стяг“, „Голос Праці“, одноднівка „Волинське Життя“, „Вільна Думка“, „Громада“ — 1925-26 р., „Волинське Слово“, „Українська Громада“, „Поступ“ та інші). Окріме місце займає газета „Українська Нива“, що в 1926-28 виходила у Варшаві для волинського населення, а з 1929 р. у Луцьку. Редактором був П. Певний. З 1936 р. стає органом Волинського Українського Об'єднання і виходить за редакцією інж. Тимошенка, як I рік видання.

Від початку і до кінця цей часопис заступав місцеві українські інтереси, стоючи на ґрунті співпраці з поляками та т. зв. бльоку безпартійних (ББ).

З інших треба згадати ще такі, як: тижневик „Українське Слово“ (Рівне, 1920), двотижневик „Дзвін“ (там же, 1923-27), як також „Селянський Шлях“, що в 1927-28 рр. видавав у Холмі пос. П. Васильчук, як тижневик Українського Соціалістичного Об'єднання „Селянський Союз“.

Серед найближчих і активних діячів усіх цих органів, крім вже згаданих, були такі представники громадсько-політичного волинського-українського життя, як сенатор М. Черкавський, посол М. Приступа, С. Маківка, А. Нивинський, В. Богацький та інші.

Так само представники господарського життя вже з 1922 р. приступили до організації своєї преси.

Почин в цьому зробила українська Кооперація. Року 1922 Крем'янецький Повітовий Союз Кооператив, на чолі з К. Панькевичем, присупив був до видання свого органу п. н. „Зоря Кращого“. Побіч з місцевими силами взяли в ньому участь також такі діячі української кооперації, як М. Трепет, Я. Грабів та інші.

Довше протриматися цьому часопису не пощастило, з'явилось лише троє чисел. Після адміністративного вислання польською владою низки українських діячів за межі Волині до Польщі, серед яких були і згадані кооператори, часопис цей перестав виходити. Його місце зайняли кілька інших господарсько-кооперативних органів.

Так, 1924 р. у Здолбунові почав виходити кооперативно-господарський ілюстрований місячник п. н. „Супряга“, як орган Осередкового Союзу Українських Кооператорів.

Філія Т-ва „Сільський Господар“ у Луцьку з 1933 р. видавала місячник „Нова Скиба“. У тому ж році у Луцьку агроном С. Дибенко починає видавати місячник „Рідний Колос“.

Національно-визвольні почуття і змагання на Волині відбилися також на церковно-релігійному ґрунті в напрямі боротьби за українську мову в церкві та унормування правного становища і внутрішнього устрою Православної Церкви. Речниками цього руху стали спеціальні органи. Одним з перших був двотижневий часопис п. н. „На варті“, що виходив у Володимири-Волинському (1925-26) за редакцією відомого церковного діяча А. Гічинського, як орган українського культурного і церковного відродження. Там же з 1927 р. почав виходити місячник „Рідна Церква“, а в Крем'янці тижневик п. н. „Духовний Сіяч“, що його видавала Волинська Духовна Консисторія за редакцією А. Вітенка.

З 1935 р. замість цього часопису почав виходити орган Консисторії, двотижневик „Церква і Нарід“. Врешті для волинських земель видавався ще один двотижневик у Варшаві (1924-25) п. н. „Духовна Бесіда“ за редакцією В. Острівського.

Всі ці часописи приносили крім офіційної та інформаційної частин чимало матеріалів з історії української церкви, з краєзнавства, як також дещо з красного письменства. Досить згадати тут хоч би такі з них, як: „З історії перекладів Св. Письма на українську мову“, „Старовинні пам'ятки на Волині“ священика Ю. Шумовського, „Археологічні пам'ятки на Волині“... його ж, „Церковна музика“

— М. Тележинського та інші. („Церква і Нарід“); „Містечко Орховок Володав. повіту на Холмщині“, „Село Кульна Білгорайського пов. на Холмщині“, „Село Шиховичі Грубешівського повіту“ та „Село Хворостита Володав. повіту“ („Духовний Сіяч“); „Основний статут... св. Автокефальної Православної Церкви в Польщі“, „Два плебісцити на Волині в справі богослужбової мови“ („Рідна Церква“) та інші.

Врешті було також кілька загальноосвітніх і літературних органів, як, напр., тижневик „Досвітня Зоря“ у Володимири-Волинському (1923-27), та інші.

Тоді ж, старанням В. Острівського у Варшаві, а потім у Луцьку, виходили такі ілюстровані двотижневики, як: „Наш Світ“ та „Наша Бесіда“, що приносили на волинсько-холмську землю почуття та ідею єдності українського народу в його національно-культурних змаганнях.

Українська преса на Буковині.

По першій світовій війні 1917-18 рр. Буковина опинилася під владою Румунії. Залишаючись на ґрунті національної єдності зі всім українським народом, українське населення Буковини це своє становище визначило, в першу чергу, у захисті своїх національно-культурних інтересів та прав, як національної одиниці. Одним з виразників цього становища була національна преса. Впродовж доби від кінця першої світової війни до початку другої, виявилася вона в 17 суспільно-політичних органах, що з бігом часу змінювали один одного або йшли поруч. З перших органів цього типу була „Громада“, що виходила 1921 р. у Чернівцях за редакцією С. Ка-ньюка, як також тижнева газета україн. с.-д. „Робітник“, що продовжував виходити з 1920 р., „Народній Голос“ І. Созанського (Чернівці, 1921) та орган хліборобської партії (рум.) п. н. „Хліборобська Правда“ (Чернівці, 1923 р. за редакцією К. Krakalія). Року 1925 за редакцією К. Krakalія виходить тижневик „Хліборобське Слово“.

У наступних роках появляється низка органів, з яких деякі спадкоємці попередніх, як, напр., „Боротьба“ в 1925-28 рр. заступає попереднього „Робітника“, а з 1931 р. передає свої завдання часопису п. н. „Нове Життя“. Тоді ж 1924-25 р. народжуються такі органи суспільно-політичної думки, як: тижневик „Зоря“, що виходить у Чернівцях за редакцією В. Руснака та „Земля“. 1926 р. починає виходити за редакцією Г. Когута двотижневик „Рідний Край“ (1926-27).

Року 1928 у Чернівцях появляється щоденна газета п. н. „Час“, що притрималася до другої світової війни. Почин до її видання дав Т. Глинський, аптекар з Ламі (містечко в підденній Буковині), вкладши безповоротно 700 000 лей. За деякий час, не зважаючи на прихильність суспільства, газета починає матеріально підупадати. Тоді за посередництвом провідника української політики на Буковині В. Залозецького було об'єднано з нею тижневик Л. Когута п. н. „Рідний Край“, з тим, що тижнево мало появлятися спеціальне „Селянське“ число, а Л. Когут ставав разом з Ю. Сербинюком редактором газети. Це тижневе „Селянське“ число якийсь час і тримало газету. Пізніше створено було Видавничу Спілку „Час“, найбільшим вкладчиком якої став Як. Макогін. Спілка придбала власну друкарню і своїми прибутками почала далі підтримувати газету.

„Час“ здобув популярність не тільки на Буковині, але і поза нею серед ширших кіл українського суспільства.

З 1932 р. почала виходити у Чернівцях нова газета п. н. „Народня Сила“, що її організатором був посол Юр. Сербинюк, який відійшов від „Часу“. В 1934-37 рр. за його ж редакцією виходила тижнева газета української національної думки.

Врешті були ще такі газети, як: „Голос Буковини“, „Молода Буковина“ тощо.

З 1931 р. починає виходити в Чернівцях за редакцією С. Никоровича журнал літератури, науки та громадського життя п. н. „Самостійна Думка“. Спочатку виходить, як місячник, а 1932 р. перетворюється у двотижневик, а потім знову стає літературно-науковим і суспільно-політичним місячником. Першими роками появляється „С. Д.“, як зшиток більшого формату з обгортою В. Залозецького. Пізніше прийняла книжковий формат. В 1931-32 рр. при журналі були додатки: „Самостійна Думка Української Матері“ та „Державно-творча Трибуна Буковини“, що виходила за редакцією Сид. Никоровичової. З 1933 р. ці додатки перестали виходити. Натомість С. Никоровичева почала видавати окремий народній журнал п. н. „Український Нарід“.

З найближчих співробітників в перших роках „Самостійної Думки“ треба згадати І. Карбулицького, С. Лакусту, К. Ластівку та інших. Тут же можна було зустріти такі імена, як М. Шаповал, Н. Григорів, Ол. Мицюк, С. Черкасенко, С. Русова, П. Котович, як також Е. Онацький, Дм. Андрієвський та інші. На сторінках цього журналу накреслювалося ніби об'єднання суспільно-політичної думки на ґрунті поваги і толеранції, що виявилося і в самому його

змісті. Але з 1938 р. „Самостійна Думка“ прибрала виразно протилежний характер, ставши речником єдино-націоналістичної течії та притягнувши декого, хто стояв побіч (проф. Л. Білецький, С. Черкасенко), журнал в його літературно-науковій частині з кожним роком зростав і притягав увагу суспільства. Та разом із тим, у частині публіцистичній збуджував він серед того ж суспільства нехіть і застереження, що викликалося доволі необережними і часто ризиковними як змістом, так і формою, поодинокими виступами.

Це останнє було причиною, що журнал не зміг вийти на широкий шлях, як літературно-науковий орган, хоч для того мав всі дані.

Попередником „Самостійної Думки“, як літературно-наукового журналу, був орган української молоді, організованої в „Українським Академічним Т-ви „Союз“ в Чернівцях. Був це місячник, що в 1921-23 рр. виходив п. н. „Промінь“. Року 1923 змінив його двотижневик п. н. „Життя“, що видавав його Комітет українського студенства. У 1934-37 рр. виходила тижнева газета молоді п. н. „Самостійність“ з додатком сатирично-гумористичного листка п. н. „Чортополох“. Врешті заслуговує згадки ще один орган, що здобув поважне місце. Це був журнальчик для дітей п. н. „Українська Ластівка“, що почав виходити в Чернівцях з січня 1933 р.

Підкарпатська Русь — Карпатська Україна.

Тоді як Галичина і Буковина, в добі по першій світовій війні, фактично вже позбулася мосвофільства в пресі, на долю Карпатської України припало впродовж same цієї доби витримати бій з цією недугою. Початки цього бою в'яжуться зі спробою советизації країни під протекторатом мадярської совєтської влади на чолі з Беля-Куном в 1918-19 роках.

Речником цих спроб в Карпатської Україні, названий „Руською Країною“, з початку квітня у Мукачеві стає політична тижнева газета п. н. „Руська Правда“, як „Урядові Ізвіщання Русько-Країнського Комісарства“. З днем 28. VI. назаву змінено на „Русько-Країнська Правда“. Був це орган, що визначався особливою неохайністю, політичним і мовним неуцтвом та гостроворожим становищем до українства. Як виглядала „мова“ цієї газети, можна бачити хоч би з такого повідомлення:

„Республичной Совет Российской, нужному держе аби єднородноє проваденіє уделем воинским фінанціальном, жильзицким и ужитким подобним деле“.

Або:

,„В Росії Центральне Советкомисарство великое собрание держав. В Петербург и 1-го юнія появилися Ківети Українски, Летски, Літвански Біл-Руськи. И сем Ківети общей Россіом: ште они твердий союз хотят между републичной совета“... (число з 1. VI. 1919 р.).

Таких зразків можна зустріти безліч. Проти цього органу стала відновлена „Наука“ на чолі з А. Волошиним. З січня 1919 р. змінила була вона назву на „Руська Країна“, але у вересні тог року знову повернула до попередньої, що й затрималася до 1922 р., коли була змінена на „Свободу“.

З приєднанням до Чехо-Словаччини п. н. Підкарпатська Русь, примушена була Карпатська Україна вести боротьбу з московофільською недугою в затяжному і нелегкому бою. Проте, крок за кроком український рух здобував позиції.

На 1938 р. вилився він в такі дані щодо кількості органів за мовою видання (від прилучення до реалізації автономії).

1) Українська мова (фонетичний і етимологічний правопис)	62 органи
2) „Язичє“	25 органів
3) Російська мова	39 органів

Отже, 126 органів на 51 органів чужонаціональних: мадярських — 34, чеських — 13, інших — 4, і врешті, ще 6 органів у двох чи більше мовах.

За доби автономного існування Карпатської України (Х. 1938 — III. 1939) виходило тут 16 органів преси, з яких:

1) українських (в тому і чеською мовою)	11 органів
2) російських (московофільських)	3 органи
3) чеських	1 орган
4) в двох мовах (українсько-чеській)	1 орган

В тому — 4 органи, як продовження з попередніх років, і 12 нових. За змістом українська преса охоплювала всі галузі і вимоги життя. На першому місці — органи суспільно-політичні. Один з старших часописів („Наука“), прийнявши назву „Свобода“, став суспільно-політичним, культурним і економічним органом. З 1925 р. під проводом о. А. Волошина стає органом Християнсько-Народної Партиї. Виходив в Ужгороді тижнево, а потім двічі на тиждень, як газета, до 1938 р. З виходом щоденника п. н. „Нова Свобода“, „Свобода“ припинила своє існування. Засновано було цей щоденник зусиллям всього громадянства, при найактивнішій участі А. Волошина і

Ю. Ревая. В добі автономії став цей щоденник органом Українського Національного Об'єднання (1939), здобувши під добрим, умілим редакційним проводом інж. С. Довгаля, а пізніш письменника В. Гренджі-Донського, широку популярність.

При найближчій співпраці В. Гренджі-Донського виходило в Карпатській Україні вже з часу прилучення її до Чехо-Словаччини кілька органів. В першу чергу був це щоденник п. н. „Русин“ (Ужгород, 1920-1923 рр). Спочатку виходив двічі на тиждень. Головним редактором був Ф. Жаткович, при співпраці Авг. Штефана. Року 1923 стає щоденником із тижневим ілюстрованим додатком п. н. „Неділя Русина“.

В цих же роках виходить орган „Руської Хліборобської Партії“ під вedenням М. Бращайка „Руська Нива“ (1920-24), як тижнева газета. Її завданням було: захист і розвиток українських культурних і гospодарських інтересів та ширення ідеї єдності з усім українським народом.

На початку цієї ж доби народжується орган українських соціял-демократів „Народ“, як тижнева газета, найближчими співробітниками якої стають Е Пуза, старшина УГА, і Ст. Клочурак, пізніше за автономії — міністер автономної влади. З 1922 р. „Народ“ заступає тижнева газета п. н. „Вперед“, що і виходить до 1938 р. при участі спочатку Ст. Клочурака, а потім Дм. Німчука і за фактичною редакцією інж. С. Довгаля.

С. Клочурак, відійшовши від соціал-демократів, став одним з активних провідників української групи в Республікансько-Хліборобській (Аграрній) Партії. Органом цієї групи стала суспільно-політична тижнева газета п. н. „Земля і Воля“ (Ужгород, з 1934 р.). Головним редактором став С. Клочурак при близькій співпраці Ю. Лацанича. Року 1935 мала додаток для молоді: „Молодий Плугар“.

Виходила „Земля і Воля“ до жовтня 1938 р. Так само в цей час припинила своє існування газета „Українське Слово“, що почала виходити з 1932 р. при найближчій участі М. Бращайка, В. Бірчака, В. Гренджі-Донського та інших. Виходила спочатку тижнево, потім двічі на тиждень. Своїм гаслом поставила: „Пора, щоб щезло україnofільство, москвофільство, а щоб всі пізнали, що ми є один український нарід“.

На тридцяті роки припадає вихід українського національного органу на Пряшівщині (Словаччина). Був ним двотижневик п. н. „Слово Народа“ (1932-32 р.) при участі письменниці І. Невицької.

Врешті напередодні автономії почав був виходити орган Української Національної Селянсько-Робітничої Партії при участі І. Грицая. Був це двотижневик (газета) „Народня Воля“ (В. Бичків), перше число якого з'явилося 31 серпня. Вийшло двоє чисел. З інших органів, що виходили раніш, а напередодні автономії припинилися, це „Карпатська Правда“ — комуністичний орган, що почав виходити 1920 р. п. н. „Карпатська Правда“, місячник „Голос Життя“ та інші.

За автономії були в Карпатській Україні, крім „Нової Свободи“, ще такі газети, як: „Наступ“, що почав виходити в Ужгороді двічі на тиждень, як газета, а потім у Хусті, як орган націоналістичної думки. Виходив під проводом Ст. Росохи. Перше число вийшло, як додаток до „Нової Свободи“. Всього вийшло 18 чисел; газета „Карпатська Україна“, що виходила двічі на тиждень в Хусті, — тижнева газета „Нація“, що почала виходити з 12. II. 1930 р. у Рахові під проводом С. Юськова.

З органів, що ставили завданням пропаганду русинства (третій напрям) в 1935-38 рр., була тижнева газета п. н. „Неделя“, що виходила за підтримкою єпископа А. Стойки штучним язичієм і мала вороже наставлення до українства.

Не менш ворожим до українства були і всі органи московофілів, з яких згадати хоч би такі газети, як: найстарша „Русская Земля“ (1919-38), далі — „Русский Народний Голос“ (1934-38), „Карпато-русский Голос“, а потім — „Наш Путь“ (органи Е. Фенцика), як також один із найбрутальніших органів т. зв. „руssкого“ напрямку: „Свободное Слово“, що в своїх виступах щасливо конкурував з „Карпаторусским Голосом“, і „Наш Путь“. Врешті, ще „Русский Вестник“ Куртятка, що мав нахил до мадярофільства, та чимало інших подібних.

З наукових та літературно-наукових, як також педагогічних органів, у першу чергу треба згадати „Науковий Збірник“ з його дуже цінним змістом. Видавало його Т-во „Просвіта“ в Ужгороді при найближчій участі В. Гаджеги, І. Панькевича та інших. Другий часопис був присвячений пізнанню рідного краю п. н. „Підкарпатська Русь“, що в 1924-36 роках виходила в Ужгороді під проводом П. Яцка і при співпраці І. Панькевича. З літературних органів: „Наша Земля“ за редакцією В. Гренджі-Донського та місячник „Говерля“ (1939, що його видавав у Хусті Ів. Роман (вийшло одне число).

Цікава історія виникнення „Нашої Землі“. Влітку 1926 р. у Печчині відбулася нарада літературних і громадських працівників,

яка обрала комісію для опрацювання програми журналу та організації збірки фондів. Праця комісії зустрілася з перешкодами з боку однієї особи з українського суспільства, яка вже зарекомендувала себе виступами проти української еміграції і українського руху на сторінках чеської преси. Справу довелося перервати. Тоді перебрав її на власну руку В. Гренджа-Донський. Журнал мав називатися „Українська Земля“. Але Ужгородська поліція на цю назву дозволу не дала. Апеляція не мала успіху. Так довелося замість проєктованої назви дати журналу назву: „Наша Земля“.

Не бракувало тут і мистецького органу. Зродився він у Хусті 1939 р. п. н. „Нова Сцена“. Був це місячник театрального мистецтва. Вийшло двоє ілюстрованих чисел за фактичною редакцією братів Шерегіїв.

З педагогічних — „Учитель“, що в 1920-36 рр. виходив за редакцією І. Панькевича, С. Бочека (чех) й Юліяна Ревая у виданні Шкільного Відділу Цивільної Управи Підкарпатської Руси; „Учительський Голос“ (1930-38) — орган Учительського Т-ва, що виходив раз на місяць за редакцією А. Полянського (Мукачів) та „Наша Школа“, що його видавала „Учительська Громада“ за редакцією І. Васка у Мукачеві в 1935-38 роках.

У Мукачеві ж в 1933-38 рр. виходив загальноосвітній і господарський часопис (раз на місяць) п. н. „Світло“, який видавала Філія Т-ва „Просвіта“ при найближчій співпраці Л. Романюка та В. Куріленка.

Т-во „Просвіта“ в Ужгороді 1925 р. при активній участі Т. Павличенка і П. Кукурузи приступило було також до видання літературно-наукового і господарського журналу п. н. „Просвіта“, якого з'явилось лише двоє чисел. Тим же Т-вом було видавано одно число „Просвіта — Шевченкові“ з нагоди 65-ої річниці смерті Шевченка за фактичною редакцією А. Животка і з участю визначніших місцевих літературно-наукових сил. Число це було на другий день поліцією сконфісковано, а на в-во накладено кару в розмірі 20 кр.

Окреме місце зайняли „Вісті“ Етнографічного Т-ва П. Р., як орган Т-ва, заснованого в Мукачеві М. Обідним при співучасті широких кіл місцевої інтелігенції. Почав цей орган виходити з 1935 р. при фактичному проводі М. Обідного.

Виходили до 1937 р., в якому з'явилось ще сім чисел. По смерті М. Обідного (1938 р.) перестав виходити.

Широко розвинулася преса молоді. Першим був „Віночок підкарпатських діточок“, що виходив в 1920-23 рр. в Ужгороді за редакцією І. Панькевича і при співпраці В. Бірчака. У 1923-34 рр. виходив в Ужгороді журнал п. н. „Пчілка“. Організатором і фактичним редактором його був П. Кукурудза. Виходив цей журнал довший час етимологічним правописом, як орган Т-ва „Просвіта“. Добре поставленій як технічно, так і змістом, здобув він широке признання і прихильність, став популярним як серед молоді, так і серед старшого громадянства.

Не меншою увагою користувався і „Наш Рідний Край“, що в 1922-38 рр. виходив місячно у Тячеві, так само етимологічним правописом під проводом А. Маркуша. Крім літературної частини, приносив відомості з краєзнавства, що їх подавали молоді співробітники-діти.

У Великій Копані 1936 р. виходив місячно під проводом М. Вайди часопис п. н. „Карпатська Молодь“. У Мукачеві самоосвітній шкільний гурток при Торговельній Академії „Рідна Нива“ в 1927-28 рр. видавав свій орган п. н. „Тиса“. Розвивався під проводом Л. Бачинського, Ю. Ревая, А. Ворона, А. Шерегія та інших. Також пластова преса, з органів якої „Пластун“, що в 1924-31 рр. виходив в Ужгороді, а потім у Севлюші (1934-35), „Береговський Пластун“, „Бичковський Пластун“, „Ватра“, „Севлюшський Пластун“, „Скоб“, „Табор“, „Український Пластун“, „Гуцульський Ранок“, „Пластовий Орган“. В більшості це рукописні часописи, відбивані на гектографі.

Наприкінці 1936 р. разом з „Вістями Етнографічного Т-ва“ почав був виходити „Молодий Етнограф“. Врешті виходив орган підкарпатської поступової молоді п. н. „Поступ“. Там же з 1933 р. починає видавати М. Лелекач новий часопис для молоді п. н. „Пробоєм“, що пізніше перетворився під веденням С. Росохи в загальний літературно-науковий орган і виходив до 1939 р.

З господарських органів першим був „Господар“, що його в 1920 р. видавав Земський Реферат за редакцією М. Творидла. З кооперативних органів виходили: „Кооперетива“ (1921-24) та „Дружественний Вестник“ (з 1926 р.) — обидва в Ужгороді. При Т-ві „Просвіта“, при найближчій участі і фактичнім керуванні П. Кукурудзи, Т. Павличенка та М. Боровського виходили в 1923-26 рр.: „Пчолярство“ і „Подкарпатське Пчолярство“.

Виходили тут також органи церковно-релігійного характеру. В першу чергу місячник „Благовісник“. Почав його видавати в Ужгороді о. А. Волошин в 1921 р. Проіснував під його проводом до

1939 р. (Хуст). Другим був орган ченців Роськівського монастиря п. н. „Вісті з Чернечої Гори“ (1934-38, цикльостиль). Далі йдуть „Душпастир“ (1928-38); „Місійний Вісник“ та інші.

Не бракувало, врешті і сатирично-гумористичного органу. Був ним журнал п. н. „Сова“, що виходив в Ужгороді в 1922-23 рр. Часом дотепно фіксував мовну абсурдність, недалеку від дійности. Так, напр., передавав „мову“ місцевої інтелігенції під одним з образків таким підписом: „Нашу редакційну матерію додаючи політики“, що мало означати політики, що подають до нашої редакції матеріали“.

IX. ЕВРОПЕЙСЬКА І ЗАОКЕАНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

Українська преса на чужині. Заокеанська преса.

Поза межами України по першій світовій війні з'єстіт української преси йде в першу чергу за океаном. Деякі органи тут продовжують виходити з минулих часів. Згадати тут такі, як „Свобода“, що від 1920 р. появляється вже як щоденна газета тиражем у 16 500 при-мірників, „Народна Воля“ (тричі на тиждень); „Америка“. Народжуються нові органи, переважно газетного типу. Так 1923 р. почав виходити тижневий орган поступового, демократичного напрямку, як орган Т-ва „Оборона України“ п. н. „Українська Громада“. Пізніш виходить під проводом д-р М. Мандрики орган соціалістично-революційного напрямку п. н. „Правда і Воля“, що з газетного типу переходить потім на журнал. У Дітройті виходить орган поступово-демократичний п. н. „Пора“, а потім „Нова Пора“ (пізніш „Нова Громадська Пора“ під проводом Н. Григорієва). Далі орган націоналістичної думки: „Новий Шлях“ (Саскатун, Канада), „Націоналіст“ (Нью Йорк) і його продовження „Україна“; так само „Україна“ в Буенос-Айресі, там же: „Наш Клич“, „Січовий Клич“ та інші. Органами, що відбивали думки і національно-політичне становище гетьманського руху були: „Наш Стяг“ (під проводом Ол. Шаповалі); „Січ“ (Шікаго), „Український Робітник“ (Торонто). В Бразилії при більшій участі А. Коршнівського виходить „Зоря“, поступово-демократичного напрямку, що пізніш перетворюється в журнал.

Врешті зазначимо й органи комуністично-совєтофільського напрямку, такі, як „Щоденні Українські Вісти“, „Українські Робітничі Вісти“ (Вінніпег); „Фармерське життя“ (Вінніпег).

Виходить також кілька газет церковно-релігійного характеру. Пізніше робляться спроби видавати журнали. Одним із перших треба згадати ілюстрований загальноосвітній місячник п. н. „Заморський Вістник“. Видає його з 1920 р. Робітнича Книгарська і Видавнича Спілка в Торонто за редакцією П. Крата. Не зважаючи на добре ведення, як освітнього органу, що приносив багату і різноманітну лектуру, зміг він протриматися лише рік і припинив своє існування через брак фондів.

Після того з'являється декілька журналчиків популярно-літературно-громадського характеру, як: „Воля України“, „Нова Україна“, „Рання Зоря“ в Нью Йорку. Всі вони мали короткий вік.

Більш поважного характеру набирає ілюстрований місячник, присвячений культурним і економічним справам українців в Едмонтоні (Канада) п. н. „Західні Вісти“, що 1928 р. виходять за редакцією Я. Крета. Тоді ж появляється журнал, присвячений для робітничої самоосвіти п. н. „Світло“ (1928-29; Нью Йорк). Там же (Нью Йорк) виходить „Вістник ОДВУ“, як центральний орган Організації Державного Визволення України, націоналістичного напрямку (1923-33 рр.). У Вінніпегу виходить комуністичний журнал „Робітниця“ та того ж напрямку журнал для молоді „Молодий Світ“.

В 1920-21 рр. в Нью Йорку виходить місячник для справ промислу, торгівлі і просвіти, що його видає Січовий Базар п. н. „Базар“ (1934). У Пітсбургу — „Жіночий Світ“ (1933-34), а у Саскатуні з 1918 р. орган Студенського Кружка при Інституті ім. П. Могили п. н. „Каменярі“. Органом української молоді був також місячник організації „Мазепинців“. Виходив він латинкою п. н. „Мазепинець“ в Шікаго (1931-32 р.).

З органів церковно-релігійного змісту були такі часописи, як: „Сіяч“ — Ураїнської Автокефальної Православної Церкви в ЗДА, що почав виходити в Шікаго з 1921 р., та „Віра та Знання“, часопис евангельського християнства (Торонто, 1923-24 рр.) Та найширше, здається розвинулися тут органи гумору і сатири. Крім „Молота“, що виходив у Нью Йорку в 1919-24 рр. треба згадати ще такі часописи, як двотижневик „Оса“ (Шікаго, 1918-21), „Батіг“ (Шікаго, 1921); „Перець“ (Нью Йорк, 1924), „Пугач“ (Нью Йорк, 1925), „Сміх і Правда“, що заступив „Молот“, та „Око“, що почав виходити у Нью Йорку 1939 р.

Преса бачванських українців.

Першим органом бачванських українців (Югославія) стає тижнева газета п. н. „Руски Новини“, що виходила в 1924-39 рр. місцевою говіркою в Руск. Керестурі-Дякові. Там же (Дяково-Пішковевци-Р. Керестур) виходила українською мовою двічі на тиждень газета п. н. „Рідне Слово“, що його видавав о. М. Фірак. Протри-малася до 1939 р.

В 1936-38 рр. в Р. Керестурі виходив місцевою говіркою журналчик п. н. „Думка“, а з 1939 р. літературною українською мовою, як націоналістичний орган під проводом М. Бучка (Раєво Село). Врешті Т-во „Просвіта“ у Загребі видавало загальноосвітній орган „Вістник“, що виходив в 1936-39 рр. відбиваним на цикльостилі.

Таборова Преса

По катастрофі 1919-20 рр. українське військо примушене було покинути рідні землі. Опинилося воно в таборах Чехії і Польщі. Відірване від світу, в тяжких умовах інтернованих, українське лицарство стало над прівою розпуки і зневір'я. Утриматися від цієї загрози, захиститися від страшного ворога-деморалізації, таке завдання стало перед українським козацтвом за дротами.

Здійснюючи його, розвиває енергію в напрямі організації культурного, духового життя в таборах. Одне з поважніших місць в цій організації займає таборова преса. Найперше з'являється вона в таборах Галицько-Української Армії в Німецькому Яблонному та Ліберці в Чехо-Словаччині. Були це такі органи, як: „Голос Табора“, що його в 1919-20 рр. видавав Просвітний Кружок, та гумористичний часопис п. н. „Камедула“ у Ліберці. Обидва видавалися відбиваними на гектографі. Там же з 1. 11. 1920 р. виходить „Український Скіталець“, а з 15. XII. 1922 р. „Український Стрілець“, як орган Пресової Кватири при Українській Бригаді в Німецькому Яблонному. Обидва розвинулися в нормальні журнали і були популярними серед стрілецтва.

Найактивнішими організаторами і співробітниками всіх цих органів були такі старшини Галицько-Української Армії, як Ст. Ріпецький, Я. Ярема та інші.

Подібні органи почали появлятися й у таких таборах в Польщі, як: Калішівський, Олександровський, Ланцутський, Вадовицький, як також у Ченстохові, Петрокові, Пікулічах тощо. Були вони переважно тижневого та двотижневого типу, а почасти місячники. За змістом і завданням були це часописи просвітньо-інформативного характеру, літературного, кооперативного, військово-технічного і врешті сатирично-гумористичного. Завдання таборової преси було зформульовано Видавничою Секцією в Каліші, що видавала часопис „За Дротом“.

„Хай же наш журнал, — писав цей часопис — віллє нову силу в душі тих, хто під впливом останніх тяжких подій і втоми може

був близький до зневіри“. Такий бадьорий голос чувся зі сторінок і інших часописів. Досить згадати хоч би і такий, як „Залізний Стрілець“, що його появилося у Каліші 27 чисел, як також сатирично-гумористичні: „Око“ (16 чисел з малюнками) та двоє чисел журналу „Сич“.

В Олександрівському таборі з'явилися низка часописів, що складалися з різних галузей життя та потреб табору.

За редакцією Липовецького вийшло шість чисел ілюстрованого часопису кооперації, культури та освіти п. н. „Зірница“. Тут же виходили „Нове Життя“, що з ч. 40 перейшло на друк, військово-культурний часопис: „Український Стрілець“, якого появилось двоє чисел. Врешті кілька сатирично-гумористичних: журнал карикатур „Характерник“ (6 чисел), одне число „Гримаси“ за редакцією Левицького та одне число „Комар“, що було конфісковане.

У Ланцуті — дев'ять чисел літературно-військового тижневика „Наша Зоря“. Тут же культурно-освітній відділ табору видавав журнал гумору та сатири п. н. „Будяк“, як орган партії Б.К.В. („Бий куди влучиш“).

У Вадовицькому таборі з'явилося чотири часописи, а саме: літературний журнал „Запорожець“ та „Запорозька Думка“, що виходила двічі на тиждень, і два гумористичні: „Аванс“, якого вийшло за редакцією Гавришка шість чисел, і „Жало“.

Так само у Ченстохові виходила „Військова Думка“ та інформаційний орган Війська Запорізького „Думка“ (10 чисел) і шість чисел сатирично-гумористичного журналу „Колючки“. У Петрокові — літературний часопис п. н. „Тернистий Шлях“ за редакцією Козловського. І врешті у Пікуличах гумористичний „Листок Об'яв“.

Окреме місце займає літературно-мистецький журнал „Веселка“, що виходив в 1922-23 рр. у Каліші і купчив навколо себе такі літературні сили, як Е. Маланюк, О. Карманюк, А. Коршнівський та інші.

„Зустрінути сліпуче завтра, — готовувався цей журнал і додавав, що „Веселка“ — це кінець вchorашньої бурі і хвилина спокою перед новим гураганом“.

„Словом, фарбою, лінією, жестом, звуками неймовірних — можутьніх маршів і гімнів — ви мусите зорганізувати, запалити народні маси, надхнути їх на останній нещадний бій“... кликала редакція до українських поетів, музик, речників культури і мистецтва.

Врешті кілька спеціальних органів, як „Вістник Спілки Лікарських помічників“ (Щипіорно), „Релігійно-Науковий Вістник“ та інші.

Майже всі таборові часописи публікувалися шапіографним чи гектографним способом. Пересічний тираж був в 40-50 примірників, і лише деякі, що досягали можливості друку, розходилися в більшій кількості, розкриваючи таборові дроти. З зовнішнього боку виглядали всі ці часописи дуже добре. Більшість з них писана на машинці і потім відбивана згаданим способом. Деякі писані від руки. Майже всі ілюстровані. Особливу увагу звертають мистецьким виконанням малюнків „Аванс“, „Окріп“, „Колючки“, „Запорожець“ тощо.

Карикатури влучні, зарисовані сміливими рисами, рухливі. Дотепи, переважно, витримані в пристойній мірі, влучні і веселі, подекудичується сакразм і терпку усмішку.

Зокрема добрі обкладинки і заставки, виконані від руки, або відбиті на шапіографі. Переглядаючи, пригадуються старі часи, коли якийсь книголюб просиджував довгі години, оздоблюючи візерунками, писану від руки книжку. Багато почуття вкладено в ці малюнки. Збуджують вони думку, викликають відповідні настрої.

Преса української еміграції та інші органи на чужині.

Одночасно з військово-таборовою пресою народжується на чужині преса української політичної еміграції. З бігом часу вона поширюється й об'єднується з іншими органами поза українськими землями. Має своїм завданням ця преса організацію національно-політичної думки, задоволення культурних і наукових інтересів та інформування чужини.

Вже в 1919-20 рр. виходить в Берліні газета „Український Прапор“, що його видає уряд преси і пропаганди Західно-Української Народної Республіки. Протрималася, як орган галицько-українських змагань, до 1931 р. Тут же за редакцією З. Кузелі виходить тижневик „Нове Слово“, а в 1921-22 рр. „Українське Слово“, спочатку двічі на тиждень, а потім (1922), як щоденна газета за редакцією Д. Дорошенка та З. Кузелі, заступаючи думки гетьманського руху. У Відні починають виходити такі органи, як „Боротьба“ (1920), тижневик, що заступає інтереси робочого люду, та „Нова Доба“, що виходила під проводом В. Винниченка та інших. Року 1919 у Відні починає виходити під проводом В. Піснячевського тижнекий журнал п. н. „Воля“, потім „Воля України“. Під вмілим проводом стала „Воля“ широкое інформативним часописом. Чимало місця було відведено на його сторінках також публіцистиці, де визначалося гостре перо самого В. Піснячевського. В цих же роках (1920-22)

Закорд. Делег. Україн. Партиї Соц.-Рев. (УПСР) приступає у Відні до видання під проводом М. Грушевського свого органу п. н. „Борітесь — Поборете“. Виходив він при найближчій участі М. Шрага, М. Шаповала, М. Чечеля та інших.

Появилось десять чисел, з яких шоста книжка повністю присвячена проєкту програми УПСР. З 1922 р. виходить у Празі центральний орган Україн. Соц.-Дем. п. н. „Соціалістична Думка“, як продовження „Вільної України“, яка у січні 1921 р. почала була виходити у Львові.

У Варшаві з 1921 р. виходить щоденна газета під проводом Ол. Саликовського п. н. „Українська Трибуна“. Був це добре поінформований орган, що під вправною редакторською рукою приносив також праці й статті на теми політичні, економічні, історичні, літературні тощо. Найближчими співробітниками були: А. Ніковський, О. Лотоцький, В. Садовський, К. Мацієвич, Дм. Геродот та інші, що відбивали думки і політичне наставлення соц.-федерал. (рад.-дем. партії).

Ідеологічним органом гетьманців став журнал „Хліборобська Україна“, що в 1920-25 рр. виходила збірниками під проводом В. Липинського.

В перших роках еміграції народжуються також органи літератури, мистецтва, національно-культурного життя, як також присвячені справам військовим, історії визвольних змагань тощо. Року 1920 у Відні за редакцією О. Олеся починає виходити журнал п. н. „На переломі“. Ставив він завданням „стати осередком чистого духовного життя за кордоном... стати висловом національного сумління...“

До здійснення того стали такі літературні, наукові і публіцистичні сили, як М. Грушевський, С. Черкасенко, О. Колесса, Б. Лепкий, С. Шелухин та інші.

Другим суспільно-літературним і науковим органом стала „Нова Україна“, що 1922 р. почала виходити з ініціативи Українського Громадського Комітету в Празі, як двотижневик громадсько-культурного та економічного життя, при найближчій участі М. Шаповала, Н. Григорієва, Н. Багацького та Б. Мартоса. З січня 1923 р. перетворилася вона у товстий журнал-місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя і так виходила до 1928 р. Спочатку за редакцією М. Шаповала і В. Винниченка та секретаря редакції П. Богацького, а пізніше за редакцією Н. Григорієва, М. Галана, С. Довгаля, Б. Залєвського. Згуртувала вона найширші

літературні, наукові і публіцистичні сили. Дала твори старших і молодих авторів з еміграції. Пролунав тут голос українських письменників з-поза „залізної завіси“ (В. Підмогильний та інші), з якими журнал нав'язав зв'язки. Під доброю вправною редакторською рукою розвинувся він в орган, що здобув признання й інтерес в широких колах українського суспільства, як на чужині, так і на українських землях, разом з глибоким подратованням ворожих кіл „по тому боці“.

Зі спеціальних органів у першу чергу треба згадати воєнно-літературний журнал п. н. „Табор“. Почав він виходити 1923 р. у Каліші розміром в 4-6 вркушів друку при найближчій участі ген. В. Куща та полк. М. Садовського і співпраці генер. С. Дельвіга, Колосовського, В. Сальського, П. Шрамченка, Т. Олесіюка та інших.

Спочатку видавці мали на думці присвятити цей орган виключно розробці воєнного знання, але вже з третім числом дали місце і „літературі“, а саме — ідеологічним, політичним та полемічним статтям, витриманим у дусі концепції, що її заступав і на яку поклав печать своєї особистості С. Петлюра.

Не меншого значення і популярності здобув другий поважний орган, присвячений історії визвольних змагань п. н. „За Державність“. Зібрав він на своїх сторінках чимало цінного матеріалу та дав не менш цінних праць до історії боротьби українського народу за державність. Виходив цей орган товстими збірниками і протримався до другої світової війни.

Врешті популярний громадсько-політичний та інформативний тижневий журнал, що його основником був С. Петлюра, п. н. „Тризуб“. Засновано його 1925 р. в Парижі. Виходив без перерви до 1939 р. як речник і захисник ідей, покладених в основу української держави в формі Української Народної Республіки (УНР).

Із спеціальних органів цього часу треба згадати ще такі, як „Книга“, бібліографічний журнал, якого з'явилось одне число у Відні 1921 р. під проводом проф. Дм. Антоновича; „Український Медичний Вісник“, що почав виходити у Празі 1923 р. і протримався до 1925 р.; „Український Студент“ (Прага, 1920-24) тощо.

Починаючи з 1923 до 1939 рр. преса української еміграції широко розгортається, охоплює різні галузі національно-суспільного життя і вимагає для себе спеціальної сторінки огляду. Зокрема в цей час виходить у різних місцях Європи довга низка „Вістей“ та бюллетенів поодиноких організацій, серед яких чимало присвячених інформації чужинців.

З інформаційних органів цього часу в першу чергу треба згадати „Українську Кореспонденцію“ скорочено: „Українкор“, що виходила в чеській Празі під час пацифікаційних подій на західноукраїнських землях. Почала виходити з ініціативи членів працької групи Української Партиї Соц.-Револ., за проводом і редакцією д-р Я. Зозулі та інж. Гр. Денисенка. Виходила в двох виданнях: українському й чеському 1930-31 рр. Здобула популярність, зокрема чеське видання стало популярним інформаційним джерелом для органів чеської преси.

Подібним же інформаційним бюллетенем пізніше став у Празі „Український Пржеглед“ в чеській мові, що виходив так само з ініціативи і старанням працької групи УПСР.

Врешті широку популярність здобув „Український Тиждень“, що довший час виходив у Празі за веденням П. Зленка.

З суспільно-політичних органів цього часу треба відзначити в першу чергу такі, як „Вісник УПСР“, а потім „Трудова Україна“, основником якої був М. Шаповал, а по його смерті (1932) виходила за редакцією Н. Григорієва та П. Богацького, як орган Центр. Коміт. УПСР; „Розбудова Нації“, як ідеологічний орган націоналістичної течії в українському суспільстві, що виходила місячними випусками в Празі.

З інших такі, як: „Наша Спілка“, орган Української Селянської Спілки (Прага), „Шлях Незалежності“ (Варшава), „22 січня“ (Париж); „Незалежність“, „Український Революціонер“ та „Сурма“, призначені для українських земель; „За Конгрес“ (Прага), „Інвестігейтор“ (Лондон) та інші; орган літературно-мистецького характеру: „Літопис політики, письменства і мистецтва“ (Берлін); Студентські: „Студенський Вісник“, „Життя“, „Спудей“ (Прага), „Наша Громада“ (Подебради); „Чорноморя“ (Данциг) та інші; бібліографічні: „Книголюб“ (Прага); військові: „Військова Справа“, „Вояк“, „Запорожець“ (Париж) та інші; господарські: „Господарський Бюлєтень“ (Париж), „Торговельно-Промисловий Вісник“ (Варшава), „Село“ Подебради; спеціальні: „Український Філятеліст“ (Віденсь), та інші, серед яких преса кубанської української еміграції, як: „Про Кубань“, „Кубанські Думки“, „Кубанський Край“, „Наш Край“, „Хвилі Кубані“, „Чорноморець“ (Прага).

У 1930-х роках у Варшаві почали виходити три часописи, що зайняли в українській журналістиці окреме поважне місце.

Першим з них був квартальник, а потім двомісячник п. н. „Ми“. Виходив в 1933-39 рр. при найближчій участі М. Куницького,

А. Крижановського та І. Дубицького та при співпраці Б. Ольхівського, Гл. Лазаревського, Н. Левицької-Холодної та інших. Виконав він своє завдання, як літературно-мистецький орган чи то своїм змістом, чи то формою видання. З січня 1935 р. почав виходити науково-літературний місячник п. н. „Наша Культура“ та місячник для студій української мови п. н. „Рідна Мова“, обидва старанням і під безпосереднім проводом проф. І. Огієнка.

Поставивши своєю метою: „всебічне і глибоке наукове висвітлення нашої духової й матеріяльної культури“, „Наша Культура“ оповістила свою програму, що охоплювала праці з історії, літератури, мистецтва, філософії, мовознавства, етнографії, права, археології, педагогіки і т. інше. Впродовж трьох років під вмілим проводом видавця і редактора, журнал об'єднав широке коло наукових працівників, що в 32 томах дали понад 200 наукових праць з різних галузів. Проте і цей поважний і незалежний орган не уникнув бича української преси. У грудневій книжці 1937 р. редакція примушена була повідомити читачів про тимчасове припинення видання, поки передплатники не виконають свого елементарного обов'язку — поки не заплатять своїх боргів. Робимо це, як демонстраційний протест — писала редакція — проти тих неплатників, що стали буденним явищем у нашему громадянстві“.

Тут же попередження, що „неплатство ї післяплатство вб'є „Рідну Мову“, і зрештою сподівання, що перерва в праці — тільки тимчасова примусова перерва, яка покінчиться в найкоротшому часі. Але це — додає редакція — залежить від... неплатників і післяплатників.

Сподівання не здійснилися. Тимчасова перерва „Нашої Культури“ перетворилася в остаточне припинення і журналу вже не пощастило відновитися.

Натомість „Рідна Мова“ проіснувала без перерви до 1939 р., несучи до широких кіл українського народу глибоку любов, пошану і знання своєї мови.

*Загальний стан української преси поза СССР
напередодні другої світової війни.*

За приблизним підрахунком українська преса поза СССР на 1936 р. нараховувала 202 різних органів (без „Записок“ та „Наукових Збірників“) і 3 одноднівки.

За країнами і за типом видання поділяється вона так:

Країна	органів (назв)	газет	журналів	булєтенів
Галичина-Волинь	97	25	72	—
Буковина	5	3	2	—
Карпатська Україна	19	8	9	2
Югославія	3	2	—	1
Польща	9	—	8	1
Чехо-Словаччина	16	3	7	6
Франція	4	1	2	1
Англія	2	—	—	2
Німеччина-Австрія	5	—	4	1
За Океаном	40	29	11	—
Манджурія	2	1	1	—
Разом:	202	72	116	14

За змістом:

Органів:

1. Суспільно-політичних 87
2. Літературно-наукових, мистецьких ... 27
3. Часописів молоді і дитячих 19
4. Професійно-фахових 24
5. Церковно-релігійних 9
6. Жіноцтва 6
7. Спортивних 5
8. Гумористично-сатиричних 2
9. Загальноінформаційних 23

За періодичністю:

1. Щоденні газети 7
2. Тричі на тиждень 3
3. Двічі на тиждень 1
4. Тижневики 38

5. Декадники	1
6. Двотижневики	32
7. Місячники	88
8. Двомісячники	1
9. Квартальніки	10
10. Нерегулярних і без означення	21

В чужих мовах з цієї кількості виходило:

1. Журналів	4 (в англійській — 3, в польській — 1)
2. Газет і бюллетенів	4 (в мовах: англій- ській, німецькій, французькій, чесь- кій).

Всі органи в своїй переважній кількості, не зважаючи на поділ за політичними течіями, стояли на грунті українських національно-візвольних змагань і української державності. Були вони речниками непохитної волі українського народу, висловленої Т- Шевченком:

„У своїй Хаті — своя правда, і сила, і воля!“

Жовтень 1946 р.

Арк. Животко

К. Костів

Х. ЕМІГРАЦІЯ, ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА Й РОКИ ПІСЛЯ НЕЇ

Еміграція до 1914 року

У глибоку давнину наші предки дуже рідко залишали свій рідний край. Вони так зжилися з своєю землею, що тільки якісь надзвичайні причини могли спонукати їх покидати свою батьківщину. Щойно 1240 р. татарська навала примусила наш нарід масово залишати південноцентральну Україну, переселитися на північноахідні землі й шукати захиту на території тодішньої Московщини, Білорусії й Литви, перенісши туди культурні здобутки Києва та інших відомих тоді міст.

З явищем еміграції тісно пов'язана українська колонізація Слобожанщини в XVII сторіччі. Але близче до наших часів відбулася т. зв. Мазепинська Еміграція після поразки шведського короля Карла XII й гетьмана Івана Мазепи під Полтавою 1709 р. Ми завдячуємо Мазепинській Еміграції виїзд українців до Туреччини, Польщі та Швеції, появу Бендерської Конституції 1710 р., похід гетьмана Пилипа Орлика на Правобережжя 1711 р. й ряд інших політично-дипломатичних акцій на міжнародній арені, що тривали до 1750-их років.

Чергову хвилю української політичної еміграції викликала руйна Запорозької Січі царицею Катериною II 1775 р. Тоді частина козаків, маючи на увазі тиранію лукавої цариці, перейшла на турецьку територію в Добруджу, де в гирлі Дунаю зорганізували Задунайську Січ, що проіснувала 53 роки. Хоч, правда, 1785 р. майже 8 000 задунайських запорожців переселилися до Банату, Мадярщина, що тоді був під зверхністю Австрії, прийняли австрійське громадянство й заснували там Банатську Січ.

Наступна еміграція 1870-их років охопила вже ширші верстви українського населення. Її спричинили нестерпні суспільно-економічні й національно-політичні умови, коли то окупанти перемінили Україну в свою колонію й застосували до її населення жорстоку

6

політику безпощадної експлуатації, асиміляції й безпросвітності, мовляв: „Не вчи вола писати, бо не буде кому на хліб робити“ (не буде кому орати). Заборона української мови потаємним циркуляром російського міністра внутрішніх справ П. Валуєва 1863 р., що була скріплена Емським указом російського царя Олександра II 1976 року та змодифікованим законом австрійського цісаря Франца Йосифа про заведення в Галичині польської урядової мови 1867 року, — це тільки два з багатьох факторів, які показують ставлення окупантів до українського автохтонного населення. Про нечуванутиранію та злигодні селян і робітників у тому часі знаходимо відгомін у творах І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, І. Франка, Б. Лепкого, О. Кобилянської та інших. Поважне число українців вбачали єдиний вихід із такого положення у виїзді в світ-заочі. Таким чином у 1870-рих роках започаткувалася хвиля західноєвропейської й заокеанської еміграції. Інакше кажучи, несправедливість, тиранія й зухвалість окупантів зумовила українську політичну й заробітчанську (постійну й сезонову, в певній порі року) еміграцію до різних країн світу.

Так наприклад, у Женеві постав гурток політичної еміграції, що почав видавати збірник інформативних, публіцистичних і програмових матеріалів п. н. „Громада“ (1878-1882) за редакцією М. Драгоманова при співпраці М. Павлика й С. Подолинського. В цьому часі постали українські осередки у Львові, Відні та інших містах Європи.

Крім цього, 1877 р. ринула велика хвиля української заробітчанської еміграції з Австро-Угорщини до З'єднаних Держав Америки. Цьому сприяло нове австрійське законодавство, а з другого боку, аграрне перенаселення Наддністрянщини й високі податки. Отже, люди з Закарпаття, що було тоді під Мадярчиною, а далі з Галичини, головно лемки, та з Буковини виїжджали за океан на заробітки в копальнях, в промисловості й на будові.

Отець Агапій Гончаренко (1832-1916) приїхав до Нью Йорку вже в 1865 році. У 1868 р. він почав видавати англійською мовою часопис „Аляска Геральд“, щоб таким чином звернути увагу американців на російський імперялізм, його жертви й національні проблеми в російській тюрмі народів. Сам він походив із козацького роду, проте він, як і інші піонери того часу, не мав ще ясного погляду на державне відродження України.

Майже 20 років українські емігранти на вільній землі Вашингтона, в Канаді й у Південній Америці були без свого проводу, цебто

були залишенні самі на себе. Перші емігранти здебільшого не знали ані своєї прадивої назви, ані свого роду, ані свого національно-державного ідеалу. Англосаксонці часто вважали їх за австрійців, поляків і росіян. Несвідомий елемент із Карпатських гір, Лемківщини й Буковини, як також з інших частин України, часто попадав у тенета чужої пропаганди, не знаючи, що тодішні різні релігійні й культурні „опікуни та філантропи“ на ділі були потаємними агентами наших окупантів, які й досі намагаються сіяти в українській діаспорі розбрат і ворожнечу, щоб таким чином позбавити українців єдності в боротьбі за національне визволення, власну самостійну державу та свободний розвиток у ній.

За таких невідрядних піонерських обставин українська преса, як мовчазна ідейна зброя недержавного народу, що сягала ген далеко у віддалені закутини поселенчого розпорощення, — взяла на себе ролю вчителя, виховника, порадника, інформатора, організатора, формувача, опікуна-консерватора, вартівника й захисника української душі. Українське друковане слово почало закликати читацьку аудиторію до самоорганізації й самодопомоги; українська преса почала плекати між емігрантами ідеї всенациональної єдності народу, як передумову національного визволення й самостійної держави: закликала їх дбати про всенациональне культурне добро, будувати церкви, школи, народні доми, організувати уbezпечені союзи, кредитівки, науково-освітні установи тощо — як про свій найдорожчий скарб. Преса стала в українській діаспорі засобом переворення етносу в свідому націю, мобілізуючи його в економічно-державне будівництво; вона стала мовчазною друкованою зброєю в боротьбі за ідеали народу, за правду та справедливість у боротьбі за демократичний принцип волі народам і волі людині; вона стала на варті для охорони рідного острова на широкому та глибокому чужому морі, для охорони української діаспори від винародовлення, дискримінації й експлуатації. Українське друковане слово об'єднувало наших людей, будучи найсильнішою ланкою пов'язання, задовольняло інформативно-пізнавальні запити часу й найновіших досягнень науки, формувало в народі здоровий світогляд та потребу спільноти думки й солідарного чину. Коротко, на сторінках емігрантської преси свободно висвітлювалися найсуттєвіші питання українського народу та його Богом призначеної місії в цьому світі.

Українську пресу на вільній землі Вашингтона започаткувало духовенство з Галичини, а саме: О. Іван Волянський (1857-1926), перший український душпастир у ЗДА, заснував у 1887 р. тижневик

„Америка“; о. Григорій Грушка (1860-1913), основоположник „Свободи“, перший її редактор, один із організаторів Українського Народного Союзу; і о. Іван Ардан (1871-1940), перший голова Українського Робітничого Союзу, редактор „Народної Волі“ (1920-1922), радник місій УНР і ЗУНР у Вашингтоні.

Пишучи про роль української преси в діяспорі, о. Волянський так висловився про тижневик „Америка“: „Це рятувальний пояс, кинений на глибоку воду чужого моря“. Ця, власне, вищезгадана трійка розбудила духа самоорганізації самодопомоги в українській діяспорі й допомогла нашим поселенцям створити „українські острови“ серед чужої більшості: церкви, кооперативи, уbezпечевні, допомогові, освітньо-культурні та громадські організації й установи.

Поминаючи дрібні заокеанські пресові органи, ми тепер розглянемо кілька поважніших із них.

„Америка“ перший періодичний часопис у ЗДА, заснований о. Іваном Волянським, появився 15-серпня 1886 р. в Шенадо, Пенсильянія, за редакцією Володимира Сіменовича, учня Івана Франка. „Америка“ розбудила початок українського організованого життя на вільній землі Вашингтона й перестала виходити в половині 1890 року.

„Америка“. Крім цього, з 29-го серпня 1912 р. почав виходити під цією самою назвою „Америка“ щоденник, офіційний орган Союзу Українців Католиків „Провидіння“, що був заснований 6-го серпня 1912 р. в Нью Йорку. Ідеологію „Америки“ подає її мотто на титульній сторінці: „За віру, за волю, за Русь-Україну“. „Америка“ сильно впливала на розбудову церковного, економічного й політичного життя в ЗДА та взагалі за межами України. Спочатку це був тижневик, під час Першої Світової Війни — щоденник, опісля появлялася тричі на тиждень, а з 1950 р. знову щоденник. В перші роки „Америка“ виходила в Нью Бритен, Конн. У 1914 р. її осідком стала Філадельфія, де вона друкується досі у власній друкарні. Наклад 4 450 примірників. Редактори: О. Роман Залітач, Мирон Залітач, Антін Цурковський, Осип Назарук, Володимир Лотоцький, Богдан Катамай, Льонгин Цегельський, Григор Лужницький, Євген Заблікевич, Мстислав Дольницький, Лев Шанковський, Данило Чайковський, Зенон Матла, Ігнат Білинський.

„Свобода“, один із перших українських передових пресових органів у вільному світі. Спочатку це був двотижневик, з 1894 р. —

тижневик, з 1915 появлявся тричі на тиждень, а з 1921 р. й досі — це щоденник. Отець Г. Грушка був основоположником „Свободи“, її першим видавцем і радактором. Перше число „Свободи“ появилось 11 вересня 1893 р. в Джерзі Сіті, Н. Дж. Перша конвенція УНС 1984 р. визнала „Свободу“ за свій офіційний пресовий орган, хоч власником її і далі був о. Грушка, а опісля і інші фізичні та правні особи. Щойно в липні 1908 р. УНС відкупив друкарню й видавництво „Свободи“ за 16 855 доларів. УНС був заснований 22 лютого 1894 р. і до 1914 р. він називався „Руський Український Союз“. „Свобода“ від самого початку свого існування закликала читацьку авдиторію шукати правди, стояла на національних позиціях, поширювала національну свідомість, вона перша безстрашно підняла стяг суверенної України. Це взагалі єдиний український незалежний щоденник у світі. Наклад 20 000 примірників. Редактори: о. Г. Грушка, о. Н. Дмитрів, о. І. Констанкевич, о. С. Макар, о. І. Ардан, А. Цукровський, О. Стеткевич, В. Б. Лотоцький, О. Рев'юк, Л. Мишуга, А. Драган, В. Тершаковець, З. Снилик.

Для тих молодих членів УНС, які не знали зовсім української мови, або добре не розуміли її, почав виходити з 6-го жовтня 1933 р. англомовний „Український Тижневик“ спочатку, як додаток до „Свободи“. Наклад 20 000 примірників Редактори: С. Шумейко, В. Душник, З. Снилик і Рома Сохан. Від травня 1980 р. за редакції Роми Сохан англомовний „Український Тижневик“ виходить як окремий орган, цебто не як додаток до „Свободи“.

У видавництві „Свобода“ виходив журнал для дітей „Цвітка“, з 1954 р. й досі — „Веселка“, а при самій „Свободі“ появлялися неперіодично додатки виховних, освітньо-культурних і громадських установ.

„Народна Воля“, орган Украйнського Робітничого Союзу, назву змінено 1972 р. на Український Братський Союз, убезпеченева організація. Перше число „Народної Волі“ вийшло з датою 15-го червня 1911 р. в Оліфанті, Па., недалеко Скрентону. На її першій титульній сторінці вміщено американський прапор, а зліва мотто: „За соборність, самостійність та демократію України“. „Народна Воля“ друкується сьогодні в Скрентоні накладом 6 500 примірників. Редакцію й адміністрацію „НВ“ перенесено з Оліфанту до Скрентону 1-го червня 1913 р. Редактори: Є. Гвоздик, о. І. Ардан, О. Косовий, М. Стечишин, Д. Бориско, М. Репен, Я. Чиж, М. Цеглинський, Д. Корбутяк, о. І. Гундяк, М. Стахів, В. Модрич-Верган, І. Смолій, Р. Ричок.

„Народне Слово“, „Українське Народне Слово“, спочатку це був місячник, від шостого числа „Народне Слово“ стало тижневиком, останніми часами виходить як двотижневик, пресовий орган уbezпеченевого союзу „Народна Поміч“, яка була заснована в липні 1913 р. в містечку Мікізраксі поблизу Пітсбургу, Пенсильвія; у липні 1921 р. осідком Народної Помочі став Пітсбург, а з 1983 р. — Шикаго; з 1926 р. „Народну Поміч“ перейменовано на „Українську Народну Поміч“. Перше число „Народного Слова“ появилося 15-го березня 1914 р., з 1959 р. змінено його назву на „Українське Народне Слово“; до 1959 р. це був суспільно-політичний пресовий орган, що об'єднував головно православних українців. Опісля „УНС“ почало тісно співпрацювати з організаціями Українського Визвольного Фронту, відстоюючи позиції Закордонних Частин ОУН. Наклад 4 300 примірників. Редактори: Г. Кисіль (основоположник), Й. Косовий, М. Репен, М. Хандога, В. Кедровський, Р. Криштальський, М. Сидор-Чарторийський, І. Вовчук, В. Мазур, Д. Бучинський, П. Кізко, М. Аркас, Л. Полтава, П. Маренець, Дарія Мазур (англійську частину).

Українські пресові органи появилися в Канаді майже на 20 років пізніше, ніж у ЗДА. Поминаючи індивідуальні поселення в Канаді вже в першій половині XIX сторіччя (1810, 1817 Андрій Янковський із Тернополя, 1818, 1974 приїзд меннонітів, а з ними були українці), цебто перед 1891 роком, як офіційною датою початку української еміграції до Канади з приїздом до Манітоби Івана Пилипова (1859-1936) й Василя Єлиняка (1859-1956) з Галичини, які опісля переїхали до Альберти, — ширша українська еміграція до Канади датується 1896 роком завдяки д-рові Осипові Олеськову та його друкованій праці „О еміграції“ (Львів, 1895), що мала вирішальний вплив на спрямовання українського еміграційного руху до Канади. Перший етап цієї еміграції, головно хліборобів, ремісників і робітників із Галичини, Буковини й частинно з Закарпаття й Волині до канадських степових провінцій: Манітоби, Саскачевану й Альберти припадає на 1896-1914 роки й свою кількістю досяг 21 600 осіб. Таким чином, колискою українського поселення в Канаді стала Манітоба, а столицею української Канади — Вінніпег.

Розпорощеним поселенцям по Канаді українські пресові органи стали багатогранним джерелом інформації, пляцдармом ширення правди й трибуною патріотизму й національної єдності. Піонерами української преси в Канаді була інтелігенція з Галичини, головно з середньою освітою, а саме: Іван Негрич, Кирило Геник та Іван

Бодруг, яких у Канаді називали „березівською трійкою“, бо походили з повітового міста Березова Низького Бескиду, а далі Ярослав В. Арсенич, Зигмунт Бачинський, Іван Корчинський, Тома Томашівський, Теодор Стефаник, А. Березовський та низка інших.

Говорячи про поважніші пionerські пресові органи в Канаді, передусім треба згадати про „*Канадійського Фармера*“. Почав виходити 12-го листопада 1903 р. у Вінніпегу, як один із перших тижневиків українською мовою, за фінансовою допомогою Ліберальної Партії Канади, з ініціативи І. Негрича, К. Геника й Т. Томашівського під назвою видавництва „Північно-Західня Видавнича Спілка“. „КФ“ кілька разів міняв своїх видавців чи власників. У 1914 р. він став власністю баптистського чеха Франка Доячека, у січні 1929 р. видавцем стала Народна Преса під керівництвом Григорія Курдидика. У січні 1921 р. Ф. Доячек знову відкупив „КФ“. Ф. Доячек помер 1951 р. й „*Канадійський Фармер*“ перейшов на його сина Чарлса Е. Доячека. Часопис був призначений для фармерів, ніс ім національну свідомість і був джерелом інформації про події в Канаді, Україні та світі; здобув широку популярність. Перестав виходити 1981 р., цебто останнє число „КФ“ з'явилось з датою 9-го листопада 1981 р. Редактори: Іван Негрич, Осип Мегас, Зигмунт Бачинський, Аполінарій Новак, Онуфрій Гикавий, Гнат Пляцко, Юліян Ситник, о. Василь Кудрик, В. Біберович, Т. Дацьків, Кость Андрусишин, Михайло Гикавий, Петро Пігічин, М. Шкаврітко, Іван Овечко, Б. Мартинович, Ю. Мулик-Луцик. „*Канадійський Фармер*“ проіснував 78 років (1903-1981) і його редакція ввесь час була в українських руках.

„*Слово*“, тижневик, з'явився 1904 р. у Вінніпегу за редакцією Йосипа Косового, за фінансовою допомогою Консервативної Партії Канади. „*Слово*“ перестало виходити 1905 р.

„*Ранок*“, „*Канадійський Ранок*“, „*Євангельський Ранок*“. Перше число „*Ранку*“ з'явилось 15-го квітня 1905 р. у Вінніпегу, як орган пресвітерського руху в Канаді. З бігом часу „Р“ міняв свою назву, видавців, періодичність і об'єм. 1920 р. „*Ранок*“ злучився з „*Канадійцем*“, пресовим органом Методистської Церкви Канади, і відтоді почав називатися „*Канадійським Ранком*“, а наприкінці 1960 р. редактор В. Боровський знову змінив його назву на „*Євангельський Ранок*“. Його видавцями були Пресова Спілка Незалежної Греко-Православної Церкви Канади, яку очолював Іван Бодруг, Злучена Церква Канади й останньо Українське Євангельське Об'єднання в Північній Америці. Появлявся як місячник, квартальник тощо. Ре-

дактори: Іван Бодруг, ⁶ Володимир Пендиковський, Ілля Глова, Зигмунт Бачинський, Максим П. Березинський, Іван Р. Ковалевич, Лука Стандрет, Володимир Боровський, Василь Кустодович.

„Український Голос“, перше число з'явилося в березні 1910 р., виходить щотижня у Вінніпегу, як освітньо-економічний часопис. У 1927 р. „УГ“ став офіційним пресовим органом Союзу Українців Самостійників, стоять на позиціях самостійності України й підтримує український православний рух. Редактори: о. Василь Кудрик, Мирослав Стечишин, І. Сирник, Ю. Мулик-Луцик, М. Гикавий.

„Канадійський Русин“, „Канадійський Українець“, тижневик, редактований у католицькому й народницькому дусі. Перше число з'явилося 27-го травня 1911 р. у Вінніпегу, як пресовий орган католицького видавництва „Канадійський Русин“. У 1912 р. „КР“ став пресовим органом Греко-Католицької Церкви. У 1918 р., після проголошення української самостійної держави, „КР“ змінив свою назву на „Канадійський Українець“. „Канадійський Українець“ перестав виходити в 1931 р. році. Редактори: М. Сироїдів, О. Сушко, І. Петрусевич, о. М. Залітач, Р. Крамар, І. Рудачек, В. Біберович, о. П. Олексів, А. Загарійчук, В. Босий, Д. Будка, Т. Ю. Марцінів.

„Західні Вісті“, „Українські Вісті“, український католицький тижневик, пресовий орган Української Католицької Церкви. Почав виходити 1928 р. в Едмонтоні. У кінці грудня 1931 р. „Західні Вісті“ перейменовано на „Українські Вісті“. Редактори: В. Кисілевський, І. Ісаїв, В. Дикий, І. Німчук, о. П. Качур, о. М. Сопуляк, М. Хом’як.

„Новий Шлях“, пресовий орган Українського Національного Об’єднання в Канаді, націоналістичного напрямку, заснований Михайлом Погорецьким. Перше число „НШ“, як тижневик, з'явилося 30-го жовтня 1930 р. в Едмонтоні, з 8-го червня 1933 р. „НШ“ почав виходити в Саскатуні, з черги видавництво „НШ“ в листопаді 1941 р. перенесено до Вінніпегу та врешті в 1977 р. осідком „НШ“ стало Торонто. Перше число „Нового Шляху“ на сході Канади з'явилося з датою 23-го квітня 1977 р. У видавництві „Нового Шляху“ виходять журнали: „Жіночий Світ“, „Смолоскипи“, і „Голос Молоді“. „Голос Молоді“ почав з'являтися з осені 1943 р., як додаткова сторінка „НШ“, а з листопаду 1947 р., як окремий місячний журнал з англомовною й українською секціями. „Голос Молоді“ перестав виходити 1954 р. Редактори „Нового Шляху“: Михайло Погорецький, Володимир Мартинець, Антін Добрянський, Онуфрій Івах, Дмитро Кислиця, Степан Росоха, Роман Маланчук,

Павло Маценко, Анатоль Курдикдик, Василь Софронів-Левицький, Ярослав Гайвас, Орест Зибачинський, Володимир Скорупський, Василь Яремій, Василь Верига, Юрій Карманін.

„Гомін України“, громадсько-політичний тижневик, пресовий орган Ліги Визволення України; Видає Видавнича Спілка „,Гомін України“, почав своє існування в грудні 1948 р. в Торонті з ініціативи Святослава Фроляка, Романа Малащука, Івана Бойка та інших. Хоч перші числа „Гомону України“ були скромні форматом і об’ємом, друковані вісімкою, — проте невдовзі видавництво та власна друкарня зуміли подолати технічні труднощі й тижневик „Гомін України“ своїм естетично-імпозантним оформленням, журналістичною майстерністю та глибоким змістом став передовим пресовим органом української діаспори в Канаді. Редакція зосередила навколо мовчазного друкованого слова поважний колектив робітників пера й таким чином „ГУ“ став джерельною водою інформації на запити нашої динамічної доби й найновіших досягнень науки; став найсильнішою ланкою, що об’єднує українських поселенців у спільнім ділі самодопомоги, самоорганізації й самозахисту; став ідеологічною зброєю в боротьбі за національне визволення, за самостійну державу, за демократичний принцип: волю народам, волю людині. Популярність „ГУ“ зростає з кожним днем. Редактори: Михайло Сосновський, Роман Рахманний, Василь Солонинка, Олександер Матла, Богдан Стебельський (редактор літератури й мистецтва), Анатоль Бедрій, Андрій Бандера (редактор англомовної частини) Ірина Мицак, Станіслав Колесар, Олена Глібович, Софія Сосняк (мовний редактор). Крім постійних редакторів, треба тут згадати співредакторів окремих додатків „Гомону України“: Спорт — Левко Гусин, „Господарські Вісти“ — Олександер Матла, „Трибуна Сумівця“ — Микола Фіголь і Ірина Мицак, з „Життя ЛВУ“ — Володимир Макар, Василь Дідюк і Микола Бартків, „Сторінка ОЖ ЛВУ“ — Мірія Солонинка і Марія Колодій, „Вояцька Ватра“ — Володимир Макар.

Еміграція після Першої Світової Війни

Перша Світова Війна викликала чергову фазу української еміграції. На Рідних Землях українська преса зазнала жорстоких утиліків, переслідувань і гніту: її видання конфіскувалися, друкарні замикали, а редакторів і працівників пера часто ув'язнювали. Безцензурно й безстрашно українська преса могла існувати, нормально

діяти та свободно розвиватися тільки поза межами України. Воєнні лихоліття й катастрофи Першої Світової Війни, що впали на всі частини нашої батьківщини, викликали масову еміграцію українців, які зосередилися більшими колоніями в західноєвропейських країнах і на американському суходолі.

Уже після Берестейського Миру 9-го лютого 1919 р. поважне число українських воєннополонених, інтернованих і виселених біженців із прифронтових полос залишилося в Німеччині, Австрії й Чехо-Словаччині, щоб перебувати на чужині й жити на свободі з чесної праці... Відтак після переходу Збруча армією УНР 21-го листопада 1920 р. почалася т. зв. празька еміграція, яка була активна там з 1920 до 1944 рр. натурально з перебоями. Прага й Подєбради стали найдинамічнішими центрами українського культурного й політичного життя між двома світовими війнами. Політичні діячі: уенрівці, націоналісти, гетьманці й соціялісти в Чехії утримували між собою тісний контакт і спільно виступали в боротьбі проти тоталітарних режимів і в обороні постулатів національного визволення й державної самостійності України. У Чехо-Словаччині розквітла українська високошкільна освіта й звідти полялися потоки українського друкованого слова по всій українській діаспорі, як також звідти вийшли кадри української високошкільної інтелігенції.

Український Вільний Університет постав 17-го січня 1921 р. у Відні, перенесений до Праги в жовтні 1921 р. з двома факультетами: філософічним і правничим (тепер факультет права й суспільно-економічних наук). УВУ почав продовжувати свою діяльність у Мюнхені в 1946-1947 рр. У 1947-48 академічному році було 493 іматрикульованих студентів із 80 викладачами. У 1956 р. припинено автоторне начання, у 1965 р. частково знову відновлено автоторне навчання. За ректорства В. Янєва УВУ придбав власний будинок (1974) і баварський парламент повністю схвалив і підтвердив університетські права та привілеї УВУ (1973 і 1978 рр.). Ректори: О. Колеса, С. Дністрянський, І. Горбачевський, Т. Щербина, Д. Антонович, А. Яковлів, О. Мицюк, І. Борковський, о. А. Волошин, В. Щербаківський, І. Мірчук, Ю. Панейко, М. Васильєв, О. Кульчицький, В. Орелецький, Ю. Бойко, В. Янів, Б. Цюцюра.

Українська Господарська Академія, Український Технічно-Господарський Інститут. УГА заснована 1922 р. в Подєбрадах із трьома факультетами: агрономічно-лісовим, інженерним і економічно-кооперативним, із численним підвідділами. При УГА діяла бібліотека (30 000 томів фахової літератури), 33 кабінети, 14 лябора-

торій, ряд розсадників, метеорологічних станцій тощо. УГА, а опісля УТГІ, містилася в замку чеського короля Юрія Подєбрада (1420-1471), последника Івана Гуса, вождя гуситів-утраквістів у боротьбі за незалежність Чехії від чужої гегемонії. УГА мала 786 іматрикульзованих студентів із 118 викладачами, була зліквідована чеською владою 1935 р. Ректори: І. Шовгенів, Б. Іваницький, С. Тимошенко.

Український Технічно-Господарський Інститут — це спадкоємець і продовжувач навчальної й дослідної діяльності УГА, постав 1932 р. й перебрав на себе завдання УГА, спочатку шляхом заочного навчання, а опісля, по війні, відновив знову автіторне навчання в Регенсбурзі й Мюнхені з 5-ма факультетами: агрономічно-лісовим, економічно-кооперативним з Високою Школою Політичних Наук, інженерним (хемічно-технічним), ветеринарно-медичним і фармацевтичним, на яких студіювало в 1945-52 рр. 1 290 студентів із 180 викладачами. Після 1952 р. УТГІ припинив автіторне начання, а посилив заочне навчання, науково-дослідчу й видавничу діяльність. Ректори: Б. Іваницький, Б. Мартос, А. Бич, Л. Фролов, С. Комарецький, В. Доманицький, П. Савицький, Р. Єндик, М. Коржан, І. Ковальський, І. Майстренко, А. Фіголь.

Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в Празі, заснований 1923 р. з 3 відділами: літературно-історичним, математично-природничим і музично-педагогічним. Викладало 78 викладачів. Інститут закінчило 170 осіб, а з них 31 особа одержала ступінь доктора. Інститут зліквідований 1933 р. Ректори: Л. Білецький, В. Сімович і В. Гарашів.

Українська Студія Пластичного Мистецтва в Празі організована 1923 р. за типом державних високошкільних мистецьких академій у Чехо-Словаччині. Студії тривали 4 роки. Проіснувала до 1945 р. Директор — Д. Антонович.

Українська Реальна Гімназія постала в Празі 1925 р. Перенесена до Ржевніц 1927 р., а в 1937 році — до Модрjan б. Праги. У шкільному році 1937-38 було 185 учнів із 33 викладачами. Проіснувала до 1945 року. Директори: Я. Ярема, А. Артимович, І. Кобицький, М. Хлюр, Г. Омельченко, А. Штефан.

Музей Визвольної Боротьби України в Празі був заснований 1925 р. для збереження надбань української еміграції, мав до 1 мільйона експонатів, між ними близько 1 200 періодичних видань, видавав свій бюллетень „Вісті“. Закритий чехо-словацькою владою 1948 р. Директор — Д. Антонович.

Поміж Першою та ⁶Другою Світовими Війнами в Німеччині діяли дві українські організації: Українське Національне Об'єднання з централею в Берліні й Українська Громада там же.

Українське Національне Об'єднання було засноване 1933 р., нараховувало в 1942 р. 42 000 членів. Пресовим органом УНО був тижневик „*Український Вісник*“, націоналістичного напрямку, виходив в Берліні з 1936-1945 рр. Спершу „УВ“ появлявся неперіодично, з 1938 р. місячно, опісля як двотижневик, тричі на місяць, а вкінці тижневик. Редактори: Ю. Артюшенко, В. Янів, Ю. Панченко-Юревич, А. Білинський, В. Маруняк.

Українська Громада була заснована 1919 р. в Берліні з українських емігрантів по Першій Світовій Війні; це було громадсько-культурне товариство з наближенням до гетьманської ідеології. Нараховувало понад 6 000 членів. Існувало до 1935 р. Пресовим органом „*Української Громади*“ було „*Нове Слово*“, що почало виходити 1920 р., а далі змінено назву на „*Українське Слово*“, що появлялося в 1921-23 рр. „*Українську Громаду*“ очолювали Б. Лепкий і З. Кузеля. Генерал Павло Скоропадський відновив діяльність „*Української Громади*“ у 1940 р. й вона проіснувала до 1945 р. з пресовим органом „*Українська Дійсність*“, геманського напрямку. „*Українська дійсність*“ видавалася в Берліні від 1940-1945 рр. тричі на місяць за редакцією М. Пасіки.

Поважне число українських емігрантів поміж двома світовими війнами жили також в Австрії та створили головно у Відні цілу мережу власних осередків і видань. Головніші з них — *Союз Визволення України* у Відні, заснований 1914 р. й формально був зліквідований 1-го травня 1918 р. СВУ видавав із серпня 1914 р. двотижневик „*Вісник*“, з 1915 р. тижневик за фактичною редакцією В. Дорошенка, М. Возняка й А. Жука. У 1918 р. назву тижневика перейменовано на „*Вісник Політики, Літератури й Життя*“. Цей пресовий орган обстоював ідею державної самостійності України та інформував читацьку авдиторію про події, якими пульсувало тоді українське життя.

У Відні 5-го травня 1915 р. була відновлена діяльність міжпартийної організації Головної Української Ради, яку зліквідували були росіяни, під назвою *Загальна Українська Рада*. Крім цього, засновано у Відні 1915 р. *Українську Культурну Раду* для плекання українського культурного життя в діаспорі, зокрема шкільництва.

Підсумовуючи результати праці української еміграції після Першої Світової Війни, ми бачимо, що її головна заслуга в тому

що вона підготовила кадри української високошкільної інтелігенції, а тим самим дала провід попередній заробітчанській еміграції.

Еміграція після Другої Світової Війни

Друга Світова Війна розпочалася німецькою інвазією Польщі у вересні 1939 р. Під час Другої Світової Війни в Німеччині й Австрії перебувало велике число українців, які чи то втекли від сталінського тоталітарного режиму й нестерпної тиранії, чи то були насильно вивезені німецьким окупантам на примусову роботу, чи то врешті як фахові працівники транспорту й напіввійськових організацій виконували на чужині свою службу. Таким чином, після другої Світової Війни в стані тимчасового перебування в Німеччині й Австрії в 1945-1950 рр. опинилися майже 250 000 українців, у тому числі значна кількість інтелігенції, молоді й дітей шкільного віку. Отже, Західна Німеччина стала центром української еміграції — осередком шкільництва, видавничої діяльності, різноманітних інституцій та угруповань — з повоєнною організаційною структурою життя по таборах і приватних домах. Постав ряд установ, організацій, товариств, об'єднань і союзів: молоді, жіночих, громадських, харитативних, освітніх наукових, кооперативних, професійних тощо.

Українська Медично-Харитативна Служба Була зформована в Німеччині 1945 р. з осідком у Мюнхені з початковою навовою Санітарно-Харитативна Служба, а з 1955 р. перейменовано її на сучасну назву Українська Медично-Харитативна Служба. Мала представництва, станиці, делегатури, зв'язкових у кількох країнах по різних містах. У системі УМХС спочатку працювало майже 150 лікарів. Праця зосереджувалася головно в лікарській допомозі, в розшуках і поєднанні родин, в допомозі політичним в'язням, інвалідам, вдовам, сиротам і всім іншим у потребі не тільки в Німеччині, але й поза її межами в Україні, Чехо-Словаччині, Югославії, Румунії, Аргентині, Польщі й т. д. Першим головою Ради УМХС був Б. Андрієвський, а її незмінним секретарем талановитий організатор і пластовий виховник Г. Комаринський.

Група вчених заснувала 15-го листопада 1945 р. в Авгзбурзі Українську Вільну Академію Наук на чолі Д. Дорошенком, як її першим президентом. Відновлено 30-го червня 1947 р. працю Наукового Товариства ім. Шевченка в Мюнхені, згодом його осідок перенесено до Сарселю, Франція, що зосередило всю свою увагу на видання Енциклопедії Українознавства.

У Мюнхені в жовтні 1945 р. розпочалося високошкільне навчання в *Високій Економічній Школі* зколо 20 іматрикульованими студентами. Проіснувала до 1951-го р. За всі роки студіювало 365 студентів із 54 викладачами. Закінчили її 81 особа. Ректори: Б. Мартос і К. Кононенко. Цього ж 1945 р. УТГІ розпочав свої виклади в Регенсбурзі, а УВУ 1946 р. в Мюнхені.

Українська Богословсько-Педагогічна Академія Української Автокефальної Православної Церкви була заснована 1946 р. в Мюнхені з богословським і педагогічним факультетами з 30 іматрикульованими студентами і 40 викладачами. Проіснувала до 1947 р., коли то зліквідовано педагогічний факультет, а школу перетворено на Богословську Академію УПАЦ.

Українська Католицька Духовна Семінарія була відкрита 1946 р. в Гіршберзі, Баварія, з близько 100 іматрикульованими студентами за час від 1946-1948 рр. та 14 викладачами. У 1949 р. осідок Семінарії перенесено до Клемборгу, Голляндія, де вона проіснувала до 1951 р.

Міжнародний Університет УНРРА був заснований у Мюнхені в лютому 1946 р. і проіснував до травня 1947 р., в якому вчилося 650 студентів різних народів, з яких 195 були українці, а серед викладачів було 20 відсотків українських професорів.

Українська європейська еміграція мала свої осередки також в Італії. Табір полонених вояків Української Дивізії „Галичина“ знаходився в Ріміні. Там добре діяли з 1945-1947 рр. учительська семінарія, гімназія, ряд фахових шкіл і курсів, а також початкові школи.

Українська Папська Велика Семінарія св. Йосафата діє в Римі з 1897 р., в якій готують священиків для України й діаспори. *Українська Папська Мала Семінарія* в Римі була заснована 1956 р. Це єдина українська середня школа в західному світі, де все навчання провадиться українською мовою. Керують нею Отці Салезіяни. У 1960-их роках у ній вчилося до 100 учнів, а в 1980-их роках число учнів зменшилося до 50.

Український Католицький Університет ім. св. Климентія Папи був заснований у Римі 25-го листопада 1963 р. митрополитом Йосифом Сліпим із 5 факультетами: богословським, філософічно-гуманістичним, медично-фармацевтичним та права й суспільних наук. Викладачів 38, ректори: кардинал Йосиф Сліпий, і кардинал Мирослав Любачівський й о. І. Хома.

По Другій Світовій Війні заряніли циклостелеві видання по таборах Німеччини, а згодом почав виходити у Фюрті, Баварія,

„Час“, націоналістичний тижневик. Перше число з'явилося 1945 р. Наклад „Часу“ досяг у 1948 р. 15 000 примірників. У серпні 1949 р. „Час“ злився з паризьким пресовим органом „Українець“, який відтоді виходив під назвою „Українець-Час“. Редактори: М. Колянківський і Роман Ільницький при тісній співпраці В. Янєва, Л. Ребета, З. Пеленського, М. Сосновського, З. Кузелі, Б. Галайчука, Р. Олійника-Рахманного, Б. Кравцева, М. Стиранки, Ю. Шереха та інших.

У Мюнхені почала виходити 1946 р. „Українська Трибуна“, політичний тижневик, а з 1948 р. півтижневик, мала націоналістичний напрям. „УТ“ мала окремі сторінки, присвячені літературі, мистецтву, молоді, студенству, містила коментарі ѹ огляди міжнародних подій, інформації з України, хроніку таборового життя переміщених осіб тощо. Це був найпопулярніший пресовий орган української діаспори в Німеччині, як також був широко поширений і по інших країнах. „УТ“ перестала виходити 1949 р. Видавець — В. Пасічняк, редактор — З. Пеленський.

„Шлях Перемоги“, громадсько-політичний тижневик, орган ОУН. Почав виходити в Мюнхені 28-го лютого 1954 р. Має сторінки для молоді, жіноцтва, тонічного мистецтва, обстоює антимарксистську концепцію. У власному будинку „ШП“ розташована редакція, друкарня „Ціцеро“, бюро Українського Визвольного Фронту, Бюро Антибільшевицького Бльоку Народів та Українське Видавництво. Редактори, співробітники ѹ дописувачі „ШП“: П. Кізко, Д. Штикало, Д. Чайковський, М. Стиранка, Б. Вітошинський, С. Ленкавський, Г. Драбат, В. Косик, А. Бедрій, С. Галамай, І. Кашуба, В. Панчук, Р. Єндик, В. Давиденко, С. Стецько, М. Кушнір, А. Гайдамаха, Г. Вашенко, І. Вовчук, П. Олійниченко, А. Косовська, В. Андрієвський, Я. Бенцаль, С. Наумович, О. Демчук, Я. Гайвас, М. Чировський, Ф. Коваль, В. Леник, Л. Полтава, Р. Рахманний.

✓Українська еміграція після Другої Світової Війни, як ми вже знаємо, зосередилася спочатку в Німеччині ѹ тут у 1945 році створено осередок розселення переміщених осіб до заокеанських країн: Канади, ЗДА, Бразилії, Аргентіни, Парагваю, Уругваю, Венесуелі, Австралії й Нової Зеландії. Безперечно, що після 1945 р. українська еміграція мала політичний характер, бо за законами Сталіна ѹ наказами НКВД карали всіх, хто навіть коротко був за кордоном. Отже, поняття політичної еміграції охопило навіть жінок і дітей. Масове розселення українців з Німеччини припадає на 1949-1955 роки.

Не підлягає жодному сумніву, що повоєнна еміграція значно збільшила заокеанське поселення, дала провід дотеперішній заробітчанський еміграції в усіх галузях поселенчого життя, підсилила їхню творчу працю й економічний добробут. Колишні працівники пера в Україні й абсолювенти європейських університетів і політехнік пожвавили організаційне життя української діаспори, широко розвинули журналістику, піdnісши мовно, тематично й журналістичною майстерністю рівень пресових органів, піднесли на високий щабель українську кооперацію, культуру й церковне життя по всіх більших скупченнях українців.

Та, безперечно, найбільшим епохальним здобутком української еміграції після Другої Світової Війни були такі три вікопомні події:

1. Опрацювання й видання Енциклопедії Українознавства, розпочато 1949 р., закінчено 1989 р.;

2. Заснування Світового Конгресу Вільних Українців на першій сесії в Нью Йорку в днях від 16-го до 19-го листопада 1967 р. Перший президент СКВУ — о. В. Кушнір. Після довгої стадії підготовки на З'їзді в Нью Йорку створено СКВУ, який об'єднує всі країові й міжнародні українські централі поза межами України. Секретарят СКВУ являє собою координаційну й репрезентаційну установу української діаспори. Під цей час президентом СКВУ є талановитий канадійський парляментарист і педагог Юрій Шимко. Авторитет СКВУ незаперечний;

3. Урочисте відзначення 1988 р. 1 000-річчя Християнства в Україні.

Чисельний стан української еміграції в 1970 р.:

1. Середня й західня Європа:

Великобританія	35 000
Франція	35 000
Німеччина	25 000
Австрія	5 000
Бельгія	5 000
Інші	2 000
	<hr/>
	107 000

2. Заокеанські країни:

ЗДА	1 500 000
Канада	581 000
Аргентина	200 000
Бразилія	120 000
Австралія й Нова Зеландія	30 000
Парагвай	10 000
Уругвай	8 000
Інші	2 000
	<hr/>
	2 451 000

3. Країни т. зв. „народної демократії“

Польща	300 000
Чехо-Словаччина	150 000
Румунія (Басарабія)	150 000
Югославія	50 000
	<hr/>
	650 000

4. Імперія СССР поза межами УРСР

Європ. територія СССР.....	2 800 000
Азійська Територія СССР ..	2 300 000
	<hr/>
	5 100 000

(Українці живуть у наступних країнах і областях СССР: Наволіжжя, Урал, Західній Сибір, Туркестан, Далекий Схід т. зв. Зелений Клин, Куршина, Вороніжчина, Закавказзя, Манджурія, Казахстан. В. Кубійович припускає, що чисельний стан української еміграції в Советській імперії виносить 12 мільйонів осіб, хоч вказує на її поважну русифікацію).

5. Зіставлення чисельного стану української еміграції:

Середня і Західня Європа	107 000
Заокеанські країни	2 451 000
Країни т. зв., „Народної демократії“	650 000
Імперія СССР	5 100 000
	<hr/>
	8 308 000

Отже, понад 8 мільйонів українців живе поза межами України. Нижче подаємо чисельний стан пресових органів української діаспори в 1970-их роках у межах тільки 16 країн, де виходить 477 пресових органів, плюс 84 додатки з незалежними сторінками під окремою назвою та з власною нумерацією, отож разом 561, за специфікацією територіальною, періодично-часовою і тематично-змістовою.

*Чисельний стан пресових органів української діаспори
в 1970-их рр. в межах 16 країн*

(Цифрові показники в таблицях означають кількість пресових органів).

а) За територіальною специфікацією:

1. ЗДА	243	9. Бельгія	9
2. Канада	139	10. Чехо-Словаччина	8
3. Австралія	41	11. Італія	7
4. Німеччина	31	12. Бразилія	7
5. Англія	29	13. Польща	3
6. Югославія	17	14. Швеція	2
7. Аргентина	13	15. Румунія	1
8. Франція	10	16. Австрія	1

561

б) За періодично-часовою специфікацією:

1. Неперіодичні (спорадичні) . . .	248
2. Місячники	100
3. Квартальні	58
4. Тижневики	37
5. Двомісячники	32
6. Річники (раз на рік)	29
7. Одноднівки (разове видання) . . .	27
8. Дворічники	14
9. Півмісячники	8
10. П'ятирічники (5 разів на рік) . . .	6
11. Щоденники	2

561

Хоч журналісти в українській діяспорі намагаються наголошувати друкованим словом ті фактори, що нас об'єднують, скріпляють і будують, все ж таки на сторінках пресових органів не раз трапляється в більшій чи меншій мірі патріотизм світоглядовий, релігійний, побутово-територіальний, становий тощо. Справа в тім, що українська преса поза межами України організаційно й ідейно-світоглядово пов'язана з партіями, уbezпеченевими союзами, церквами, різними організаціями, установами, угрупованнями й напрямами. Цілком назалежної преси, цебто не зв'язаної фінансово, організаційно чи ідеологічно з якимсь середовищем, на еміграції майже немає, а це, власне, й викликає диференціацію преси.

Вищезгадані 561 пресових органів на еміграції в межах 16 країн за тематично-змістовою специфікацією можна поділити на наступні класифікаційні групи, типи й роди:

в) За тематично-змістовою специфікацією

1. Серійно-галузеві органи (це головним чином збірники навчальних закладів, наукові записи, анали, альманахи, бюллетені, літописи-хроніки, взагалі видання, опрацьовані за аналітично-ретроспективним принципом, споріднені тематикою (наприклад, суспільно-економічною), жанровою характеристикою (переважно наукові статті) і поліграфічним оформленням цебто мають постійно одинаковий титульний заголовок і нумерацію випуску);
2. Релігійно-церковні й теологічно-конфесійні органи (віровизнаневі);
3. Інформативні;
4. Суспільно-громадські (поширюють і популяризують громадську думку й погляди населення);
5. Політично-партийні;
6. Фахово-професійні та станові (органи товариств лікарів, інженерів, спілок журналістів, письменників, мистців);
7. Освітньо-наукові й педагогічно-виховні;
8. Літературно-мистецькі;
9. Мовознавчі;
10. Історично-краєзнавчі;
11. Гумористично-сатиричні;
12. Органи для жіноцтва
13. Органи для молоді;
14. Органи для дітей;

15. Військово-ветеранські (комбатантські)
16. Ілюстровані
17. Спортивні;
18. Музичні;
19. Регіонально-провінціяльні (органи місцевих громад, районів, країн, що їх тематика обмежена до потреб даної території, орієнтовані на вужче коло читачів даної місцевості);
20. Советофільські;
21. Універсальні (типу англійських „магазинів”).

Отже, найчисленнішим типом пресових органів в українській діаспорі є серійно-галузеві видання й релігійні часописи Церков: Католицької, Православної та Протестантських, а найменше на еміграції маємо щоденників (два: „Свобода“ й „Америка“) та універсальної преси, бо тільки один квартальник „Овид“, який із 1957 р. друкується в Шикаго, ЗДА, за редакцією М. Денисенка.

K. Костів

XI. ПРЕСОВІ АГЕНТУРИ, ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ШКОЛИ

Пресові агентури, бюра й кореспондентські пункти

В історії розвитку української преси велику роль відігравали пресові агентури, організації та школи журналістики з радіомовленням і телебаченням. Кожна держава має сьогодні свої власні інформативні органи: пресові синдикати, концерни, бюра, агентства й місії, що діють у межах своєї країни й за кордоном.

Під інформаційним агентством чи агентурою треба розуміти організацію або установу чи бюро, що збирає інформації, новини про події дня, різні повідомлення, фотоілюстрації, кліше та інші матеріали й передає їх за допомогою пошти, телефону, телеграфу, радіо, телебачення тощо для опубліковання в пресі або для все-прилюдного відома через радіомовлення й телебачення. Колись найбільше поширеним засобом за'язку був телеграф, а тому такі інформаційні агентства часто називалися телеграфними агенствами.

Не раз пресові бюра мають тимчасовий характер, цебто організуються тільки хвилево на час важливих подій, конференцій, спортивних змагань та імпрез, але можуть бути й постійно діючими установами чи організаціями, що працюють при агентурі й постачають пресовий матеріял цілій мережі видань.

До 1914 р. першим осередком української інформаційної служби став Віденський. В. Кушнір у 1907 р. заснував там перше *Українське Пресове Бюро* для ознайомлення Західньої Європи про Україну. Відтак для поширення української справи за кордоном Р. Залозецький і А. Жук заснували 1912 р. у Львові *Український Інформаційний Комітет*, що поставав інформації про Україну європейській пресі.

Під час Першої Світової Війни Союз Визволення України у Відні перебрав на себе ролю інформаційної служби. Видавав бюллетені й різні публікації 11-ма чужими мовами. Таку ж діяльність у цьому часі виконувала також Головна (згодом Загальна) Українська Рада у Відні. У грудні 1918 р. організовано у Відні *Українську Пресову Службу*, керівник О. Куцак. Це був український інформа-

тивно-пропагандивний осередок, фінансований спочатку посольством ЗУНР, а з 1919-1920 рр. — посольством УНР. На інформаційну службу призначувано значні фонди з державного бюджету. УПС мала свої бюро чи кореспондентські пункти в Лондоні, Софії, Римі, Газі, Копенгагені, Берліні, Будапешті, Гельсінках, Празі й Берні.

За відновленої української держави 1918-1920 рр. постав ряд пресових бюро при українських посольствах за кордоном, що виконували роль інформаційної служби (Берлін, Париж, Лондон, Рим, Вашингтон, Прага, Копенгаген, Віден). В Україні 1918 р. були засновані при Міністерстві Внутрішніх Справ *Державне Бюро Преси та Українське Телеграфічне Агенство* (УТА). За большевиків УТА було скасоване, а створено в Харкові комуністичне Радіо-Телеграфічне Агенство України, що стало філією Телеграфічного Агенства Советського Союзу (ТАСС) при Раді Міністрів СССР. ТАСС існує з 1925 р., має широко розгалужену інформаційну мережу в СССР і за кордоном із відділами в Нью Йорку, Берліні, Відні й Пекіні та кореспондентськими пунктами по всіх столицях світу.

Пресова Квартира Українських Січових Стрільців постала восени 1914 р., її очолювали Т. Мелень, О. Назарук, І. Іванець і М. Угрин-Безгрішний, видавала „Вісник Пресової Кватири“, журнал „Червона Калина“, Календар-Альманах на 1917 р. „Тим, що полягли“, гумористичний журнал „Самохотник“ і журнал „Самопаль“.

Пресова Квартира Начальної Команди Української Галицької Армії діяла від січня 1919 р. до січня 1920 р., мала 7 відділів: організаційний, видавничий, вічовий, історичний, інформаційний, бібліотечний і театрально-музичний; шефами були І. Ерденбергер, І. Герасимович, О. Левицький. По підлеглих корпусах працювали бюро пропаганди, а по бригадах — освітні старшини; видавали пресові органи: „Стрілець“ і „Козацький Голос“.

Між двома світовими війнами постала низка агентур і пресових бюро, що ознайомлювали світ із правдою про Україну. *Українська Пресова Служба* постала 1931 р. в Берліні. Це булоо інформаційне бюро, видавало цінні публікації та бюллетені для ознайомлення чужого світу з актуальними українськими проблемами, діяло до 1939 р.; мало філії в Нью Йорку, Женеві, Лондоні, Римі, Празі й Відні. Редакторську працю виконували М. Селешко, В. Стаків, Р. Ярий, А. Луців, Я. Чемеринський-Оршан і М. Прокоп.

Українська Преса у Львові — це фактично видавничий концерн, який створив І. Тиктор на комерційній базі, проіснував від 1923 до 1939 рр. УП видавала такі пресові органи: „Новий Час“, „На-

родна Справа“, „Дзвіночок“, „Наш Прапор“, „Комар“, „Український Лемко“, як також календарі та книжки. В УП працювало понад 100 осіб і цей концерн виявив найбільшу видавничу діяльність в галузі преси в Західній Україні під польською окупацією поміж двома світовими війнами.

У 1926-1930 рр. виходила в Берліні двічі на місяць за редакцією З. Кузелі „Східноєвропейська Кореспонденція“. Подібні кореспонденції чужими й українською мовами публікувалися також у Чехо-Словаччині, Франції, ЗДА, Канаді, Бразилії, Бельгії, Голландії, Великобританії, Естонії, Швеції та в інших країнах.

Після Другої Світової Війни українську інформаційну службу виконує передусім Український Конгресовий Комітет Америки в Нью Йорку, що з 1944 р. видає „Український Квартальник“ англійською мовою, якого редактором понад 10 років був М. Чубатий.

Бюро Інформації Української Головної Визвольної Ради (УГВР) видавало з 1948 р. бюллетені українською мовою, що появлялися друком в Україні.

Українська Католицька Асоціація Преси — це ідеологічно-професійна організація, заснована 1952 р. з осідком спочатку у Філадельфії, ЗДА, а з 1969 р. у Торонті, Канада; має свої філії в Західній Європі, Австралії й Аргентині; об'єднує українські періодичні католицькі видання, має бл. 100 членів. УКАП очолювали наступні голови: Г. Лужницький, Л. Мидловський, о. П. Хомин.

Український Публіцистично-Науковий Інститут заснований 1961 р. в ЗДА з осідком у Шикаго з метою інформувати українську й міжнародну опінію про українське питання. УПНІ видав серію цінних публікацій-брошур англійською й українською мовами; його очолювали М. Шлемкевич і Т. Лапичак; перестав існувати 1976 р.

Пресові організації

Пресові професійно-станові організації не мали широкого поширення в Україні, зате вони почали процвітати в українській діаспорі. Найстаріше поміж ними було *Товариство Українських Журналістів* у Відні, засноване безпосередньо після Першої Світової Війни, а згодом було перенесено до Праги. ТУЖ являла собою Українську Пресову Організацію й мало свою експозитуру в Берліні.

Професійна українська пресова організація п. н. *Союз Українських Журналістів і Письменників на Чужині* був заснований 1919 р. у Відні. Першим головою Союзу був В. Кушнір, з ініціативи якого

6

постав 1921 р. УВУ. З 1925 р. осідком СУЖПЧ стала Прага, мав майже 70 членів. Проф. УГА-УТГІ С. Сірополко був довголітнім головою Союзу й багато спричинився до розвитку цієї організації. Союз припинив свою діяльність у 1945 р.

У Львові 1925 р. постала професійна організація українських працівників пера п. н., *Товариство Письменників і Журналістів ім. Івана Франка*, яке об'єднувало близько 50 членів і кандидатів. ТПЖ очолювали В. Стефаник, В. Щурат, Б. Лепкий і Р. Купчинський, проіснувало до 1939 р.

Крім того, літературно-журналістична організація п. н., *Товариство Українських Письменників і Журналістів* постало на Закарпатті з осідком в Ужгороді з 1930 до 1938 рр. та Хусті з 1938 до 1939 рр. Товариство об'єднувало працівників пера українського напряму, його провідними членами були В. Гванджа, Зореслав, о. Д. Попович, А. Ворон та інші.

У Німеччині постала в червні 1946 р. в Діллінгені професійна організація українських журналістів під назвою „*Спілка Українських Журналістів на Чужині*“, об'єднувала понад 100 членів, очолювали Спілку такі голови: С. Бандера, М. Лівицький, М. Коновалець, Д. Андрієвський, В. Стахів, З. Пеленський, В. Штелень і М. Стиранка. Наступного 1947 р. засновано в Авгсбурзі „*Союз Вільної Преси*“, що являв собою організацію видавців і журналістів, об'єднував членів понад 20 національностей. Союз поширював інформації в західній пресі про Україну, видавав місячник німецькою мовою „*Вільна Пресова Кореспонденція*“ та цінні інформативно-пропагандивні брошури. Союз очолювали президенти Р. Ільницький і В. Леник.

По Другій Світовій Війні в Америці постали два об'єднання українських журналістів: „*Національно-Демократичне Об'єднання Журналістів*“ і „*Спілка Українських Журналістів Америки*“. СУЖА — це станово-професійна організація, що об'єднує працівників української преси, заснована в Нью Йорку 1952 р. й видає спорадично журнал „*Український Журналіст*“. Спілку очолювали наступні голови: Л. Мищуга, Р. Купчинський, Іван Кедрин-Рудницький, М. Дольницький, Ольга Кузьмович; об'єднує 130 членів.

Спілка Українських Журналістів Канади постала 1957 р. в Торонті; це професійна організація, що об'єднує 90 журналістів. Очолювали Спілку голови: В. Солонинка, М. Сосновський, В. Софронів-Левицький, О. Матла, Н. Ріпецький, В. Дідюк, М. Липовецький, а секцію молодих журналістів очолює талановита I. Макарик.

Спілка Українських Журналістів Америки й Спілка Українських Журналістів Канади 1966 р. створили „*Світову Федерацію Українських Журналістів*“. Велику працю в українській діаспорі виконують українські кореспонденти різних пресових органів, хоч вони, звичайно, є членами чужиневських пресових організацій.

Пресові школи

Підготова й вишкіл професійних працівників преси, радіомовлення й телебачення звичайно здійснюється в пресових школах. Дня 6-го січня 1900 року було відкрито першу Вищу Школу Журналістів у Берліні, а з 1903 року почав функціювати факультет журналістики при Колюмбійському Університеті в Нью Йорку. В Україні заsovєтської влади був створений факультет журналістики при Харківському Університеті, потім по різних містах постали пресово-поліграфічні інститути й газетні технікуми, а вже після Другої Світової Війни засновано факультети журналістики при Київському та Львівському Університетах.

На еміграції часто влаштовувано журналістичні курси по різних більших скупченнях українців. З важливіших слід тут згадати про журналістичні курси в Чернівцях, що тривали 3 роки з 1910 до 1913 рр., та про повний і солідний відділ журналістики при Високій Школі Політичних Наук УГА-УТГІ в Подєбрадах, Регенсбурзі й Мюнхені, де С. Сірополко викладав Основи Журналізму, О. І. Бочковський — Структуру часопису (архітектоніку часопису) й А. Животко — Історію Української Преси, як також журналістичні дисципліни викладав С. Довгаль, Г. Денисенко, що роками очолював журналістичний відділ, та інші викладачі УГА-УТГІ.

K. Костів

ХІІ. МОРАЛЬНІ Й ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЖУРНАЛІСТА

Журналістична етика

Журналістична етика являє собою систему норм поведінки журналіста, яка визначає його характер, завдання, регулює його взаємини з читацькою авдиторією й надає його праці ідейного спрямування. Принципи, покладені в основу працівників органів інформації, видавництв, радіомовлення — це передовсім ідейність, народність, правдивість, лояльність, дискретність, майстерна й оперативна науковість і журналістична самокритика. Пресовий орган — це один із основних засобів масової інформації, що задовольняє інформативно-пізнавальні запити нашого динамічного часу й найновіших досягнень науки; має правдиво зображати реальну дійсність, формувати думки читачів, перебудовувати й перемінювати суспільство; має плекати ідеї всенаціональної єдності, як передумови сили й поступу кожного народу, а заокрема недержавного, як підстави його національного визволення й самостійної держави: це гостра ідеологічна зброя в боротьбі за правду, справедливість, волю народам і людині, — а тому кожен журналіст є відповідальний за результатність написаного ним слова в пресі.

Маючи на увазі принцип майстерної й оперативної науковости, кожен журналіст має писати свій журналістичний матеріял зразковою українською літературною мовою; дбати, щоб його думки були чіткі, а його виклад яскравий, барвистий і популярний. Він має бути озброєний глибоким теоретичним і практичним журналістичним знанням і постійно працювати над собою в сфері підвищування й удосконалювання своєї ерудиції, щоб таким чином зумів глибокоідейно, актуально й виразно зображати реальні події в різноманітних журналістичних формах і публіцистичних жанрах. Одноманітність, запізнення й недбалство в реакції на події дня не сумісні з журнілістичною етикою. Український журналіст, як син недержавного народу, повинен свідомо взяти на себе обов'язок виховувати читачів у патріотичному дусі. Особа, яка добре не знає своєї літературної мови, яка глибоко не збагнула свого національного

обов'язку й яка не усвідомила собі потреб своєї нації, — не сміє бути журналістом та взагалі праціником пера.

Як кожна ліберальна професія в процесі своєї щоденної праці утворює звичаєві моральні приписи, які з бігом часу формують те неписане право, що переходить з одного покоління до іншого та старанно зберігається кожним членом даної професії, — так само і всесвітня практика журналістів виробила цілу низку моральних і етичних засад, що служать журналістам, як неписаний звичаєвий закон.

Від журналіста вимагається, щоб він був характерний у своїх переконаннях і поглядах. Вплив преси і читачів може бути будуючий і може бути негативний. Це не залежить тільки від таланту, здібностей і пильності журналіста, але головним чином від його індивідуальності, від культури його духа. Журналіст мусить глибоко вірити в те, що пише; усвідомлюючи свою моральну відповідальність за кожне слово, за кожну думку, за кожне твердження. Він, як авторитетний виховник душі народу, мусить повністю присвятити себе ідеї служіння своєму народові й культурі людства. Журналіст, що не має жодного переконання, легко відстоює сьогодні з великим патосом думку, яку завтра з таким же великим патосом буде заперечувати. Така особа є готова кожній хвилині перекидатися з однієї партії до іншої, навіть цілком протилежної, сподіваючись там мати вищу позицію, кращі матеріальні вигоди та врешті більшу славу. Такі типи не раз за гроши служать чужим інтересам, ворожим і шкідливим їхній нації. Без сумніву, праця журналіста, що з дня на день міняє свій світогляд, звичайно є тенденційна й базується на плutoфільстві й порнографії. Отже, ідейна й громадсько-народня місія пресового органу все повинні домінувати в серці й уяві характерного й відповідального журналіста. Він має безстрашно й непохитно дотримуватися шляхетних поглядів і переконань, правильно орієнтуючись у складних справах і за скомплікованих обставин суворого бурхливого життя.

Наступна морально-етична засада, покладена в основу праці журналіста, це правдивість. Тут не йде мова про досягнення абсолютної правди, бо це є неможливе для людини. Підхід до абсолютної правди полягає в тому, щоб ми шукали, прагнули наблизитись до об'єктивної правди, вільної від суб'єктивного (однобічного) упередження й тенденційності. Журналіст не сміє замовчувати правди. Бувають часи, коли не чути голосу парламенту, мовкнуть і німіють державні мужі, і тоді, власне, преса має особливо велику

місію: говорити за тих, які не можуть говорити... Не підлягає жодному сумніву, що журналісти тоталітарних режимів, звичайно, звертали малу увагу на цю морально-етичну засаду, і тому у великій мірі причинилися до культурного й національного каліцтва своїх народів. Журналіст мусить сумлінно й переконливо описувати по-одинокі факти, він має бути непохитно впевнений у їхній точності, вірогідності; він мусить обґрунтовувати повідомлені ним події, подати цілковиту доказовість своїх тверджень, всебічно довести їх доцільність та ідейну спрямованість. Журналіст бере на себе велику відповідальність перед народом за кожне слово, яке він пише, за кожну ідею, яку він поширює, за кожний погляд і світогляд, який він пропагує. Пересічний загал живе думками свого пресового органу. Він дивиться його очима, він шукає в ньому відповіді й розв'язки на всі проблеми. Усе це накладає величезну суспільну відповідальність на свідомого своїх завдань журналіста. Правда, кожен журналіст має право комбінувати й зіставляти феномени в одну гармонійну цілість, однак він не сміє перекручувати фактів або видумувати щось нове, коли б навіть така вигадка-новація була корисною для видавництва з комерційного боку.

Таким чином, правдивість і точність у повідомленнях, твердженнях і в усіх інших публікаціях, справедлива інтерпретація фактів без перекручування, замовчування й тенденційного однобічного їх освітлення; чесність у боротьбі з конкурентом чи партійним опонентом — ось це етичні прикмети праці носіїв публічної опінії, знаючи, що найвищим морально-етичним законом і критерієм журналіста — це плекати й утверджувати правду та справедливість, цебто найпотужніші й найшляхетніші ідеали людства.

Важливою справою в праці журналіста є також морально-етична засада журналістичної лояльності. Журналіст не сміє зловживати анонімами, криптонімами та псевдонімами в тих випадках, коли мова йде про критику тієї чи іншої особи. Хто має відвагу іншого критикувати, той нехай має також сміливість взяти на себе самого відповідальність за ту критику, подаючи своє ім'я та прізвище. Особливо в таких відділах преси, як кореспонденція, рецензії та літературна й мистецька критика, аноніми, криптоніми та псевдоніми невіправдані, несумісні й не можуть там бути. Тут кореспонденти та критики діють від своего імені. Далі, журналіст не повинен передруковувати статей чи приміток із іншого часопису, не подаючи його назви. На жаль, у цьому відношенні грішать часописи багатьох країн. Також журналіст не повинен подавати того самого матеріялу

чужій редакції, бо це викликає небажану конкуренцію й суперництво між часописами. Колективні договори звичайно зазначають окремими параграфами, що журналіст не може виконувати в іншій редакції аналогічної праці, яку виконує в даній редакції, хіба тільки за дозволом і згодою свого підприємства.

Черговою морально-етичною засадою журналіста є дискретність. Він не сміє за життя автора виявляти його криптоніму чи псевдоніму, якщо він не набув, так би мовити прав громадянства з дійсним прізвищем даної особи. Як відомо, криптоніми та псевдоніми особливо часто вживаються в пресі тих країн, де панують тоталітарні диктаторські режими. Звичайно, розкриття псевдонімів чи криптонімів за життя авторів належить до обсягу праці бібліографів; однак свої розвідки вони можуть подати до загального відома тоді, коли розшифрований автор покінчив усі свої „земні розрахунки“. На жаль, поважне число журналістів є безпринципове, несолідарне й непослідовне в додержуванні цієї засади.

Мистецтво, уміло розглядати, судити й викривати недоліки й неполадки в пресі за допомогою здорових критичних публікацій дуже сприяє розвиткові моральних і етичних засад у суспільстві, натурально, якщо вони є об'єктивні та відверті, що прямо не бояться фіксувати навіть гірку й тяжку правду. Однак засада журналістичної самокритики й визнання власних помилок вимагає від журналіста, щоб він умів також визнати в пресі свої евентуальні хибні міркування, твердження, погляди й помилки. Не раз у полемічній сутичці сторін доходить до гострих зударів, коли кожна сторона доказує й обстоює свою правду. Оскільки логіка визнає тільки *одну* правду, то хтось із полемістів має рацію, а хтось помиляється; хтось є переможцем, а хтось зазнає поразки. Отже, подоланий (переможений) у діялектичній сутичці журналіст мусить мати мужність визнати свої хиби, коли б виявилися неслушними, недоречними а навіть помилковими його припущення, аргументи чи твердження в надрукованих ним публікаціях.

Розуміється, ця засада стосується до суперечок у питаннях, які можна достовірно довести й вірогідно з'ясувати. Не може вона стосуватись до ідеологічно-філософічних розходжень, коли дискутанти стоять на різних філософічних основах і коли ці підстави науково не захітані.

Отже, шляхетна вагомітсь журналистичного професійного стану, що виключає всякого роду підкупство та пресову неправду, базується головним чином на морально-етичних засадах, а саме: ідейності,

правдивості, льояльності, дискреції й самоспростовуванні (самокритиці) власних помилок поодиноких журналістів. Працівники пресових органів, радіомовлення й телебачення, як керманичі публічної опінії, виконуючи свою працю, мусять завжди мати на увазі ідею служіння народові й культурі людства. Ввести ці морально-етичні засади журналіста в щоденне життя, як загальнодоцільний і загальнокорисний кодекс чести журналістів, і виконувати їх у дусі особистої відповідальності — ось це пекуче завдання нашої атомової доби.

*Кодекс журналістичної етики, ухвалений у травні 1950 року
Об'єднаними Націями*

„Уважаючи, що свобода інформацій і преси істотна для всіх ґрунтовних свобод, проголошених у Хартії ОН і в усесвітній Декларації Прав Людини, і для втримання миру: і що найбільш придатна форма, щоб журналісти та інші засоби інформації зберігали цю свободу, полягає в постійному й добровільному утриманні й поширюванні почуття відповідальности в шуканні правди, в зреферуванні фактів та в їх коментуванні, проголошується наступний Кодекс Професіональної Етики як норму професіональної поведінки та вправnosti кожної особи, що має одержувати, передавати, поширювати й коментувати інформації:

Розділ I. Кожна особа, якій доручено одержувати, передавати, поширювати й коментувати інформації, мусить зробити все можливе, щоб забезпечитися, щоб інформації подані читачам, були точні згідні з фактами. Вона повинна перевірювати кожну сумнівну інформацію і не повинна викривлювати ніякого факту ані промовчувати ніякої істотної подробиці. Вона не повинна оголошувати ніякої інформації, про неправдивість якої вона знає, ані брати участі в оголошуванні її іншими.

Розділ II. а) Особисті інтереси не повинні відбиватися на професійній поведінці журналіста. Промовчувати чи публікувати якусь інформацію в наслідку підкупства — це один із найтяжчих злочинів супроти професійної етики.

б) Наклеп, дифамація, необґрунтовані обвинувачення і плягіят — це також важкі злочини професійного характеру.

в) Коли якась інформація виявляється неправдивою, її треба негайно й добровільно спростовувати.

г) Чутки і непотверджені вістки треба подавати як такі.

Розділ III. а) Кожна особа, якій доручено збирати, передавати, поширювати й коментувати вістки, повинна намагатися зберігати довір'я читачів щодо чесності й гідності професії. Вона повинна виконувати тільки такі завдання, які не суперечать цій чесності й гідності, і вважатиме, щоб її здатності не використовувано в негідних цілях.

б) Вона перебиратиме повну відповідальність за кожну інформацію і за кожний свій публічний коментар. У випадку, коли вона не перебирає на себе відповідальності, повинна про це ясно й не-двоозначно попередити.

в) Вона повинна шанувати репутацію кожної іншої особи і не повинна оголошувати інформацій про приватне життя, що можуть зашкодити тій репутації, за винятком тільки випадків, коли того вимагають інтереси загального громадського добра, а не — річ цілком відмінна — цікавість читачів. Вона не повинна формулювати ніяких обвинувачень, що могли б пошкодити репутації чи моральному авторитетові іншої особи, не давши їй можливості відповісти.

г) Вона повинна затримувати максимальну дискретність щодо джерел своїх інформацій і щодо справ, про які довідується довірочно. Професійну таємницю треба шанувати, і на цю прерогативу завжди можна покликатися, приймаючи під увагу закони своєї країни.

г) Кожна особа, якій доручено збирати інформації про будьяку чужу країну, або висловлювати свої думки про такі інформації, повинна вживати всіх можливих засобів щоб забезпечитися щодо точності і прадивости тих інформацій і об'ективності думок про чужі країни“.

ЛІТЕРАТУРА

- А.Н.: *Аристарх Григорович Терниченко* (некролог). „Бібліолог. Вісті“, 1927, ч. 1, (час. „Рілля“).
- АНДРУСЯК, М.: *Галицько-український часопис у 1848 р.* („Зоря Галицька“), „Життя і Знання“, Львів, 1932 р., ч. 15.
- ЗАБІЙ, О.: „Літерат. журнали в 1922-23 рр. ЛНВ“, Львів, 1923, VII.
- ЗАБЮК, А.: *Стрілецька преса. „Вістн. СВУ“ 1917 р.*, ч. 169-ч.170.
- ЗАЧИНСЬКИЙ, Л.: *Українська таборова преса. „Книжка“*, Стан., 1921 р., чч. 4-6.
- *Пчілка. Ілюстров. місячник. „Учитель“*, Ужгород, 1925 р., ч.3/4.
- ЗІЛИНСЬКИЙ М., СПІВАЧЕВСЬКА Н., КРЕВЕЦЬКИЙ Г.: *Часописи Поділля. Іст. бібл. зб.* Вінниця, 1927/28.
- ЗОРКОВСЬКИЙ А.: *Товариш. Письмо літ. наук.* — „Зоря“, Львів, 1888, чч. 19-21.
- „Правда“, місячник за 1888 р. „Зоря“, Львівт 1888, ч. 21.
- БРИК, Ів.: „*Початки української преси в Галичині*“. Львів, 1921.
- В.С.: „*Маяк*“. Україн. щотижн. газета. „Украинскае Жизнь“, Москва, 1913, ч. 3.
- В.С.: *П'ятьнадцять років „Світа Дитини“.* „Життя і Знання“, Львів, 1934 р., ч. 12.
- ВЕРНИВОЛЯ, В.: *Буковина. (У п'ятдесятліття заснування...)* „Життя і Знання“, Львів, 1935, ч. 2.
- ВЕРХРАТСЬКИЙ: *3 перших літ народовців (1861-66).* ЗНТШ, Львів, 1915, т. CXXII („Вечерници“, „Мета“, „Русалка“ та ін.).
- ВЕЧЕРНИЦЬКИЙ, А.: *Українська преса. „Книгар“*, Київ, 1917, ч.2.
- ВИТАНОВИЧ, І.: *Брати Семиренки.* „Кооперат. Республіка“, Львів, 1933, ч. V-VI.
- ВЛАСТ Юрій: „*Українська преса на Захід. Області Україн. Нар. Респ.“.* „Україн. Пропор“, Віденъ, 1919, чч. 23-25.
- „*Українська преса в Америці*“. „Україн. Пропор“, Віденъ, 1920, ч. 8.
- ВОЗНЯК, М.: *Журнальні пляни I. Франка в рр. 1884-86.* „Україна“, Київ, 1927 р., кн. 3.
- *Листування Панька Куліша з Ол. Кониським.* „Нова Україна“, Прага, 1923, VII-VIII („Основа“ та ін.).
- *Громадський Друг.* „Черв. Шлях“, Харків, 1929, IV.
- *Останні зносини П. Куліша з Галичанами.* ЗНТШ, Львів, 1928, т. CXI-VII, („Правда“, „Народ“ та ін.).
- *Драгоманов у відновленій „Правді“.* „За сто літ“, Київ, 1930, VI.

- З-за редакційних куліс віденського „Вістника“ та „Зорі Галицької“. ЗНТШ, 1912. I.
- З-зарання української преси в Галичині. ЗНТШ, Київ, 1912, V.
- Матеріали до життєпису І. Франка. „За сто літ“, Київ, 1927, I.
- Нездійснений плян українського журналу в 1883 р. „Бібліолог. Вісті“, Київ, 1927, ч. 2.
- Ол. Кониський і перший том „Записок“. ЗНТШ, Львів, 1929, т. СІ.
- До початків співробітництва Івана Франка в „Зорі“. „Культура“, Львів, 1924, ч. 2.
- ВОЛОШИН, Авг.: *Спомини*. Ужгород, 1923 (Преса Карп. України) — початки.
- ГЕРАСИМЕНКО, В.: Українські Альманахи 80-90 років XIX ст. в Одесі. „Зап. Одес. Наук. Т-ва“, 1928.
- ГЕРМАЙЗЕ, О.: *Нариси з історії революц. руху на Україні*. (преса Р.У.П.)
- ГНАТЮК, В.: Рукописні гумористичні часописи. ЗНТШ, Львів, 1920, т. СХХХ.
- ГРІНЧЕНКО, Б.: *Пам'яті Ром. Сембратовича*. („Ruth. Revue“), „Нова Громада“, Київ, 1906, ч. 1.
- ГРИГОРІЙВ, Н.: 25 літ назад. („Хлібороб“ 1905), „Українська Кореспонд.“, Прага, 1931 р., ч. 3.
- Ното Politicus: *Два ветерани української преси*. (Ант. Горбачевський і о. Лопатинський), „Краків. Вісті“, 1941, ч. 4.
- ГОРДИНСЬКИЙ, Яр.: *Віденська греко-катол. духовна семинарія в рр. 1852-55*. ЗНТШ, Львів, 1913, III.
- ГРУШЕВСЬКИЙ, М.: *Мих. Драгоманов і женевський соціяліст. гурток*. Віденський, 1922 („Грома. Друг“, „Громада“ та ін.).
- З нагоди 150-ої Книги „Записок“. ЗНТШ, Львів, 1929, т. СІ.
- ГРУШЕВСЬКИЙ, Ол.: *З україн. культурного і наукового життя в середині XIX в.* ЗНТШ. 1906, кн. VI („Основа“ і рос. публіц.).
- Д.Д.: *Украинская пресса*. „Украин. Вестник“, Петерб., 1906, ч. 3.
- ДАНЬКО, М.: *Украинская Трибуна в Европе*. „Украин. Жизнь“, Москва, 1913, ч. 3. („Ruth. Revue“).
- ДОМАНИЦЬКИЙ, В.: *Покажчик змісту „Літ. Наук. Вістн.“ Томи I-ХХ*. Львів, 1903 р.
- ДОРОШ, С.: *Земська преса на Україні*. „Нова Рада“, Київ, 1918, ч. 42.
- ДОРОШЕНКО, В.: *Систематичний покажчик до „Київської Старини“ і „України“*. Критика, оцінка, поправки, доповнення (На систем. указатель, склад І. Павловським, Чигиринським).
- ДОРОШЕНКО, Д.: *Киевская Старина та її більші співробітники*. „Огляд україн. історіографії“, ст. 140-47.
- ДАНИЛОВ В.: *Киевская Старина по цензурним документам*. „Бібліолог. Вісті“, 1925, чч. 1-2.
- *М. Максимович і журнал „Основа“*. ЗНТШ, Львів, т. С. ч. II.

- ДОВГАЛЬ, С.: *Шляхом поступу*. („Пчілка“, Ужгород); „Учитель“, Ужгород, 1931, ч. 7/10, 1932, ч. 5.
- ДРАГОМАНОВ, М.: *1875 рік і мій об'їзд австрійської Русі*. (Австр.-рус. спомини), („Киев-телеграф“).
- ДРОЗДОВСЬКИЙ, В.: *Хлібороб (1905-1930)*. „Труди Института Славяноведения Академии Наук“, II. 1934.
- Dublanski, A.: *Prasa ukraїnska przed rewolucj{ą} 1917 roku*. „Biul. Pol.-Ukrain.“, Warszawa, 1937, Nr. 29.
- ДУМІН, О.: *Українська військова і воєнна література*. „Табор“-воєнно літер.-журнал“. „Літопис Червоного Калини“, Львів, 1937, ч. 7/9.
- ЄФРЕМОВ, С.: *З нашого життя*. (мова в україн. пресі та вимоги читачів); „Рада“, Київ. 1907, ч. 89.
- DYMINSKYJ Ing.: *Der Wirtschaftsteil der ukrainischen Zeitungen*. „Ukrainische Kulturberichte“, Berlin, 1934, Nr. 4.
- JEFREMOV, S.: „Osnowa“. „Ukrain. Rundschau“, 1909, Nr. 2.
- ЄРОФІЇВ, Ів.: *Перший журналіст на Слобожанщині*. (В. Маслович і „Харк. Демократ“). „Червоний Шлях“, Харків, 1925, ч. 10.
- ЖИВОТКО, Арк.: *Нарис історії української преси*. Подебради, 1937 р.
- *До історії українського радикального часопису „Народ“*. 36. „Народознавство“, Прага, 1930.
 - *Трудні початки*. (до історії „Народу“). Календар Укр. Роб. Союзу, (Ам.) на 1934.
 - *Журнал „Основа“ — 1861-62*. „Україн. Книга“, Львів, 1938 (і окрем. вид.).
 - *Рукописні часописи української молоді*. „Шлях вих. і навч.“, Львів, 1938. (і окреме вид.).
 - *Преса Карпатської України*. Прага, 1940.
 - *Преса на Закарпатті*. „Народна Воля“, Скрантон, 1934. чч. 113, 114.
 - *Tisk Podkarpatske Rusi*. „Slov. Prehled“, Praha, 1934, No. 6.
 - *Альманах Віра*. (Крем'янець, 1923). „Українська Книга“, Львів, 1937, ч. 4.
 - *Українська Преса*. (з приводу кн. В. Ігнатієнка „Українська преса“ 1925). „Самостійна Думка“, Чернівці, 1931, ч. 5/6.
 - *Українська преса за сто років*. „Самостійна Думка“, 1931, ч. 8/10.
 - *В справі нашої соціалістичної преси*. („Гром. Голос“). „Вісті УПСР“, Прага, 1931, ч. 5/6.
 - *Українська Партия Спілка-Револ. (УПСР) і преса*. „Трудова Україна“, 1934, чч. 11, 12.
 - *Журнал „Основа“ 1861/62*. „Наше Життя“, Авгсбург, 1946.
 - *С. Петлюра — журналіст*. „Українські Вісті“, Н. Ульм, 1946, ч. 19.
 - *О. Олесь і українська преса*. „Неділя“, Ашаффенбург, 1946 р.
- ЖИТЕЦЬКИЙ І.: „Киевская Старина“ сорок років тому. „За сто літ“, 1928, кн. 3.

- „Киевская Старина“ за часів Лебединцева. „Україна“, Київ, 1925, кн. IV.
- Перші кроки „Киевской Старини“ та М. Костомарів. „Україна“, Київ, 1926, кн. IV.
- ЖУК, А.: Українська господар.-кооперат. преса. „Господ.-Кооперат. Часопис“, Львів, 1931, ч. 1.
- ЗЛЕНКО, П.: *Періодичні видання Наддніпрянщини в 1918 р.* „Українська Книга“, Львів, 1938, VI/VII.
- I. Ф.: *До життєписи і характеристики Северина Шеховича.* „Зоря“, Львів, 1886, ч. 6.
- І. Л.: *Український Студент.* „Украинская Жизнь“, Москва, 1913, ч. 12.
- ІГНАТІЄНКО, В.: *Бібліографія української преси 1816-1916.* Київ, 1930.
- *Українська преса (1816-1923).* Іст. бібл. еткд., Київ, 1926.
- *Історія української преси та її вивчення.* „Бібліолог. Вісті“, Київ, 1923, ч. 3.
- *Листування в справі української преси в 1915-1916 pp.* „Бібліолог. Вісті“, Київ, 1929, ч. 4.
- *Українська книжка і преса в історичному розвитку.* „Книга“, Харків, 1923, ч. 3.
- *Українська преса 1905-1907 pp.* „Життя і Революція“, Київ, 1925, ч. 11.
- *Українська преса в 1922 р.* „Бібліолог. Вісті“, Київ, 1923, чч. 1, 2.
- *Розвиток української кооперативної преси.* „Кооперативна Зоря“, Київ, 1918, чч. 9-12.
- *Часописи Поділля.* (Рецензія), „Бібліолог. Вісті“, Київ, 1928, ч. 1.
- *Одеська період. преса... 1917-21.* (Рецензія), „Бібліолог. Вісті“, Київ, 1930, ч. 2.
- (ІНВЕСТИГЕЙТОР): *Що зробив „Інвестігейтор“ для української справи.* „Бюллетень Гетьм. Управи“, Берлін, 1934, ч. 18.
- ІСАІВ, П.: *Серед наукових змагань. (10 літ. „Богословія“), „Дзвони“.* Львів, 1933, чч. 8-9.
- КАЛИНОВИЧ О.: *Покажчик авторів та їх творів у тижневику „Воля“ за 1919 р.* Віденсь, 1920.
- КИРИЛЕНКО, О.: *Українці в Америці.* Віденсь, 1916 р. (від. про україн. американ. пресу).
- КОЗИЦЬКИЙ, П.: *Музична Преса.* „Культура і Побут“, 1926, ч. 3.
- КОРОЛІВ-СТАРИЙ, В.: *Перший редактор.* „Тризуб“, Париж, 1931, ч. 15.
- *Ювілейна згадка.* (Лубенський „Хлібороб“, 1905), „Тризуб“, Париж, 1930, ч. 48.
- КОСТЕНКО, І.: *Тридцять років від появи першого українського часопису на Наддніпрянщині.* (Лубен. „Хлібороб“ 1905), „Життя і Знання“, 1935, ч. 11.
- КРАЄВИЙ, Я.: *Періодична Кооперативна преса на Україні.* „Літ. Наук. Вістник“, 1913, ч. XI.

- КРЕВЕЦЬКИЙ, І.: *Початки преси на Україні — 1776-1850*. Львів, 1927.
- *Перша газета на Україні*. „Бібліолог. Вісті“, Київ, 1926, ч. 4, (окремо, Київ, 1927).
- *Українська преса в Галичині в 1918-19 рр.* „Республіка“, Стан., 1919, ч. 1.
- *Часописи Галицького Поділля*. Вінниця, 1927/28.
- КОТОРОWYCZ, H.: *Współczesna prasa ukraainska w Polsce*. „Biul. Pol.-Ukrainski“, Warszawa, 1937, Nr. 12.
- КУЛІШ, П.: *Обзор української Словесности*. „Основа“, СПБ, 1861, кн. III.
- ЛЕВИЦЬКИЙ-ЛУКИЧ, В.: *П. Куліш і „Зоря“*. ЗНТШ, Львів, 1929,
- ЛЕВИЦЬКИЙ, І.: *Галицко-русская библіографія (1801-1886)*. Львів, 1895.
- *Українська бібліограф. Австро-Угорщини 1887-1900*. Накл. Наук. Т-ва ім. Шевч., Львів, 1909.
- ЛЕВИЦЬКИЙ, Ор.: *Українці в приймах в чужій часопичі*. „Наше минуле“, Київ, 1919, ч. 1-2 („Киев. Телеграф“).
- ЛИСИЧЕНКО, Д.: *Українська преса в Катеринославі*. „Бібліолог. Вісті“, Київ, 1923, ч. 2.
- *Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині*. „Бібліолог. Вісті“, Харків, Київ, 1930, чч. 2, 3.
- ЛІТВИЦЬКИЙ, М.: *Таборова журналістика*. „Українська Трибуна“, Варшава, 1921, ч. 42.
- ЛУКАНЬ, Р.: *Вистава української преси Галичини — 1848-1943*. „Львівські Вісті“, 1943.
- ЛУКАСЕВИЧ, Л.: *Наша торговельно-економічна преса*. „Промисловосторгов. Вісник“, Варшава, 1933, ч. 4.
- *125-ліття преси в службі нації*. „Краківські Вісті“, 1941, ч. 7.
- ЛУПАКЕВСЬКИЙ, К.: *Доля „Русалки Дністрової“*. „Зоря“, Львів, 1887, ч. 21/22.
- ЛЮБЕНКО, І.: *Українські часописи в Канаді*. „Український Голос“, Вінніпег, 1934, чч. 30-31.
- (МАСЮКЕВИЧ, М.): *Видавництва і преса в підсвєтській Україні*. „Вісті Україн. Наук. Інст.“, Берлін, 1937, ч. 1.
- MASIUKIEWYTSCH, M.: *Geschichtlicher Leidensweg der ukrainischen Presse. „Ukrain. Kulturberichte“*, Berlin, I&M (Nr. 27/28).
- МІЯКОВСЬКИЙ, В.: *До історії „Чернігівського Листка“*. „Україна“, Київ, кн. III і IV.
- *До історії журналістики на Україні*. „Бібліолог. Вісті“, Київ, 1923, ч. 1.
- *До історії української журналістики*. „Наше Минуле“, Київ, 1919, ч. 3.

- *Помийниця*. Українська гумористична часопись 1863 р. „Наше Минуле“, Київ, 1919, ч. 1-2.
- МІЯКОВСЬКИЙ, Л.: *Як формувався світогляд українського емігранта в Америці*. „Пропам'ятна Книга Україн. Нар. Союза“, Д. Ситі, 1936. (україн. амер. преса).
- НАРІЖНИЙ, С.: *Українська преса*. Подебради, 1934 р.
- НАУМЕНКО, В.: *Думка про українську духовну часопис у Києві в 1858 р.* „Україн. Наук. Збірник“, Москва, 1916, вип. II.
- НИКОВСЬКИЙ, А.: *Наші потреби і нові журнали*. „Літ.-Наук. Вістн.“, 1913, кн. IV.
- ОГІЄНКО, І.: *Наша часописна мова*. „Рідна Мова“, Варшава, 1936, ч. 6.
- *Мова наших часописів*, „Рідна Мова“, Варшава, 1936, ч. 9.
- ОЛЕСНИЦЬКИЙ, Евг.: *З-перед четвертини століття*. „Літ.-Наук. Вістник“, 1904, ч. IX.
- ПАВЛОВСЬКИЙ и ЧИГРИНЦЕВ: *Систематический указатель журнала „Киевская Старина“ (1882-1906)*. Полтава, 1911.
- П. Б.: „*Вістник*“ і ідеологія Д. Донцова. „Дзвони“, Львів, 1933, чч. 3, 5-7.
- П. К.: *Журнал та видавництво „Світло“*. „Бібліолог. Вісті“, 1927, ч. 1.
- П. М. К.: *Полеміка про Літературно-Науковий Вістник — всеукраїнський журнал*. „Руслан“, Львів, 1908, ч. 42-50.
- П. Р.: *До 25-річних роковин зо дня виходу українського часопису „Рідний Край“*. „Червоний Шлях“, Харків, 1931, ч. 3.
- П-СЬКИЙ, Л.: *Українська періодична преса*. „Громадська Думка“, 1906, ч. 159.
- ПЕЛЕНСЬКИЙ, Е. Ю.: *Українська преса до світової війни*. „Альманах Нового Часу“ на 1938 р., Львів, 1937.
- (ПОДКАРП. РУСЬ): *Подкарпатська Русь*. „Учитель“, Ужгород, 1923, ч. 7/8.
- РЮ.: *Примітки на „Наш Родний Край“*. „Учитель“, Ужгород, 1932, ч. 1.
- РЕВАКОВИЧ, Т.: *З переписки письменників 1860 рр. в Галичині*. ЗНТШ, Львів, 1914, Т. CXVII. („Вечерниці“, „Мета“ та ін.).
- REYCHMAN, I.: „*Solo*“ 1866-67. „Biulet.-Pol.-Ukrain.“, Warszawa, 1937, Nr. 41.
- РОМАНОВСЬКИЙ, Д.: *Періодичні видання в Одесі pp. 1917-21.* „Праці Одеської Центр. Наук. Бібл.“, 1927, т. I.
- РУБІНШТЕЙН, С.: *Одеська періодична преса років революції та громадянської війни 1917-1921*. Одеса, 1929.
- РУСАНОВ, А.: *Газетна справа на Україні*. „Нова Книга“, Харків, 1924, ч. 1.
- С. Р.: *Харківська журналістика начала настоящего столетия*. „Киевская Старина“, 1892, кн. VIII.
- *Українська жіноча преса в Галичині*. „Нова Зоря“, Львів, 1934, чч. 46, 47.

- САВЧЕНКО, Ф.: *Заборона Українства 1876 р.* Київ, 1930.
- В. Б. Антонович і перша редакція „Київської Старини“. „Україна“, Київ, 1928, кн. 6.
 - *Справа про щорічну таємну субсидію львівському „Слову“ (1875-1881).* ЗНТШ, Львів, 1929, т. СІ.
- САДОВСЬКИЙ, В.: *Український тижневик „Слово“ (1907-9).* „Тризуб“, 1937, ч. 21-22.
- С. Петлюра в РУП і УСДРП. „Тризуб“, Париж, 1935, чч. 21/22 (праця С. Петлюри в „Слові“, „Праці“, „Україн. Жизні“).
- СВАШЕНКО, П.: *Наши популярні журнали.* „Нова Книга“, Харк., 1924, ч. 1.
- СЕНГАЛЕВИЧ, Ф.: *Періодична преса Канівщини на початку революції.* (зі споминів редактора). „Бібліол. Вісті“, К., 1927, ч. 2.
- СЕРГІЙ: *Про українську пресу.* „Нова Громада“, Київ, 1906, ч. 1.
- СІРОПОЛКО, Ст.: *Літературно-журналістична діяльність с. Петлюри.* „Тризуб“, Париж, 1936, чч. 27/28-31.
- *Відновлена „Україна“ та її виступ проти акад. М. Грушевського.* „Тризуб“, 1937, ч. 8.
 - *Преса на сов. Україні в 1932 р.* „Тризуб“, Париж, 1933, ч. 30/31.
- СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ, Ст.: *Як будився зі сну український народ на Буковині?* „Календар „Просвіти“ на 1928 р., Львів.
- СМУТОК, П.: *Українська преса.* „Українська Жизнь“, Москва, 1912, ч. 2. („Україн. Вестник“, „Україн. Журнал“ та ін.).
- СРІБЛЯНСЬКИЙ, М.: *Українська преса й громадянство.* „Українська Хата“, Київ, 1910, ч. 6.
- СТЕБНИЦЬКИЙ, П.: *До історії українського руху.* (переслідування української преси), „Наше Минуле“, Київ, 1919, ч. 3.
- СТРУТИНСЬКА, М.: *Чужі і свої про „Богословію“ та її видання.* „Дзвони“, Львів, 1934, чч. 4-7.
- СТРУТИНСЬКИЙ, М.: *Вчора і нині української преси в Галичині.* „Альманах Нового Часу“ на 1938 р., Львів.
- СТУДИНСЬКИЙ, К.: *Кореспонденція Як. Головацького в літах 1850-62.* (передмова), Львів.
- *Кореспонденція Як. Головацького в літах 1835-49. Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в літах 1833-1847.* Львів, 1909.
 - *Слідами Куліша.* ЗНТШ, Львів, т. CXVII („Мета“), Вечерниці, „Нива“ та ін.).
 - *Критика М. Драгоманова на перше число львівської „Правди“ за р. 1874.* „Україна“, 1926, кн. IV.
 - *Зв'язки Ол. Кониського з Галичиною в рр. 1862-66.* ЗНТШ, т. СІ. („Слово“, „Руслан“, „Мета“ та ін.).
 - *Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким.* „За сто літ“, Київ, 1927, н. I. („Правда“ 1867-70, „Основа“, Львів, 1870).

- *Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським*. Зб. бібл. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XIII.
- СУХОДОЛ, С.: *Наша військова преса. „Бюлет. Від. Україн. Центр. Коміт. у Krakowі“, 1928, чч. 25-26, („Військ. Спарва“).*
- ТАРАНЬКО, М.: *До початків „Світа Дитини“. „Рідна Школа“, 1937. ч. 11 (уступ зі спомину: „Після листопадових днів“).*
- ТИВОНОВИЧ, І.: *Історія засновання „Ruthenische Revue“*. Віденський, 1906.
- ФЕДОРЦІВ, Ф.: *По освобождению Львова. „Шляхи“*, Львів, 1916. ч. 3-4. („Україн. Слово“, „Нове Слово“ тощо).
- *Слово від себе. „Шляхи“*, Львів, 1917. (Виникнення і видання „Шляхів“, „Українська Хата“ у Києві тощо).
- ФРАНКО, Ів.: *Нарис історії українсько-руської літератури*. Львів, 1910.
- *Стара Русь. „Літ.-Наук. Вістник“*, Львів, 1906, чч. VI-XII.
- *Азбучна війна в Галичині 1859*. ЗНТШ, Львів, 1913, III, IV.
- *Рецензія на „І. Тивонович“*. „Історія засновання „Ruth. Revue“, Літ.-Наук Віст.“ 1907, кн. IV.
- ЧИКАЛЕНКО, Євг.: *Щоденник (1907-1917)*. („Рада“ та ін.).
- *Споміни*. т. III. („Нова Громада“, „Гром. Думка“, „Рада“ та ін.).
- ШКЛЯНКА, І.: *Канадська часописна мова. „Рідна мова“*, Варшава, 1936, ч. 7.
- ЩУРАТ, В.: *Львівський тижневик 1749 р.* ЗНТШ, т. 77.
- *Початки української публіцистики. (в соті роковини „Українського Вістника“)*. „Діло“, Львів, 1916, ч. 57.
- JANKOWSKI, L.: *Uniwersytet Charkowski w pierwszych 15 latach*. Kraków, 1911.
- ЯРИНОВИЧ, А.: *Українська преса в Америці*. „Книгар“, Київ, 1917, ч. 4.
- ЯСИНСЬКИЙ, М.: *До питання про початок української преси*. „Бібл. Вісті“, Київ, 1923, ч. 4.
- *З історії української молоді в Галичині 1871-1884*. (з передмовою І. Франка) („Друг“ та ін.). ЗНТШ, 1903, т. I. V.
- *Матеріали до нац. політ. і культ. життя Русинів*. (Листи Р. Сембратовича до Бабировича. „Ruth. Revue“), „Руслан“, Львів, 1909, чч. 172-211.

Крім вказаної тут літератури багато цінних матеріалів до історії української преси містить листування М. Драгоманова з М. Павликом* та Ів. Франком,

* Цінні відомості знайдено зокрема в книзі Михайла Павлика — „Михайлів Драгоманов. його життя, ювілей і смерть“ і в листуванні М. Драгоманова з М. Бучинським, виданому Науковим Т-вом ім. Т. Шевченка, та в листуванні М. Драгоманова з Т. Окунєвським, виданому М. Павликом, а також в листуванні М. Драгоманова з О. Кониським, Барвінськими та іншими, опублікованому в збірниках „За сто літ“, виданих Всеукраїнською Академією Наук за редакцією М. Грушевського.

- А. Вахнянина з П. Кулішем, П. Куліша з Ом. Партицьким, як також: *Архів Мих. Драгоманова*, опублік. Україн. Наук. Інститутом, Варшава, 1937.
- О. Лотоцького — *Сторінки минулого*. „Діло“, ювілейні числа (1928, ч. 10; 1930, ч. 9; 1938, ч. 9).
- Ол. Барвінського: *Спомини з моого життя*.

Новіша література

- Енциклопедія Українознавства*, томи I і II, загальна та словникова частини. *Українська Радянська Енциклопедія*.
- БОЙКО, М.: *Нариси до Історії Української Бібліографії*. Видання Медичного Архіву-Бібліотеки УЛТПА, Блумлінгтон, Індіана, ЗДА, 1988.
- БОЙКО, М.: *Українська Бібліографія Материка й Дієспори*. Видання Медичного Архіву-Бібліотеки УЛТПА, Блумлінгтон, Індіана, ЗДА, 1989.
- БОРОВИК, М.: *Українська Канадська Преса та її значення для української меншості в Канаді*. УВУ, Мюнхен 1977.
- ВЕРИГА, В.: *50 років на Службі Народу 1930-1980*. Календар-Альманах „Нового Шляху“, стор. 37-66, Торонто 1980.
- ГОЛІЯТ, Р.С.: *Історія Української Преси в ЗСА*. Збірник на пошану Юрія Пацейка, стор. 133-153, УВУ, Мюнхен 1988.
- ОНАЦЬКИЙ, Є.: *Українська Мала Енциклопедія*. Адміністратура УАПЦеркви в Аргентині, Буенос-Айрес 1959.
- СТЕБЕЛЬСЬКИЙ, Б.: *З нагоди 40-ліття „Гомону України“*. Альманах „Гомону України“, стор. 170-179, Торонто 1988.

ЗМІСТ ІЗ ПІДЗАГОЛОВКАМИ

ПЕРЕДМОВА

7—8

I. ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ 9—39

Початки періодичної преси (9) — Зародки української преси (10) — Народження преси на українських землях (10) — Народження української преси, історичне тло (11) — Початки української преси на східноукраїнських землях. Її характеристична риса. Мовний характер української преси (12) — Програма перших українських часописів (13) — Перші українські часописи на східноукраїнських землях. Піонери української журналістики. „Український Вестник“ (14) — Суспільство і „Український Вестник“. Передплата. Припинення (16) — Нова спроба „Український Журнал“. Акція. Її наслідки. (17) — „Харківський Демокрит“ (18) — Заступники часописів — Альманахи (19) — Преса на західноукраїнських землях. Історичне тло. Перші спроби (21) — „Руська трійця“. Спроба видання часописів. Альманах „Зоря“ (22) — „Русалка Дністровая“ та нові спроби видання періодичного органу (23) — Напередодні нової доби. Ставропігія і видання „Пчола Галицька“ (25) — Конституція 1848 р. Перший український політичний часопис „Зоря Галицька“ (26) — „Руський Собор“ і часопис „Dnewnyk Ruskyj“ (27) — Дальший розвиток української преси на українських землях (28) — Мовна боротьба. Її характер. Причини. Відхід і роля Якова Головацького (29) — Реакція 1851 р. Розвиток т. зв. московофільства (30) — Польські змагання. Намісник Голуховські та його роля (31) — Представники народного українського напряму проти т. зв. московофільства в пресі (32) — „Зоря Галицька“. Її редактори. Її характер і доля (32) — Журнал „Лада“ С. Шеховича. Відгук на нього українського суспільства (34) — „Зоря Галицька“ за редакцією С. Шеховича (35) — Зміна в напрямку „Зорі Галицької“ (36) — Занепад „Зорі Галицької“ та її остаточне припинення (36) — С. Шехович і „Семейная Библиотека“ (37) — Іван Раковський та його органи (38)

II. РОКИ 1860—1880 40—71

Преса на східноукраїнських землях. Роки 1850—1860-ті. По ліквідації Кирило-Методіївського Братства „Самостійне Слово“ (40) — Пробудження другої половини 1850-их років „Записки о южной Руси“ (40) — Перша спроба. Альманах „Хата“ (42) — Журнал „Основа“. Підготовча праця „Основ'яни“ (43) — Співробітники. Зміст „Основи“ (45) — Суспільно-національні мотиви в „Основі“ (51) — Полеміка „Основи“ з іншими часописами і виданнями (51) — Як українське суспільство зустріло „Основу“? (55) — Чужинці і „Основа“. Журналістика. Суспільство (57) — Припинення „Основи“ (62) — „Черниговский Листок“: Програма. Характер. Зміст. Співробітники. Відгук „Основи“ (64) — Заборона українського друкованого слова на східноукраїнських землях. „Українська Громада“. Сатирично-гумористичний часопис „Помийниця“ (66) — 1870—80 рр. на східноукраїнських землях. Південнозахідний відділ географічного Т-ва в Києві. Його „Записки“ „Киевский Телеграф“ (67) — Емський Указ 1876 р. М. Юзефович і його „Докладная записка“ (69)

III. РОКИ 1880—1905 72—84

Шукання виходу. Альманахи 1880 років (72) — „Киевская Старина“ — організація видання. Програма. Перший видавець і перша редакція (72) — Три доби „Киевської Старини“. Видавці, редактори (73) — Матеріальне становище „Киевської Старини“. Передплата (77) — Зміст і співробітники „Киевской Старини“ (79) — Цenzура і „Киевская Старина“ (71) — Відгуки і оцінка (83)

IV. РОКИ 1860—1905 У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 85—149

Преса на західноукраїнських землях від 1860-го року (85) — Літературно-політичний часопис „Слово“. Його виникнення. Суспільно-національне обличчя. Передплата. Додатки (85) — Редакція, Співробітники. Зміст „Слова“ (86) — Відгуки і оцінка (87) — „Слово“ на послугах російських державно-політичних чинників. Розвиток московофільства в пресі (89) — Народження української народовецької преси „Молода Русь“, „Нова Руська Трійця“ (91) — „Вечерниці“. Їх характер, зміст. Акція проти часопису. Припинення (92) — Наступник „Вечерниць“ — часопис „Мета“. Програма, співробітники і зміст. Упадок і відновлення видання (93) — „Нива“ (96) — Спадкоємець „Мети“ і „Ниви“ літературний часопис „Русалка“ (97) — Сатирично-гумористичний часописи (98) — Москвофіли і гр. Голухов-

ський. Часопис „Русь“ (100) — Поширення зв’язків зі східно-українськими землями. Журнал „Правда“ (101) — Спроба польсько-української угоди. Її орган „Основа“ (1870-72) (102) — Продовження „Правди“. Допомога східноукраїнських земель (103) — Перед українським громадянсько-політичним органом. Український селянський часопис „Батьківщина“ (105) — „Діло“ (106) — „Нова Ера“ та її органи (109) — Відновлення „Правди“. Як було її зустріто. Характер часопису. Зміст і співробітники. Значення „Правди“ (110) — „Зоря“. Організація. Редакція. Зміст і співробітники. Зв’язок із східноукраїнськими землями. Причинення. Причини (114) — „Літературно-Науковий Вістник“. Початки, програма і характер часопису (117) — Редакція. Співробітники і зміст „Літературно-Наукового Вістника“ (117) — Як був зустрінутий „Літературно-Науковий Вістник“. Передплата (120) — Російська цензура і заборона передплати „Літературно-Наукового Вісника“ на українськських землях під Росією (121) — „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“ у Львові (122) — Політична диференціяція в 1890 рр. Партиї і їх органи „Руслан“ та інші (123) — Українська радикальна і соціалістична преса перед її народженням. Роля Драгоманова. „Друг“ (125) — „Громадський Друг“ та його спадкоємці. Збірник „Дзвін“ і „Молот“. Нездійснений часопис „Основа“ (127) — „Громада“. Її завдання. Переход „Громади“ на періодичне видання. Відгуки та їх наслідки (129) — „Світ“. Його характер, співробітники і зміст. Упадок і його причини. Нові спроби (131) — „Товариш“ Програма. Відгуки, становище молодшої групи радикалів. Упадок часопису (134) — Ще одна спроба співробітництва радикалів із народовецькою пресою (136) — Відновлення радикальної преси. „Народ“ офіційний орган радикалів. Програма. Співробітники. Передплата. Відгуки. Смерть Драгоманова. Причинення „Народу“. Часопис „Хлібороб“ (136) — „Життє і Слово“. Зміст. Співробітники. Молодь і „Життє і Слово“. Причинення журналу (139) — „Радикал“. Програма. Життя з „Життєм і Словом“ (140) — „Громадський Голос“. Редактори і видавці. „Громада“ (140) — Народження української соціалістично-демократичної преси (141) — Преса Р.У.П. (Революційної Української Партиї) (141) — Преса Соціал-Демократичної Спілки (143) — Буковина. Москвофільство та його органи. Народження української преси. Часопис „Буковина“ (143) — Розвиток української преси Буковини (145) — Преса Карпатської України. (Угорської Руси). Мовний характер. Розвиток. Діячі (146)

V. УКРАЇНСЬКА ПРЕСА ЗА ОКЕАНОМ 150—157

Початки і розвиток преси в З'єднаних Державах Америки. Характер. Діячі (150) — Українська преса в Канаді. Її початки. Характер. Діячі (155) — Українська преса в Бразилії (156)

VI. РОКИ 1905—1914 158—206

Революція 1905 р. в Росії і народження національної української преси на східноукраїнських землях (158) — Маніфест 17-го жовтня. „Хлібороб“ — перший національний часопис українською мовою (158) — Нові правила про друк. Перші спроби дістати дозвіл на видання українських часописів. Тижневик „Рідний Край“ (159) — Перший український щоденний орган під Росією „Громадська Думка“ (160) — Перші організаційні кроки. Ширші кола українського суспільства і „Громадська Думка“. Відгуки. Передплата (162) — Репресії і закриття „Громадської Думки“ (163) — „Рада“ (164) — Є. Чикаленко та його співробітники. В. Семеренко. Л. Жебуньов та інші (165) — Ширше громадянство і „Рада“. Відгуки. Передплата (167) — Початки територіяльного розгалуження преси під Росією в 1906 р. (168) — Партийна преса „Слово“. Виникнення. Співробітники. Зміст. Завдання (169) — Українська преса поза українськими землями в Росії (171) — Популярно-народні органи на українських землях під Росією. „Село“, „Засів“, „Маяк“ (173) — Популярно-народні та інші часописи на провінції: „Дніпрові Хвили“, „Світова Зірница“ та інші (176) — Літературно-наукові органи „Нова Громада“. Перхід до Києва „Літературно-Наукового Вістника“ (177) — Спадкосмі „Київської Старини“: „Україна“, „Записки Наукового Т-ва“ у Києві та його ж журнал „Україна“ (179) — Ідеологічна диференціація та її органи. „Українська Хата“ (181) — „Дзвін“ (183) — Розгалуження української преси під Росією (185) — Загальний образ розвитку української преси під Росією 1905—1914 рр. Порівняння з пресою інших народів (188) — Адміністративна практика. Цenzура. Законопроект про друк і українська преса (189) — Українські органи в чужих мовах „Украинский Вестник“ і „Украинская Жизнь“ (192) — „Ruthenische Revue“ (193) — „Ukrainische Rundschau“ (194) — Українська преса західноукраїнських земель перед першою світовою війною. Загальний стан (195) — Господарсько-кооперативна преса (195) — Правничі органи (197) — Часописи педагогічні та дитячі. Станові органи українського вчительства (197) — Преса української молоді. Січові та пластові органи (198) — Просвітянська преса (199) — Органи українського мистецтва (199) — Народження

преси українського жіноцтва (200) — Церковно-релігійна українська преса (200) — Народження лікарсько-санітарного органу (200) — Сатирично-гумористичні часописи (201) — Розвиток преси суспільно-політичного характеру. 25-ліття „Діла“. Преса У.С.Д.П. Преса У.Р.П (201) — Літературно-наукові органи перед першою світовою війною на західноукраїнських землях (203)

VII. РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ (1917-1920) 207—236

Перша світова війна й українська преса. Доля української преси на Східних українських землях під Росією (207) — Українські органи за межами України (210) — Преса на Західних українських землях під час першої світової війни (211) — Преса українських Січових Стрільців (214) — Союз Визволення України (СВУ) та його „Вісник“ (216) — Преса полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (216) — Інші органи, що виходили поза українськими землями під час першої світової війни (217) — Українська преса в чужих мовах під час першої світової війни (219) — Революція 1917 року і відродження української преси під Росією (220) — „Нова Рада“ (220) — „Робітнича Газета“ (221) — „Боротьба“ і „Народня Воля“ (222) — Територіальне розгалуження суспільно-політичної преси (223) — Дальший розвиток за змістом і місцем видання (226) — Преса, що виходила похна межами України. Українська преса на Кубані (233) — Українська преса в чужих мовах (234).

VIII. РОКИ 1920-1939 237—277

Початки комуністичної та офіційної совєтської преси на українських землях. Три доби розвитку (237) — Українська преса західноукраїнських земель по першій світовій війні (240) — Літературно-наукові та наукові органи (247) — Органи краєзнавчі (251) — Книгознавчі органи (252) — Педагогічні часописи (252) — Часописи для дітей і молоді (253) — Загальнопросвітні органи (255) — Часописи українського жіноцтва (258) — Часописи українського мистецтва (261) — Гумористично-сатиричні часописи (262) — Українська кооперативна преса (262) — Господарські та торговельно-економічні часописи (263) — Часописи присвячені історії збройної боротьби українського народу (264) — Релігійно-наукові та релігійно-церковні органи (264) — Станові часописи (265) — Спеціальні часописи: музеєзнавчі, правничі та інші (266) — Українська преса на Волині-Холмщині (266) — Українська преса на Буковині (269) — Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) (271).

IX. ЄВРОПЕЙСЬКА І ЗАОКЕАНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ	278—288
Українська преса на чужині. Заокеанська преса (278) — Преса бачванських українців (279) — Таборова преса (280) — Преса української еміграції та інші органи на чужині (282) — Загальний стан української преси поза СССР напередодні другої світової війни (287).	
X. ЕМІГРАЦІЯ, ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І РОКИ ПІСЛЯ НЕЇ	289—308
Еміграція до 1914 року (289) — Еміграція після Першої Світової Війни (297) — Еміграція після Другої Світової Війни (301) — Чисельний стан пресових органів української діаспори в 1970-их рр. в межах 16 країн (306)	
XI. ПРЕСОВІ АГЕНТУРИ, ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ШКОЛИ	309—313
Пресові агентурури, бюро й кореспондентські пункти (309) — Пресові організації (311) — Пресові школи (313)	
XII. МОРАЛЬНІ Й ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЖУРНАЛІСТА	314—319
Журналістична етика (314) — Кодекс журналістичної етики, ухвалений у травні 1950 року Об'єднаними Націями (318)	
ЛІТЕРАТУРА	320—328

